

Sønderjydske Aarbøger

1905.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau
og **Nikolaj Andersen.**

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel,** Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Tryk i „Hejmdal"s Trykkeri, Aabenraa.

Indhold.

En Rejse gennem Overgangsegnene fra Dansk til Tysk.

Af J. B. Høyer.

Slesvig eller Sønderjylland kalder man den hele Landsdel mellem Kongeaaen og Ejderen. Ser man imidlertid paa Befolkningens Sprog og Afstamning, maa man dele det i 3 Dele: Syd-, Mellem- og Nordslesvig. Sydslesvig er Egnene Syd for Slien og Dannevirke ned til Ejderen. Denne Landstrækning henlaa endnu i den tidlige Middelalder ubebygget, opfyldt af Skove mod Øst, Heder i Midten og Marsksumpe mod Vest. Fra det 13de Aarhundrede blev den imidlertid efterhaanden bebygget af indvandrede Tyskere. Sydslesvig har saaledes (maaske med Undtagelse af enkelte spredte Nybygder) aldrig været beboet af nogen dansk Befolkning. Halvøen Svansø maa dog undtages. Herom vidner baade de danske Stednavne og en Udtalelse af Caspar Danckwerth i det 17de Aarhundrede („Indbyggerne paa Svansø benytter sig baade af det danske og saksiske Sprog“), men Svansø er forholdsvis tidlig bleven overvældet baade

af tysk Sprog og tysk Befolkning.[1]) Det er Slien og Dannevirke, der lige til det 19de Aarhundredes Begyndelse har været det danske Folkelegemes virkelige Sydgrænse. Naar der derfor sondres mellem Nord- og Mellemslesvig, grunder dette sig ikke paa et etnografisk, men kunstigt Forhold. Mellemslesvig (hertil hører Egnene fra Tønder-Flensborg til Slien og Dannevirke) har nemlig trods sin dansktalende Befolkning haft tysk Kirkesprog lige fra Reformationens Indførelse og tysk Skolesprog fra det Øjeblik, Almueskolen fik nogen nævneværdig Betydning, Tidsrummet 1851—64 dog delvis fraregnet. Grundene hertil skal jeg ikke gaa nærmere ind paa, men dette Forhold har bevirket, at Befolkningen her er bleven fremmed for sin danske Afstamning, og at Plattysken i Løbet af det 19de Aarhundrede er trængt erobrende frem. Nu er det kun Befolkningen i det nordvestlige Mellemslesvig (Kærherred), der er overvejende dansktalende, om end tysksindet. Nordslesvig derimod (altsaa Egnene fra Kongeaaen til Flensborg-Tønder) har Tiderne igennem beholdt sit overvejende danske Kirkesprog og indtil 1888 overvejende dansk Skolesprog. Derfor er Befolkningen her gennemgaaende dansksindet og er sig sin danske Afstamning bevidst.

Jeg vil indbyde Læseren til at følge med paa en Rejse, jeg i Juli Maaned 1903 foretog fra Nordslesvig ind i Mellemslesvig i sydlig og østlig Retning, hvor Folkesproget endnu er helt eller delvis dansk. Ved

---

[1]) Friserne i Marskegnene Syd for Vidaaen og paa Vesterhavsøerne lader jeg her ude af Betragtning.

Træk fra det virkelige Liv vil jeg søge at vise Brydningerne og Overgangene med Hensyn til Sindelaget og Sproget, efterhaanden som man bevæger sig fra Nord til Syd.

En Eftermiddag i den omtalte Maaned stiger jeg af ved Bylderup-Bov Station ved Jærnbanelinjen mellem Tinglev og Tønder; jeg staar nu paa den saakaldte mellemslesvigske Slette; det er flade, sandmuldede Marker, selv den mindste Forhøjning er en Sjældenhed. Det er den Egn med dens Befolkning, Pastor Kock, Præst i Burkal før 1864, har skildret i „Slesvigske Provindsialefterretninger“, 1ste Bind, 1860. Paa en Vejviser ved Stationen staar der: „Nach dem Brunnen“; jeg spørger et ældre Postbud, hvad dette skal betyde; han maaler mig med et indigneret Øjekast og spørger, om jeg ikke ved, at „Brunnen“ betyder Brønd (naturligvis talte han godt Sønderjydsk). Jeg gaar ind i Kroen og drikker et Glas Øl. Krokonen og en halvvoksen Datter er ene hjemme. Førstnævnte gør et venligt og forekommende Indtryk, med Hensyn til Dansk eller Tysk stiller hun sig fuldstændig upartisk. „Jow, der er manne Tyskere her“, det udtaler hun som en Kendsgerning, dog med en Betoning, der lader formode, at hun selv i sit inderste regner sig for dansk. Jeg begiver mig paa Vej mod Syd over efter Burkal Kirke, det smukke hvidkalkede Taarn knejser over den grønne Slette. Et Stykke Sydvest for Kirken ligger selve Burkal By, en Samling af hyggelige Bondergaarde med mange Træer. I den sydlige Del af Slogsherred, hvor jeg nu befinder mig, findes megen Blakkethed, og dette gælder ikke mindst om Burkal Sogn.

Det er særlig de større Gaardejere, der er tysksindede, men ved Siden af Tyskheden og Ligegyldigheden findes der ogsaa et dansk Parti, der ikke er bange for at tilkendegive sin Mening ved Rigsdagsvalgene. Jeg er naaet hen til Kirkegaarden og spadserer der ind. Den er vel vedligeholdt, og der findes mange pæne Ligsten, det overvejende Antal Indskrifter er danske, men der findes ogsaa en Del tyske. Jeg træffer Graveren, han staar ved en aaben Grav, der er nemlig Begravelse, og Følget, der er ovre fra Rends, er endnu inde i Kirken. Jeg forlader Kirkegaarden; Øst herfor ved Vejen findes en lille Trægruppe omgiven af et Jorddige, og i den nordlige Side af dette er oprejst en stor Kampesten; paa dens udvendige Flade findes følgende Indskrift: „Danmarks sjete Frederik kom denne Vej, da han vendte tilbage til Louisenlund fra sine vestlige Strandbredder, som havde lidt ved Oversvømmelsen den 3. 4. Februar 1825.“ Nedenunder findes et Vers, men det var saa mosbegroet, at jeg ikke kunde læse det. Medens jeg i knælende Stilling søgte at tyde Indskriften paa denne Sten, stod der i min Nærhed to Mænd, den ene, saa vidt jeg kunde dømme, en Vejmand, den anden, en yngre og livlig Mand, Kroværten fra „Saksburg“, der laa et Par Skridt Øst for Stedet her. Alle tre var vi enige om, at Indskriften burde renses, saa den blev mere læselig. „Aa! de er et li'gylle Sogn“, udbrød Kromanden, „for e Sogn hær jo reest en“ („reest en“ = rejst den, neml. Stenen). Han havde selv tidt tænkt paa at foretage den omtalte Rensning af Indskriften, ellers blev det ikke til noget. Vi skal senere komme tilbage til denne Kromand. Jeg

vilde nu til Rends, der ligger 1—2 Fjerdingvej Sydøst for Burkal. Følget kørte fra Kirken; jeg bad om at komme op at køre med en af de bagerste Vogne. Nej, Vejen var daarlig, og Hestene havde nok at trække paa, man henledede derimod min Opmærksomhed paa en Sti ved Siden af Vejen, her var det virkelig ogsaa udmærket at spadsere. Paa Vejen fra Burkal til Rends kommer man over Vidaaen og et Par af dens Forgreninger. Rends ligger temmelig samlet, Bøndergaardene her er endnu byggede i den hyggelige Firkant, som det er Tilfældet over hele Danmark. Da jeg vilde skaffe mig Oplysninger angaaende et mig vedrørende privat Forhold, var jeg inde nogle Steder i denne den sydligste By i Burkal Sogn. Man mærker, at man her tillige er ved det danske Sindelags sydlige Grænse. „Flensborg Avis" og „Tondernsche Zeitung" er de Aviser, der særlig læses. Angaaende Dansk og Tysk udtaler man sig noget forbeholdent, som noget man halvvejs staar udenfor; det maa dog ikke glemmes, at der ogsaa fra Rends er en Del danske Stemmer, men man er her paa Overgangen til det Standpunkt, hvor man beholder det danske Sindelag for sig selv, Ængsteligheden er større end længere Nord paa, Lunkenheden iøjnefaldende. Jeg besøgte en iøvrigt bràv Familie, den vestjydske Gæstfrihed var udpræget, men den nationale Farve kunde jeg ikke rigtig blive klog paa; af danske Aviser saa jeg ingen, af danske Bøger kun en Salmebog og lignende. Vi kom til at tale om Skolesproget; det lod til, det var godt, som det var, Konen betegnede det som „Politik", hvor man ønskede dansk Religionsundervisning. Betegnende for Mandens poli-

tiske Interesse var det, at han ikke vidste Navnet paa Kredsens Rigsdagsmand. Tyske Stedsbenævnelser maa ogsaa være særegne for denne Bredegrad; jeg spurgte en voksen Søn om Navnene paa de Aaløb, jeg havde overskredet: „Grünau, Altau og Wittau" lød Svaret. Jeg prøvede mig frem, om ogsaa Forældrene brugte disse Betegnelser, jo ganske rigtigt. Bortset herfra gør Rends dog et temmelig dansk Indtryk; det vilde vist falde ynkeligt ud, om Befolkningen her vilde prøve paa at tale Tysk, og Børn, man træffer, kan man underholde sig med saa godt og fortroligt, selv om man bruger det danske Skriftsprog. Under Ligegyldighedens Klædning er Hjertebunden dansk hos mange.

Hen mod Aften gik jeg tilbage til Burkal, hvor jeg tænkte paa at overnatte. Jeg gik ind i den venlige med store Træer omgivne Præstegaard, Præsten maatte kunne give mig Oplysninger om ældre Folk i Byen, med hvilke det kunde have Interesse at tale. I Pastoren traf jeg en klog og dannet Mand, fin og formfuldendt i hele sin Optræden, han var gammel der paa Egnen og talte det danske Skriftsprog som en af Kongerigets Præster. Han oplyste mig om, at den første Søndag i hver Maaned samt de 2den Helligdage var der tysk Gudstjeneste der i Kirken, til sammen 16 tyske Gudstjenester, de øvrige var danske. „Krigerforeningen" havde vel gjort et Forsøg paa at faa hver anden Søndag tysk, men det var blevet forpurret. Jeg indvendte, at det var der jo heller ingen Grund til i et rent dansktalende Sogn. „Nej, det kunde ikke gaa", lød Svaret. Hvor upartisk, ja næsten forekommende var ikke en saadan Udtalelse, og dog laa der noget i det kloge Blik, der

tydelig viste, hvad Side han hørte til, men hvorfor skulde ogsaa en stor og mægtig Stat nedlade sig til at gøre overilede Skridt, Udviklingen skulde nok gaa sin rolige Gang, en sindig og billig Fremgangsmaade havde Tiden for sig. Paa disse Tanker maa Manden uden Tvivl have bygget, hans tyske Sindelag var klippefast, men han var for gammel og klog til at gaa frem som en Fusentast. Han fulgte med mig hen til en Gaardmand i Nabolaget, her skiltes vi udenfor Døren; et fint, forstaaende Smil gled over hans Ansigt, som vilde han sige: „Ja, der træffer du en af dine.“ I Gaardmanden traf jeg en Mand med ægte dansk Sindelag, han var ældre og havde faaet sin Skolegang i den danske Tid, men hvor betegnende, han vilde først forvisse sig om mit eget danske Sindelag, før han rigtig turde udtale sig, thi, som han sagde, man kunde ikke udtale sig uforbeholdent til alle og enhver, der kunde komme Ubehageligheder ud deraf, men paa den anden Side mærkede jeg ogsaa hos ham det lyse Haab, der lever hos saa mange danske Sønderjyder. Han indrømmede, at de danske Stemmer der i Sognet var i Mindretal, der var jo saa mange, der syntes, det ikke kunde nytte noget, nu var der allerede gaaet saa lang en Tid, og dog var der ikke Udsigt til nogen Forandring.

Jeg maatte tænke paa Logi for Natten og styrede min Gang mod „Saksburg“, her traf jeg atter min Ven Kromanden, som jeg om Eftermiddagen havde truffet ved den omtalte Sten; baade han og Konen var flinke og forekommende, „Flensborg Avis“ laa ogsaa paa Bordet, saa Tyskheden kunde ikke være stor, men de Kromænd, man ved aldrig, hvor man har dem. „Ja,

mi Far var osse en Dansker“ (nemlig fra Kongeriget), oplyste han mig om, altsaa „Dansker“ ligesom jeg, den fremmede Gæst, at han i Grunden ogsaa selv var en Dansker, har han sikkert ikke tænkt over, den politiske Grænse har for ham været det samme som den folkelige Grænse, at der kunde være Forskel paa en politisk Grænse og en Folkegrænse, havde han vist aldrig gjort sig klar. Jeg spurgte ham om, hvordan det kunde være, at alle Skilte og Forretningsindkrifter her paa Egnen var tyske (altsaa: „Bäckerei“, „Gastwirtschaft“ o. s. v.), idet jeg samtidig tænkte paa det tyske „Saksburg“, der stod over hans egen Kroport, skønt det i Folkemaalet dog altid hedder „Sawsborre“ og skal komme af, at der oprindelig boede en Skrædder her. Jo, saaledes skulde det være, det var en Kredsbefaling (en „Kreds“, svarende til det danske „Amt“), mente han. Vi kom igen til at tale om Mindestenen for Frederik den 6tes Tilbagerejse fra Vesteregnen og om, at den mosgroede Indskrift burde renses. Gennem gamle Folks Fortælling vidste Kromanden, hvorledes man den Gang var redet Kongen i Møde, hvorledes han der ude paa Vejen havde talt til den samlede Mængde, og hvorledes Forridere der fra Byen havde ledsaget ham videre frem. Det var det danske landsfaderlige Regimentes Tid, men siden de Dage er meget Vand løbet i Søen. Det var saa beklageligt. man var ved at omordne Kroen, der var Haandværkere, og jeg kunde umuligt blive der om Natten. Jeg maatte derfor gaa helt tilbage til Bylderup-Bov Stationskro, og saaledes endte jeg den Dag, hvor jeg havde begyndt.

Næste Dag var det min Hensigt at spadsere over til Ladelund. Med det samme vilde jeg fra Slogsherred være ovre i Kærherred ɔ: have overskredet Kirkesprogets Grænse og befinde mig i det nordlige Mellemslesvig. Det var en Spadseretur paa 2—3 Timer i syd-sydvestlig Retning fra Bylderup-Bov Station, og jeg maatte ad den samme Vej, jeg havde gaaet Dagen i Forvejen. Var jeg bleven i Rends i Stedet for at gaa tilbage mod Nord, havde det unægtelig kortet Vejen ca. en Time, men jeg havde Tiden for mig. Det var ikke Gaarsdagens ensformige Graavejr, den friske Nordvestvind fejede nogle lette Skyer hen under Himlen, op paa Formiddagen sejrede Solskinnet fuldstændigt. Over mod Burkal fulgtes jeg med en Skoledreng fra ældste Klasse. Han passiarede frisk op. Degnen var en rimelig Mand, fortalte han, han tog det ikke saa nøje, om der taltes Dansk paa Legepladsen, han lod ogsaa Eleverne i den ældste Klasse læse op af den danske Evangelietekst en Time om Ugen, naturligvis af Hensyn til den danske Prædiken. Degnen kunde heller ikke lide, naar Underlærerne var for strænge. Jeg gik atter over de flade, sandmuldede Marker hen mod Rends. Jeg overskred Vidaaen. Hen over Engen lød Leernes Klang, ude mod Vest hvilede den lette Havtaage. I Rends spurgte jeg et Par Gange om Vej, beredvilligt og venligt gav man mig Besked. Snart laa Rends et Stykke bag mig, et Par Udflyttergaarde var Byens sydligste Forposter. Naturen mellem Rends og Ladelund er ganske ejendommelig, milevid er Udsigten, særlig mod Nord og Nordvest; der ovre laa Kirker, Gaarde og Haver i den let disede, flimrende

Luft, men her er fuldstændig ubeboet, Vejen snor sig gennem side Mosedrag og lyngklædte Strækninger oversaaede med Kæmpehøje. En Solskinsdag om Sommeren findes der rige Farvetoner i en saadan Egn. Paa min højre Haand laa en lille nydelig Mosesø, dens himmelblaa Vand var omgivet af grønt Græs og den mørke Hede. Det er altsaa den gamle Herredsgrænse mellem Slogs og Kær Herreder, i Sandhed er det en Herredsgrænse, den er saa udpræget, at den næsten kunde være en Landegrænse og som før bemærket: her er i hvert Tilfælde Grænsen mellem Kirkesprogene. Jeg dannede mig allehaande Gisninger om Befolkningen der ovre mod Syd, dansksindet vilde den næppe være, men dog i hvert Tilfælde til en Begyndelse dansktalende. Der laa en større firkantet Gaard noget fremme mod Syd; dens Skiffertag skinnede i de tyske Nationalfarver, sort, hvidt og rødt, som vilde den sige: „Først her begynder det at smage lidt af Tyskland“. Efterhaanden som man nærmer sig Ladelund, hæver Jordbunden sig op i et Bakkedrag, Ladelund Kirke ligger dog ikke paa Toppen, men lidt bag ved, som om den hellere vilde have Udsigten mod Syd end mod Nord, kommer man fra Burkal, kan man kun se det øverste af Taarnet. I Kær Herreds nordlige Del hæver der sig i det hele taget en Række Bakker med forholdsvis brat Affald mod Nord, medens de langsommere sænker sig mod Syd, og baade Ladelund og Medelby Kirker ligger temmelig højt. I Ladelund tog jeg mit Ophold i Landsbykroen. Værtinden kunde nok Dansk, men syntes at have noget Besvær ved at forstaa mit Skriftdansk, jeg mærkede dog snart,

at det lige saa meget var Viljen der manglede. Hendes Mand derimod (han var ikke til Stede), en Friser af Fødsel, kunde ikke Dansk, fortalte hun, han gad slet ikke høre det. Talte vi om de sproglige Forhold der i Byen, var Værtindens stadige Omkvæd dette: „De vær (ɔ: bliver) jo mer' aa mer' tysk". Jeg vil indrømme, at jeg saa nogle Stakitværk malede sort, hvidt og rødt eller kun sort og hvidt og nogle Flagstænger med dito Farver, men ellers var Sproget i Ladelund lige saa dansk som ovre i Burkal Sogn. Da jeg om Eftermiddagen mødte nogle Smaadrenge paa Hjemvejen fra Skolen, talte de indbyrdes Dansk, og da jeg spurgte dem om Vej til Præstegaarden, baade forstod de mig og svarede paa Dansk. Den eneste Forskel, jeg i det hele syntes at mærke mellem Burkal Sogn og Stedet her, var den, at man ikke saa godt forstod det danske Skriftsprog, naar man brugte Ord og Vendinger udenfor det daglige Talesprog, en Følge af det udelukkende tyske Kirke- og Skolesprog. I Burkal Sogn skulde man vel anstrænge sig for at finde nogen, der ikke kan læse Dansk (skrive det er maaske en anden Sag), i Ladelund er dette derimod sikkert meget hyppigt, især blandt den yngre Slægt, men hvorledes kan dette være anderledes, naar man aldrig faar Lejlighed til at forbinde de danske Lyde og Begreber med de skrevne Tegn. Er først Sindelaget ligegyldigt for dansk Aandsliv, er det let forstaaeligt, at man ikke beskæftiger sig med dansk Læsning ad privat Vej. Dette trænger dog til en Begrænsning, thi „Flensborg Avis" læses af mange i

Ladelund, men, som det fremgaar af Sammenhængen, mest af de ældre.

Jeg fortalte, at jeg spurgte om Præstegaarden. Paa Forhaand vil jeg bemærke, at man nede i disse Egne altid maa være taknemlig, naar man søger Oplysninger paa det sproglige eller rent folkelige Omraade, og man saa træffer Mennesker, der uforbeholdent og efter deres Hjertes Overbevisning giver saadanne Oplysninger. En saadan Mand traf jeg i Præsten her. Han kom straks ud i Forstuen og bød mig ind paa sit Værelse. Han var en Mand i sin bedste Alder, der var noget aabent og frit, noget overlegent over hele hans Væsen, en vis Hang til, naar alt kom til alt, at tage det hele fra den humoristiske Side. Paa Forhaand maa jeg bemærke, at Pastoren ikke kunde tale Dansk, han kunde højest forstaa det, vi benyttede os derfor under vor Samtale af det tyske Sprog; her havde jeg altsaa et haandgribeligt Bevis for, at jeg havde overskredet Kirkesprogets Grænse. Jeg sprang straks midt ind i Sagen, det med det tyske Kirkesprog, og spurgte, om nu ogsaa alle særlig de gamle havde den fulde Forstaaelse deraf. Jo, de helt gamle, de der havde faaet deres Skolegang før 1848, forstod det aldeles udmærket; kunde der være Tale om en mindre fuldstændig Forstaaelse, maatte det være for deres Vedkommende, der havde faaet deres Skoleundervisning mellem 1848 og 64 „unter dem Zwangsregiment“ („under Tvangsregimentet“), thi „da mussten sie ja Dänisch lernen“ („da skulde de jo lære Dansk“), men overhovedet var der ikke Tale om Mangel paa Forstaaelse, Kirkebesøget

var altid temmelig godt, idet Kirkegængernes Antal svingede mellem 50 og 100. Det var sjældent det gik under det første Tal og oversteg det sidste; gik man ikke i Kirke, skyldtes det ganske andre Grunde, der kunde sammenfattes i dette ene: „unchristliche Gesinnung“ („ukristeligt Sindelag“). Han havde kun haft eet Tilfælde, hvor Sproget voldte Vanskeligheder, det var en gammel Kone, der skulde berettes; hun kunde ikke forstaa, hvad Præsten sagde til hende; han bad da hendes omkringstaaende Familie om at læse noget op for hende af en dansk Salmebog og et dansk Testamente, men de undskyldte sig med, at de ikke kunde læse Dansk. Han bad dem da om at læse noget for hende af de tilsvarende tyske Bøger, det gjorde de, og hun forstod det ogsaa. Vanskeligheden bundede altsaa ikke i absolut Ukendskab til det tyske Sprog, men i, at hun ikke var vant til at høre Præsten. En Mand der i Sognet havde været en ivrig Modstander af det udelukkende tyske Kirkesprog, og af Uvilje derimod havde han i lang Tid ikke besøgt Kirken. Paa Præstens gentagne Opfordringer havde han dog omsider bekvemmet sig til at høre en Prædiken og paa Spørgsmaalet, om han havde forstaaet den, maatte han indrømme et gnavent „ja“. For rigtig at forstaa det sidste Tilfælde, maa jeg bemærke, at det kun er nogle faa Aar siden, der endnu her i Kirken blev prædiket Dansk den 1. Søndag i hver Maaned og de 2den Helligdage, der havde altsaa været det samme Antal danske Søndage, som der nu er tyske Søndage i Burkal, men Bevægelsen er rigtignok omvendt, medens de første formindskes, tiltager de sidste,

saa snart der gives den mindste Lejlighed dertil. Mod Afskaffelsen af disse danske Søndage indvendte jeg, om der ikke var mange, der bedre forstod en dansk end en tysk Prædiken. Nej, aldeles ikke, man forstod overhovedet ikke det danske Skriftsprog; hans Formand, ved hvis Fratrædelse fra Embedet Forandringen var sket, maatte for at blive forstaaet bruge hele Sætninger af det daglige Samtalesprog, „plattdänisch". Dette, indrømmede han, vilde man gerne høre, men det kunde jo ikke godt bruges som Kirkesprog. Allerede dette Forhold var altsaa en gyldig Grund til Afskaffelsen af den danske Prædiken, naar saa dertil kom, at Lydforholdene i Kirken var daarlige, og den nævnte Formand i Embedet talte temmelig hurtigt, behøvedes egentlig ingen videre Begrundelse. Det var uden Grund, naar der fra dansk Side var gjort saa meget ud af den Sag, særlig havde „Flensborg Avis" søgt at puste det hele op til noget ganske overordentligt, som om der var begaaet en blodig Uret. Den ydre Anledning var simpelt hen den, at der, da Embedet blev ledigt, meldte sig for faa Kandidater, der var Dansk mægtige. Der fremstillede sig kun to, der kunde prædike paa Dansk; det tyske Parti havde da gjort gældende: kan vi ikke efter den sædvanlige Regel fremstille tre Kandidater, der kan Dansk, vil vi ikke være bundne til kun at vælge mellem de to. Denne Anskuelse havde Konsistoriet taget til Følge, og det var gaaet, som det gik. Jeg sagde det „tyske Parti", som om der ogsaa eksisterede et dansk Parti. Dette trænger dog efter Pastorens Udtalelse til nærmere Begrundelse; ikke blot i Aviserne, ogsaa i

selve Ladelund havde der rigtignok staaet en Kamp om Spørgsmaalet, men det var egentlig ikke det nationale, der var Baggrunden, det hele havde tilspidset sig i det gamle Modsætningsforhold mellem de besiddende og besiddelsesløse, de fornemmere og ringere; de sidste, der ofte er tilbøjelige til at føle sig forurettede, havde holdt paa den danske Gudstjeneste, Gaardmændene havde for største Delen været derimod. Politisk set havde der vel endnu for nogle Aar siden været „eine kleine dänische Partei“ („et lille dansk Parti“) i Ladelund, men nu var det „ganz zusammengebrochen“ („faldet fuldstændig sammen“), de nærmere Omstændigheder herved var ganske pudsige: den egentlige Fører for dette „lille danske Parti“ var rejst til Amerika, her var han imidlertid meget utilfreds med Forholdene og vendte efter kort Tids Forløb tilbage, dog ikke for atter at rejse Fanen for sine betrængte Partifæller; en Dag gaar han ind i Landsbykroen og synger: „Deutschland, Deutschsland über alles!“ Forundret spurgte man ham om Grunden, da man vidste, at han før havde været dansksindet. Jo, det skulde han sige: i det fjerne Land havde han faaet Øjnene op; før havde han kun kendt „das kleine Nest“ („den lille Rede“), hvori han havde levet, men nu saa han, at Tyskland var det bedste af alt, og at man ingen Steder havde det saa godt. Siden denne Førers Frafald var der gaaet Svind i det danske Parti, den danske Sag havde i det hele taget aldrig haft nogen Fremgang der paa Egnen. Før 1864 havde Pastor Mynster søgt at „omvende“ Befolkningen, men tidligere danske Præsters Fremstilling af slesvigske For-

hold kunde man ikke fæste Lid til, da de alle var fanatiske Politikere. Vi kom til at tale om Egnens Folkesprog i Almindelighed, og han indrømmede, at Dansk her var Omgangssproget, men tillige paastod han, at der var større Forskel mellem „Højdansk“ og og „Platdansk“ end mellem Højtysk og Plattysk. Jyderne var i det hele taget „ein ganz anderer Stamm als die Inseldänen“ („en helt anden Stamme end Ødanskerne“); da Angelboerne var udvandrede, var Jyderne under Tryk af Ødanskerne trængt længere mod Syd og havde blandet sig med de tilbageblevne Angler. I Angel og Svansø traf man vel danske Bynavne, dette var dog ikke oprindeligt, men hidrørte fra Forvandskninger af den danske Regering. Det var altsaa den jydske Dialekt, man talte i Ladelund, i hele sit Væsen og hele sin Bygning saa vidt forskellig fra det danske Skriftsprog. Af Ladelunds ca. 80 Familier var der næppe 5—6 Familier, hvor Forældrene talte Tysk til Børnene, og af disse Familier var de 3 indvandrede. I Nabobyen mod Øst (Bramsted) mente Pastoren, at der blev talt noget mere Tysk, de store Gaardejere lagde Vægt derpaa, her holdt Læreren ogsaa over, at Børnene talte Tysk paa Legepladsen (i Ladelund blev det altsaa ikke strængt gennemført). I den vestlig Naboby, der derfor ogsaa i Forhold til Kirkebyen hedder Vestre (eller Vestre Mark), var Forholdet det samme som i Ladelund. I det hele gjaldt det, at naar Forældrene talte Tysk til Børnene, var det Højtysk, kun Syd fra indvandrede Familier talte Plattysk, dog mente Pastoren, at det var Plattysken, der havde Fremtiden for sig og efter-

haanden vilde fortrænge den jydske Dialekt. Plattysken blev befordret ved det tiltagende Samkvem med Syden (nye Landeveje og plattyske logerende). Mændene havde mere Kendskab baade til Højtysk og Plattysk end Kvinderne, de kom mere omkring (om ikke paa anden Maade, saa ved Soldatertjenesten); dette Kendskab gjaldt særlig Plattysk for Handelsmændenes Vedkommende.[1])

Pastoren fulgte med mig ud i Døren; jeg spurgte, om der fandtes Ligsten med danske Indskrifter paa Kirkegaarden. Ja, nogle enkelte, „men dette er dog ogsaa paavirket af Agitation, og der kommer ikke flere.“ Forekommende og venlig rakte han mig Haanden, og vi skiltes. Jeg gik op paa Kirkegaarden og kastede et Blik paa Ligstenene. „Geboren“ og „gestorben“

---

[1]) Her vil jeg tillade mig at indskyde en Bemærkning. P. Lauridsen paastaar i sin Afhandling „Sprogkamp og Sprogforhold“, at Fortyskningen i Mellemslesvig gennemløber 4 Trin: 1. Det plattyske Sprog bringes til Veje i Familien. 2. Den nye Slægt opdrages i dette Sprog, men vender efter endt Skoletid tilbage til Landsmaalet. 3. I næste Slægtled fortsættes Processen, og Sproget bliver virkelig blandet, idet de yngre fastholde Tysk, de ældre Dansk. 4 Dansk udelukkes. De ældre, der delvis have talt Dansk med deres Forældre, kunne endnu Sproget, men deres Børn have ingen Brug for det, og med det tredje eller, om man vil, fjerde Slægtled synker Dansk uigenkaldelig i Graven. Som Regel spænder Bevægelsen over henimod et Hundrede Aar. Skal dette anvendes paa Ladelund, vil det sige saa meget, at man her ikke er færdig med den første Proces i Udviklingen, hvis man overhovedet endnu kan tale om Processens Begyndelse, thi saa længe det kun er Handelsfolk og i det hele dem, der kommer lidt mere end almindelig i Berøring med Syden, der kan det plattyske Sprog, saa længe kan man ikke sige, at den fornødne Kendskab er bragt til Veje i Familien, saa det kan tales til Børnene.

mødte mig alle Vegne, dog, mellem denne Mængde af tyske Indskrifter fandt jeg ogsaa efter at have søgt lidt nogle danske, men ikke mange og ingen yngre end 1887; det var saa hjemligt at se disse enkelte, det var, som naar man i det fremmede træffer nogle gamle Venner; jeg maatte tænke paa Verset: „Mindet lader som ingenting er dog et lønligt Kildespring“, Mindet om lykkelige Tider for Danmark, Tider der maaske aldrig vender tilbage; jeg stod her ved Folkelivets Grænseskæl, hvor det lige som vaandede sig i sine sidste Krampetrækninger. Mit Øje faldt paa følgende Ord: „Fra Vestremark“, Klangen var saa ejendommelig dansk. „Vi skulle ved megen Bedrøvelse indgaa i Guds Rige“, stod der paa et Kors, en anden Indskrift lød: „Saa hviler da i Fred“.

Jeg gik tilbage til mit Logi, Værten havde imidlertid indfundet sig. Som Konen allerede havde meddelt mig, talte han kun Tysk og helst Plattysk; med mig blev han dog nødt til at tale Højtysk. At Kroværten her kunde klare sig uden at lære Dansk, er ganske betegnende, længere mod Nord, f. Eks. i Burkal, vilde dette sikkert ikke have kunnet finde Sted. Jeg ønskede imidlertid at høre en Udtalelse om de sproglige Forhold ogsaa fra Menigmands Side. Kromanden viste mig hen til en ældre Partikulier der i Nærheden, det var en Mand, der havde Tiden til sin Raadighed. Jeg kom hen til et lille nydeligt Hus, det var omgivet af et Stakitværk, der var malet sort og hvidt. Farverne er rene nok, tænkte jeg. Jeg træder ind i den renlige med Fliser belagte Forstue. Jeg bliver modtagen af en Mand i Skjorteærmer, han ryger paa en lang Pibe

og strutter af Velvære. Udseendet er godmodigt. Naa, jeg vilde hen at have en Passiar, ja det kunde nok gaa, og jeg bliver ført ind i Stuen. Her hang paa Væggen et Billede af Bismarck med Familie. Det er dog ikke altid, at den ydre Farve er et fuldstændigt Udtryk for det indre, det erfarede jeg her, Manden var dansk i Grunden; det var da egentlig ogsaa det naturligste, da han havde faaet sin Skolegang i den danske Tid, men Omkvædet paa hans Danskhed var dette: „Hvad kan det nytte?“ Det var ganske vist beklageligt, at de danske Søndage var afskaffede, men „hwa, ja, saa'en gær et jo“. Om da nu ogsaa alle havde den fulde Forstaaelse af den tyske Prædiken, „nej, ok nej, hva hær di, men de (= det, altsaa upersonligt) skal jo vær' tysk, aa de er jo di ung', der er saa sær grow tysk, de blywer jo indpræntet ollere' fra æ Skuller.“ Præsten havde udtalt sig om, at „Flensborg Avis“ blev meget lidt læst, Manden her havde en anden Mening, han mente, det var det Blad der i Byen, der blev mest læst, han selv holdt det sammen med flere andre, det var særligt den til Bladet medfølgende Søndagslæsning, han var glad ved. I denne Mand havde man altsaa et Udtryk for Danskheden i Ladelund, i Sandhed: mat og falmende, naar man saaledes maatte lede efter den bag prøjsiske Farver og Billeder. Jeg gik tilbage til Kroen og spiste min Aftensmad. Jeg havde nu faaet en medlogerende, en tysk Handelsrejsende, der i Modsætning til Værten kunde Dansk, om end noget gebrokkent. Jeg havde et Rejsekort over Danmark, Slesvigs Land var ogsaa derpaa. Handelsmanden fæstede sine Øjne paa denne

Landsdel. „Sønderjylland“, smidskede han drilsk. „Høm!“ brummede Værten foragteligt, som vilde han sige: „Lad os bare ikke komme ind paa det Tema!“

Det forekom mig den lune Sommeraften noget kvalmt i den lave Krostue, og jeg spadserede op paa Bakkerne Nord for Byen; ovre i Nordvest gik Solen skyfri ned, lige mod Vest laa Karlum, Juristen og Historikeren Andreas Høyers Fødeby, han der i sin Tid udtalte sig om det danske Angelbomaal, at det var „godt gammel Dansk“, medens de tyske Præster søgte at vise, hvor forskelligt det var fra „das rechte seeländische Dänisch“ („det rigtige sjællandske Dansk“), ja Biskoppen kaldte det endogsaa „eine verworrene dänische Sprache“ („et forvirret dansk Sprog“). To Vejermøller udgjorde Byens Forposter. Langt mod Syd hævede sig et Bakkedrag, det var ovre ved Læk.

Den næste Morgen mødtes jeg med mine Venner, den tyske Handelsmand og Kroværten, ved Kaffebordet. Handelsmanden havde svært Blod paa Tanden, han havde den største Lyst til at slagte det hele Danskerparti, men særlig dets Førere var ham en Torn i Øjet, det var egentlig dem, der var Skyld i hele Oppositionen. Jeg indvendte, at Førerne ikke kunde betragtes som noget isoleret, men at man maatte forudsætte en Folkestemning, der bar dem oppe, det saa man i 1ste Kreds, hvor Jessen var valgt til Rigsdagsmand. „Ja, det er en køn Rigsdagsmand“, indvendte han haanligt, nej Danskerne havde alt for mange Rettigheder, der blev i Kirkerne taget alt for meget Hensyn til deres Sprog, det var kun i Tyskland, noget saadant kunde gaa, i et hvilket som helst andet Land

vilde man gøre anderledes kort Proces. Værten og en Bondemand fra Læk indtog en mere passiv Holdning; Værten kunde jo overhovedet kun være med, naar Samtalen svingede over i Tysk, Bondemanden kunde vel nok noget Dansk, men naar han talte det, lød det, som om han havde en Kartoffel i Munden. I det hele og store var de enige med deres dygtige Talsmand, den Handelsrejsende. Jeg mente, det var bedst at holde op med Disputen, det var ikke værd at sidde og kævles til ingen Nytte, følgelig gik vi ind paa mere neutrale Omraader. Jeg kunde dog ikke blive fri for endnu en Gang at høre af Værtinden, hvorledes der stadig blev talt mere og mere Tysk der i Byen i Sammenligning med tidligere Tider.

Jeg begav mig derefter paa Vej til Medelby; men inden jeg forlod Ladelund, skulde jeg dog endnu en Gang ind at hilse paa Partikulieren, min Bekendt fra den foregaaende Dag. Han havde heller ikke noget imod at faa en Passiar med mig. Der var, fortalte han, nok nogle dansksindede der i Byen, vel særlig gamle danske Soldater, men man stemte ikke ved Rigsdagsvalgene paa den danske Kandidat, fordi man saa udsatte sig for Ubehageligheder. „En kan jo næsten it (altsaa: stemme), for en vær jo saa udskældt“. Ja, det var kedeligt, som det gik i „64“, „de sku' ha væt lavet aa en hel annen Maad'“. Han havde selv den 18de April mistet en Del Slægtninge, der var faldne for Prøjsernes Kugler; den 18de April var en slem Dag, mente han. Endnu saa jeg hans danske Salmebog og Prædikenbog samt „Traps Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig“, det var hele hans danske Bibliotek. Jeg fortsatte

min Vej. Medelby ligger ca. 1½ Mil Sydøst for Ladelund. Vejen fra Ladelund til Medelby frembyder ikke mange Afvekslinger, det er den magre Midtlandsnatur, men Øjet rækker milelangt. Udsigten mod Nord, der til en Begyndelse havde været lukket, aabner sig atter, der ovre skimter man de hvide Kirker i Burkal og Bylderup. Bramsted, den østligste By i Ladelund, skulde efter Pastorens Udtalelse være mere tysktalende end Kirkebyen; det gør den dog ikke Indtryk af, jeg hørte kun Dansk, og det blev sagt mig, at man bedre forstod Egnens Dialekt end Højtysk (saa ganske rimeligt!). Jeg passerer en Dalsænkning, gennemskaaren af en lille Aa, derefter hæver Terrænet sig op mod Medelby Kirke, der, som forhen berørt, ligger temmelig højt. Vest for Medelby ligger en Kro, Flagstangen viser, at Værten i hvert Fald ikke er dansksindet. Jeg gaar ind og drikker et Glas Øl. Værten, en yngre Mand, gør et meget ædrueligt Indtryk. Jeg fortalte om mit Logi i Ladelund; ja Manden der er en Tysker, bemærkede han. Det er ganske interessant at lægge Mærke til, hvor længe man endnu taler om Tyskere, naar det gælder indvandrede længere Syd fra, thi det er ikke nogen national og politisk, men en ubevidst etnografisk Modsætning, der gør sig gældende. Ogsaa i Medelby aflagde jeg Præsten en Visit. Han var en yngre Mand, der ikke kunde give nogen særlig Besked om de sproglige Forhold. Han havde ikke været der saa længe. Overhovedet var det ikke saadanne Forhold, der optog hans Interesse, thi hans Gerning her var „nur das Evangelium auszubreiten“ (han kunde ikke det mindste Dansk). Saa meget kunde han i hvert

Fald meddele, at det tyske Kirkesprog ikke lagde den aller mindste Hindring i Vejen for Forstaaelsen (i Medelby er det gaaet paa samme Maade som i Ladelund, før den sidste Embedsbesættelse blev der prædiket Dansk den første Søndag i hver Maaned), en dansksindet Mand var en af de ivrigste Kirkegængere. Han havde kun haft eet Tilfælde, hvor man havde kunnet formode, Sproget vilde have lagt Hindringer i Vejen; det var en gammel Kone, der vilde berettes, men hun var kommen længere Nord fra. Han havde da spurgt Sønnen, om denne ikke hellere maatte hente Præsten fra det nordlige Nabosogn, hvor Kirkesproget hovedsagentlig er dansk; nej, hans Moder vilde helst have sin egen Præst. Han havde da talt langsomt og tydeligt, og hun havde forstaaet det. Iøvrigt var det særegent baade for Præsten her og ham i Ladelund, at de fremsatte den afgjorte Paastand, at der før 1848 aldrig var prædiket Dansk i disse Sogne. De nordlige Byer i Kærherred skulde nemlig i sin Tid have blandet Kirkesprog, og der skulde efter Forordningerne i hvert Tilfælde en Gang imellem prædikes Dansk. At det ogsaa er sket, ved man, og Pastor Lars Fabricius, der var Præst i Medelby i den første Halvdel af det 18de Aarhundrede, prædikede her udelukkende Dansk under hele sin Embedsførelse. Rigtignok blev det temmelig vilkaarligt overholdt, thi en senere Præst op imod 1848 prædikede udelukkende Tysk. Præsten vidste nok, der var nogle i Sognet, der ved Rigsdagsvalgene stemte paa den danske Kandidat, men det var dog saa som saa hermed. Han havde selv spurgt en af disse, hvorfor han egentlig

stemte saaledes. Jo, han kunde ikke være andet bekendt, da han gratis fik „Flensborg Avis“. Præsten indrømmede, at det danske Sprog var overvejende i Medelby, og at Mindretallet talte Tysk til Børnene, men i hvor mange Tilfælde dette fandt Sted, vidste han ikke; Højtysk var da det mest brugelige. Jeg vil her anføre et Par trykte Kilder. Paa Sprogkortet af 1892 i H. P. Hanssen - Nørremølles „Sønderjylland“, Tillæg til „Danmark, Land og Folk“, sættes Medelby (Kirkebyen) til 88 pCt. dansktalende, Ladelund til 96 pCt., altsaa en Forskel af 8 pCt.; paa Adlers tyske Sprogkort af 1891 med det tyske Sprog som Udgangspunkt sættes Ladelund fra 0—10 pCt. tysktalende, Medelby fra 10—25 pCt. Dette viser altsaa, at Tysk som Talesprog er mere udbredt i Medelby end i Ladelund; det vil atter sige, at Kendskaben til det tyske Sprog hos den indfødte Befolkning er større, da Forholdet ikke hidrører fra en Indvandring. Det første Led i den omtalte Fortyskningsproces er videre fremskreden, og i flere Familier er det andet Led i Processen begyndt. Nabosognet mod Syd er Valsbøl, og her tales udelukkende Tysk til Børnene, vel at mærke Plattysk; i Medelby forstaar sikkert de fleste dette Sprog, selv om de ikke taler det. Valsbøl danner „die Scheidegrenze“ („Skillelinien“), som Medelby Præsten udtrykte sig, men af det ovenfor udviklede ser man, at det maaske kun er et Tidsspørgsmaal, naar den 2den Del af Processen begynder over hele Linien, ogsaa i Medelby. Jeg besøgte en gammel 81aarig Aftægtsmand, han sad og læste i en tysk Avis, thi han var „tysk lært“ ɔ: havde faaet sin Skolegang før 1848

og mente derfor, at han ikke kunde læse Dansk. Imidlertid havde han ligget Soldat i Fredericia, og Hjertebunden var dansk. Det var dog egentlig paa Jylland, han havde kastet sin Kærlighed, det var jo ogsaa den Del af Danmark, han havde lært at kende. De bedste Dage af sin Soldatertid havde han haft, naar han fra Fredericia blev sendt op til Viborg og holdt Vagt ved „Spindehuset“ (det tidligere Tugthus), det var en Stadsbygning „saa møj et firtig Hus“. Det imponerede ham overordentlig, naar han saa, hvorledes Jylland var kommen med siden den Tid. „Saa møj Smør aa fedt Kvæg der kom fra Jylland“; „nær en nu si'r i Flensborre, hvor møj der kommer fra Jylland, aa fedt er et olt, ja, en sku vunner öwer et, saa møj der ka kom' ud a de lille Land.“ Han boede i sit Fødesogn og kendte mange af de foregaaende Præster. Jeg indrømmede ham, at de nuværende gjorde et særdeles forekommende, men ogsaa temmelig tysk Indtryk. „Ja, de skal di vel vær'“ svarede han med et lunt Øjekast. Han fulgte med ud i Døren. „Hils gammel Jylland“, sagde han, der var ligesom noget bevæget i hans Stemme. Jo, jeg skulde tænke paa ham og hilse fra en gammel dansk Soldat.

Fra Kroen, der laa midt i Byen, gik der Dagvogn til Valsbøl; jeg besluttede at tage med den endnu samme Eftermiddag. Kroen i Medelby er en ny, tidssvarende Bygning. Hvad jeg fortærede, var godt og billigt. Værten, en ung, flink, „geläufig“ Mand, nedstammede fra en Broder til en af vore bekendte danske Digtere, hvorfor han ogsaa sagde: „Ja, vi (han og hans Familie) skull' jo egentlig vær' dansk“,

han var det altsaa ikke. Kromændene er ofte gode Diplomater. Samtidig med at være Kromand var han ogsaa Postmester. Imidlertid kørte jeg af Sted med Dagvognen. Af Passagerer var der foruden mig ogsaa 3 Smaadrenge; de talte Tysk indbyrdes, men da jeg henvendte mig til den ældste, der var 11 Aar, indrømmede han, at han kunde Dansk; her havde jeg altsaa Medlemmer af en Familie fra Medelby, hvor Forældrene talte Tysk til Børnene. Fra Medelby skraaner Landskabet jævnt mod Syd og bliver efterhaanden temmelig fladt, Vejen fører gennem Østerby, der endnu hører til Medelby Sogn. Luften var klar, og de vide, maleriske Udsigter kom til deres fulde Ret. Det blev mere almindeligt med levende Hegn, hist og her saa man et kratbevokset Parti. Nu er det helt ovre med de firkantede Bøndergaarde, Grundtypen er een enkelt Længe fra Øst til Vest; det maa bemærkes, at det er temmelig sjældent med store Gaarde i disse Egne. Jeg befinder mig allerede i Valsbøl. Skønt denne By, der ligger henimod et Par Mil lige Vest for Flensborg, som ovenfor meddelt er langt mere tysktalende end Medelby, afgives dog her ved Rigsdagsvalgene et forholdsvis betydeligt Antal danske Stemmer. Jeg besøgte en ung Gaardmand, der havde været paa dansk Landbrugsskole. Han var kærnedansk. Paa Væggen hang et Billede af Frederik d. 7de. Der var Sorg i Huset, thi Faderen, en af de danske Ledere der i Byen, var pludselig død for et Par Dage siden. Den sørgende Enke viste mig den tilslaaede Kiste, der var opstillet i det samme Værelse, hvor Byens danske Bibliotek havde sin Plads. Paa Laaget

var der lagt en smuk Palmegren; der laa en Kæmpe, falden paa sin Post, en af dem, der uden at spørge om Sejer eller Nederlag var med i den sydligste Forpostkæde til Værn for det danske Folkeliv. Den unge Mand bekræftede, at der i Valsbøl sikkert uden Undtagelse taltes Plattysk til Børnene, men endnu da han gik i Skole, var der enkelte dansktalende Børn. Børnene lærte dog altid temmelig tidlig Dansk og brugte det meget hyppigt efter Konfirmationsalderen. Her er man altsaa naaet til det 2det Led i den sproglige Fortyskningsproces, om det i hvert Tilfælde foreløbig vil blive staaende herved, skal Tiden vise. Ogsaa i Valsbø bruger man Betegnelsen „Tyskere“ om Folk længere Syd fra.

Endnu samme Dags Aften tog jeg med Dagvogn til Store Vi, der ligger ca. 1½ Mil Syd for Valsbøl. Rejseselskabet var forholdsvis talrigt, saa Kusken i Valsbøl maatte ombytte sin egentlige Vogn, hvor Fragtmagasinet optog den største Plads, med en Char-à-banc, og dog sad vi som Sild i en Tønde, hvilket gav Anledning til en Del Vittigheder. En ældre Herre med et urbant Udseende foreslog saaledes paa Plattysk et Par Smaadrenge at sætte sig paa Hestene. Blandt Selskabet fandtes et ældre Ægtepar længere Nord fra, de talte kun Dansk, de øvrige talte mest Plattysk. Kusken, en midaldrende Mand, var i det ypperligste Humør og slog om sig baade med Dansk og Plattysk. Vi befandt os paa den mest udprægede Slette, det var magre Marker og Hedestrimler med Kæmpehøje; det var altsaa den Egn, Pastor Feilberg skildrer i sin Bog „Fra Heden“. Vi kørte gennem

Meden (i Folkedialekten Mejn), der hører til Valsbøl Sogn. Man mindes den gamle Fortælling, hvorledes i gamle Dage, da der ingen Klokke var paa Kirken i Valsbøl, Degnen gik igennem Byen før Gudstjenesten og kaldte Folk sammen, idet han raabte: „Kommer no I Valsbøl Mind! di Mejn Mind er kommen, saa nær som æ Skræjjer fraa Skeggevaj, men ham hær æ int fornommen!“ Ovre mod Øst ser man Hanved Skov og det ranke Kirketaarn. Vi kommer til en lille Klat Huse paa den bare Mark, dette er Lille Vi. „Die Vorstadt zu Grossen Wie“ („Forstaden til Store Vi“) udbryder den omtalte vittige Herre. Nu bøjer Vejen af mod Sydøst ned mod Store Vi, her bliver Egnen mere livlig med mange levende Hegn og ovre mod Sydvest ligger Lindved Skov.

I Store Vi eller rettere Vi Kro (ved Husum-Flensborg Chausseen) opholdt jeg mig en 3 Dage, og i Kroværten, der egentlig var længere Nord fra, traf jeg en Mand med nogen Forstaaelse af Forholdet mellem Dansk og Tysk. Her befandt jeg mig altsaa i det gamle Viherred, der efter sin Benævnelse maa have haft sin Tingplads her i Nærheden. At Befolkningen her er af gammel nordisk Oprindelse, viser allerede Bynavnet, der som bekendt betyder Helligdom, og som er det samme, vi finder i Navne som „Viborg“ og „Vium“, dog er man nu kommen saa langt mod Syd, at Retssproget sikkert har været tysk lige siden de holstenske Grevers Tid, og om der nogensinde her fra Reformationens Indførelse til 1848 har lydt en dansk Prædiken, vil være vanskeligt at eftervise. Sognet hørte jo under den nærliggende Lindved Gaard, der ejedes

af den holstenske Adelsfamilie Rantzau. At Kirke- og Skolesproget har været udelukkende tysk siden 1864, behøver næppe at bemærkes. I Virkeligheden har det danske Modersmaal dog holdt sig her med en Sejghed, der er særegen for den konservative jydske Befolkning. At der gennem Adam Struensees Visitations-Beretninger for Vi Herred og langt længere frem i Tiden lyder Klager over Ungdommens mangelfulde Oplysning, fordi Folkesproget var et og Kirkesproget et andet, behøver ikke at fremføres; det er noget, der gælder for hele Mellemslesvig. Derimod maa man lægge Mærke til, at medens Fortyskningsprocessen gik for sig med rivende Fart i Angel (ogsaa i de Egne, der ligger paa den tilsvarende Bredegrad) fra Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, til den næsten fuldbyrdedes ved Aarhundredets Midte, holdt det jydske Tungemaal sig urokkelig fast i disse Egne, om end Kendskaben til det Plattyske efterhaanden forøgedes ved det nære Naboskab med Angel. Lige indtil 1864 var det kun undtagelsesvis, der i nogen Familie taltes Tysk til Børnene. Efter 1864 blev Forholdet imidlertid anderledes; Kendskaben til Plattysk var som sagt til Stede, og dansk Sindelag fandtes kun hos Mindretallet; nu talte man tysk til Børnene, da der alligevel ikke lærtes andet i Skolen, thi vel er der Forskel mellem Højtysk og Plattysk, men den er dog langt fra saa stor som Forskellen mellem det jydske Almuesmaal og Højtysk. En dansksindet Gaardmand fortalte mig, at der vel var enkelte Familier, der søgte at holde igen og bevare det danske Hussprog, men man var dog ikke vedblevet dermed. Skal man gøre Rede for Fortysk-

ningens nuværende Standpunkt i St. Vi, maa man sige, at Processens 3die Del er indledet, de ældre taler meget Dansk, men de yngre fastholder gennemgaaende Plattysken indbyrdes. Jeg hørte den Udtalelse, at det var, ligesom Ungdommen ikke rigtig gav Agt paa det danske. Systemet kan dog ikke fuldt ud anvendes paa Virkeligheden. Der findes endnu i St. Vi enkelte dansksindede Familier, og hos saadanne er Vedhængen ved det oprindelige Modersmaal naturligvis stærkere. Dernæst er grundigt Kendskab til Plattysk maaske ogsaa en Hindring. Er det da muligt, at man endnu ikke rigtig kender det Sprog, der dog allerede tales i saa vidt et Omfang? Jeg har paalidelige Hjemmelsmænd herfor. Jeg hørte fortælle fra flere Sider, at det ikke var længe siden, der levede Folk, der ikke kunde Plattysk, ja, der levede maaske endnu saadanne, og den omtalte dansksindede Gaardmand sagde: „De er now' rawgal Tysk, vi tal' her“; han lagde ofte Mærke til hele danske Sætninger i en tysk Samtale, man satte kun lidt tysk Sving derpaa. Han havde f. Eks. hørt et Udtryk som: „In æ Bydam“, sæt blot det danske „i“ for „in“, og det lyder: „I æ Bydam“; om dette er Dansk eller Tysk kan man selv bedømme. Hvor fast man holdt ved det danske Sprog, havde selv Præsten, en særdeles velvillig og forekommende Mand, iagttaget, og man maa lægge Mærke til, at man i Præstens Nærværelse sjældent lader det danske komme frem. Ved et Møde i Kroen, hvor Præsten var til Stede, havde alle Mændene siddet og talt Dansk. Han spurgte om Grunden. „Aus alter Gewohnheit“ („af gammel Sædvane“), lød Svaret. Ligeledes havde

han lagt Mærke til, at de Kirkeældste gerne brugte de danske Talbenævnelser. Han spurgte en af dem, hvorledes det kunde være. „Ich kann nicht anders, Herr Pastor!“ („jeg kan ikke anderledes, Hr. Pastor!“) svarede han. Man kunde ogsaa opleve en sælsom Sprogforvirring, fortalte Præsten mig. En gammel Gendarm fra den danske Tid havde bragt det til, at han hverken kunde Dansk, Højtysk eller Plattysk. Sad man i Kroen, var det næsten altid Plattysk, man hørte, dog kunde Samtalen ofte svinge over i Dansk, rigtignok sjældent for de unges Vedkommende, men henvendte man sig til dem paa dette Sprog, svarede de i Reglen i deres danske Dialekt. I St. Vi varer det naturligvis længere end i Valsbøl, inden man faar lært at tale Dansk, 18—20 Aars Alderen blev opgivet for mig som den seneste Grænse.

I St. Vi var Pastor Feilberg Præst lige før 1864 og et Stykke ind i dette Aar. Det var interessant at høre gamle Folk udtale sig baade om ham og den danske Tid; det var ganske almindeligt, at man ikke kunde lide hans Bog „Fra Heden“, vel sagtens fordi man ikke holdt af at have sig selv offentlig fremstillet, men maaske ogsaa, fordi man ikke havde noget selvstændigt Kendskab til dette Værk og derfor havde dannet sig en Mening derom paa anden Haand. Kromanden og jeg besøgte en gammel rask og rørig Haandværker, der udmærket huskede Pastor Feilberg. Ja, F. var jo ellers en flink og godgørende Mand, men det med hans Bog var noget mærkeligt noget, det „var da saa møj now' vonnerle nowet“, hvad der stod deri, han kunde slet ikke forstaa, at F.

kunde skrive sligt, for „han kun' jo ejsen nok prærrek". Feilberg forrettede gerne de kirkelige Handlinger paa Dansk, naar man ikke udtrykkelig bad om at faa det udført paa Tysk. Det var vedkommende Mand bleven narret med; han var nemlig bleven viet af Pastor Feilberg, men havde glemt at forlange, at Brudetalen skulde holdes paa Tysk (han havde nemlig kun lært Tysk i Skolen), følgelig blev den holdt paa Dansk, og han havde ondt ved at forstaa det. De tyske Gudstjenester var iøvrigt, mente han, den Gang bedst besøgt, det var særlig Ungdommen, der overværede de danske. I denne Mand havde man altsaa et Produkt af de Aarhundreder gamle Misbrug i Mellemslesvig, thi skønt Modersmaalet var dansk, vænnede man sig efterhaanden til at betragte Tysken som det eneste berettigede i Kirken og Skolen, som den fine Søndagsdragt, medens Almuesmaalet kun blev betragtet som den grove og dagligdags Arbejdskofte. Da man saa endelig vilde vende tilbage til det naturlige og bringe Kirkens og Skolens Sprog i Samklang med Hjemmets, var det for silde, det blev hos de fleste betragtet som en Voldshandling og blodig Uret. Han mindedes særlig en Lærer, der havde været meget nidkær i Fordanskningsarbejdet og derfor var ilde lidt af Befolkningen, men af Regeringen var han favoriseret og kunde næsten sætte alt igennem, „saa møj en slow Døwl var et, men æ ved it, de var li'som han had now' Aahnunger (Anelser) i æ Kopf (Hovedet), han tow aa rejst' a innen æ Krig". Det maa bemærkes, at disse Udtalelser blev fremførte uden den mindste Bitterhed, men med det største Humør og en vis Sans for det

humoristiske. Feilberg derimod blev, og Manden kunde huske, hvorledes Ungdommen ved den Tid, da det begyndte at ulme, om Aftenerne gik forbi Præstens Vinduer og sang: „O, Fejlberg, o, Fejlberg, nun ist es bald vorbei!“ Han var en af dem, der fortalte, at i hans Ungdom kunde ældre Folk ikke Plattysk, og at det ikke var saa længe siden, der havde levet enkelte, der ikke kunde det. Ogsaa her bestod den ubevidste Modsætning mellem „Tyskere“ og Egnens indfødte Befolkning. Handelsfolk fra hinsides Elben kaldtes Tyskere. Iøvrigt talte han gerne med mig, og jeg maatte nok hilse Pastor Feilberg, hvis jeg traf ham, personlig havde han intet imod ham.

Jeg skal fremføre et endnu ældre Vidne, en Mand paa 85 Aar, og naar jeg tænker paa ham og paa flere andre Repræsentanter for den ældre Tid, maa jeg indrømme, at Pastor Feilberg virkelig har skildret den da levende Befolkning med psykologisk Finhed og Nøjagtighed. Det har været og er vel endnu en gæstfri og umiddelbar Befolkning, der ogsaa forstaar at danne sig sin selvstændige Mening og filosofere paa egen Vis, en Befolkning med Sans for det overleverede og vel ogsaa tidligere med Hang til Overtro.

Det var en Eftermiddag, Vestenvinden jog nogle kolde Regnbyger ind over Landskabet. Det lille Hus laa lidt udenfor Byen, her fandtes intet levende Hegn, men Hedepletter og sandede Marker, her passede Betegnelsen „fra Heden“ ganske bogstaveligt. Kroværten var med mig; han var ganske udmærket til at indlede en Samtale og begynde paa den rette Maade saaledes, at det hele faldt saa ganske naturligt. Vi traadte ind,

og den gamle Mand, der endnu var rask og rørig, rejste sig ærbødigst op. Han bar en Kasket paa Hovedet. Ja, det var da en fremmed fra København, der var lidt ude for at se sig om og gerne vilde have lidt at vide fra svundne Tider. Jeg maa bemærke, at Kroværten altid (stik imod det virkelige Forhold) præsenterede mig som Københavner, han mente vel, det skulde gøre særlig Indtryk, og det forfejlede i hvert Tilfælde ikke her sin Virkning. København maa have staaet for den gamle som noget ganske fint og stort, thi da han hørte det, tog han Kasketten af og lagde den paa Bordet. Denne Ærbødighed skyldtes dog, som vi snart skal se, ikke danske Sympatier. Det blev budt os at tage Sæde, og Manden, der var lidt tunghør, satte sig i min Nærhed. Imidlertid maatte vi paa ægte vestjysk Maner drikke en Kaffepunsch, og Tobakskassen blev stillet frem. Den noget yngre Ægtehalvdel stod henne i Køkkendøren og gav af og til sit Besyv med. Tiltrods for al den Forekommenhed traf vi her en Mand, der paa Forhaand var indtaget mod alt, hvad der mindede om den danske Tid, og man maa derfor heller ikke undres over, at han ikke levnede Pastor Feilberg Spor af Retfærdighed. Som Prædikant var Feilberg kun „mässig“; „han støj gjern’ aa fortaal’ now’ Geschichter, aa æ Udtal’ vil’ heller it ret flask’“, (altsaa med Hensyn til den tyske Prædiken), men hans Bog var dog det værste; „de var jo baar saa’n now’ sær’ tumpe Geschichter, de var mærkle, de ku gaa“ (ɔ: at Bogen kunde faa Lov til at udkomme). Naar jeg imidlertid kom ind paa de i Bogen omtalte Folkeskikke, maatte han indrømme, at det

passede godt nok fra Ende til anden. En Del af disse Skikke som den med de kaade Barselkvinder[1]) var vel nu gaaet af Mode, men noget havde holdt sig. Det var Skik endnu, at en tilflyttet Mand maatte gøre et Gilde for sine nye Bysbørn; unddrog han sig dette, var han udsat for slemme Ubehageligheder. Kroværten fortalte, at en tilflyttet Mand ovre i Sillerup (sydvestligst i Sognet) havde prøvet paa at unddrage sig denne Pligt, man havde da et andet Sted i den nævnte By foranstaltet et stort Gilde med Forridere o. s. v. og i det hele gjort det saa iøjnefaldende som vel muligt, for at man rigtig kunde se, hvor stor Forseelsen var, og det var blevet „den ny Mand“ saa ubehageligt, at han havde forladt Byen. Sillerup havde i det hele taget været noget tilbage i Tiden; „der har væt en grow' Slägeri“ (Slagsmaal), fortalte den gamle, og fremmede kunde resikere Overlast; hermed var det nu efter Kroværtens Udsagn omvendt, og hvordan det ellers gik, skulde man i hvert Tilfælde nok passe paa, at den fremmede ikke blev fornærmet. Samtalen drejede ind paa gamle Tider i Almindelighed og den store kulturelle Forskel mellem før og nu. Han kunde huske, da Herskabshuset paa Lindved endnu stod; det var en to

---

[1]) Hermed sigtes til det af Pastor Feilberg omtalte „Kvindbassel“. Naar en Kvinde vel havde overstaaet en Barnefødsel, inviterede hun 8 Dage efter de Koner, der havde vist deres Deltagelse. Ved denne Lejlighed blev ikke blot drukket Kaffe, men ogsaa akskillige Glas Brændevin paa Venners og Paarørendes Sundhed. Stemningen blev efterhaanden lystig; paa Hjemvejen gik man gennem Byen i samlet Flok, mødte man en Mand, kunde man rive Hatten af ham, tvinge ham til at danse en Polsk med Jordemoderen o. l.

Etages Bygning med tre Skorstene. En Gang var han ved at samle Sten paa Marken, Forpagteren fra Lindvedgaard var da kommen forbi og havde sagt: „Den Tid kan komme, da man ogsaa faar Brug for dem“ (Citatet blev anført paa Plattysk). Det ansaa den gamle for en Slags Profeti, der var gaaet i Opfyldelse med de gode, stenlagte Landeveje. „Kirkbjerg“ (en Høj der i Sognet) havde faaet sit Navn paa følgende Maade. Man skulde bygge en Kirke, men var ikke paa det rene med, hvor den skulde ligge, man enedes da om følgende Løsning af Spørgsmaalet. Man drev om Aftenen et Par Stude ud; hvor de laa om Morgenen, vilde man bygge Kirken, og det var paa „Kirkbjerg“. Han havde i sin Ungdom tjent paa Satrupholm i Angel; herfra mindedes han følgende Sagn; Fruen var skinsyg paa en af sine Tjenestepiger, hun tog da og bandt hende til den ophedede Kakkelovn og gik sin Vej. Da hun senere kom tilbage, klaprede Tænderne paa det brændte Lig, Fruen udbrød da: „Was S....! klirrest du noch“ („Hvad S....! klirrer du endnu“), og gav det et kraftigt Slag paa Hovedet, men da var det bare Aske. Fortællingen blev fremført, da han var kommen ind paa det Emne, hvor vilkaarligt „de store“ i tidligere Tider kunde handle med deres undergivne. 1806 var Præstegaarden i St. Vi brændt, ved den Lejlighed omkom Pastor Johannsen i Luerne. Da Gaarden stod i Brand, vilde han ind og hente noget, fortalte den gamle, men kunde saa ikke komme ud. Man havde hørt ham udbryde: „Gott sei mir Sünder gnädig!“ („Gud vær mig Synder naadig!“). Han kunde huske, da han sidste Gang var

ude at køre med Pastor Feilberg paa Embeds Vegne; det var ved en Begravelse ovre i Sillerup; den Gang var Krigens Udfald allerede bestemt, og Feilberg havde udtalt sig om, at det var kedeligt, han nu skulde af Sted. Kusken spurgte, om han ikke nok kunde faa Lov til at blive. „Jeg kan ikke anta' jeres Tro", svarede Pastor Feilberg. Kroværtens lille Datter var med paa Besøget; henvendte man sig til hende, var det naturligvis paa Plattysk, ligesom det ogsaa var Tilfældet, naar man citerede, hvad andre, der benyttede sig af dette Sprog, havde sagt. Efter saaledes at have faaet en hyggelig Samtale brød Kroværten og jeg op, den gamle takkede for Besøget, og begge Ægtefællerne fulgte med ud til Husenden. En større Forekommenhed kunde man ikke forlange.

Jeg nævnede Sillerup som den sydvestligste By i det udstrakte Vi Sogn. Skønt sin sydlige Beliggenhed er det dog den af Sognets Byer, hvor det danske Sprog har holdt sig bedst. Grunden er sikkert dens Afsideshed og saa det, at man særlig i en saa tæt samlet By, hvor det hele ligesom udgør et Familieskab, har besværligst ved at bryde med gammel Sæd og Vane. Byen ligger ret højt, og fra dens vestlige Ende ser man lidt ovre i Vest og Sydvest Vejrmøllerne i Goldebæk og Hjoldelund. Til Sillerup hører ogsaa „Sjælland" (Seeland), nogle Hedehuse et Par Kilometer mod Syd, og atter Syd herfor breder sig en Mosestrækning („Kongemosen"). Da jeg den følgende Eftermiddag (efter Besøget hos den gamle Mand i St. Vi) Øst fra spadserede ind i Sillerup, hørte jeg en Flok Folk, der stod paa Vejen, tale Dansk ind-

byrdes. At Kroværten, en indvandret Dansker, talte Dansk er ikke at undres over. Ogsaa Krokonen (fra Læk) talte Dansk, hvilket ligeledes til Forskel fra Kroen i St. Vi udelukkende taltes af Folk, der sad i Skænkestuen. Jeg besøgte en gammel Gaardmand og hans Søster; om disse, der med Interesse mindedes Pastor Feilberg, maa bemærkes, at de talte det danske Sprog saa rent som enhver af Kongerigets Bønder, og at selv Ord af det danske Skriftsprog udenfor det almindelige Talesprog ikke voldte dem den mindste Besværlighed. Plattysk kunde de dog. En midaldrende Kvinde havde et Billede af den korsfæstede med nogle danske Vers under hængende paa Væggen; det havde tilhørt hendes Moder eller Bedstemoder, der var kommen fra Bov Sogn. Danske Bøger traf jeg ellers ikke, men det Liv, den Hurtighed og Farverigdom, hvormed man udtrykte sig, viste, at det endnu vil vare en rum Tid, før det danske Bygdemaal her bliver sat i Skammekrogen. Jeg kom til den Erfaring, at Folk fra 40 Aar og derover indbyrdes fastholdt det danske Sprog, hvilket hænger sammen med, at man ogsaa her først efter 1864 havde begyndt med at tale Tysk til Børnene.

Den næste Morgen spadserede jeg mod Syd i Retning af det ovenfor omtalte „Sjælland“. Det var allerede saa smaat begyndt at regne; da jeg naaede „Sjælland“, søgte jeg Ly i et af Hedehusene, idet jeg ventede, at Vejret maaske blev bedre. Det var en Tørvegraverfamilie, der boede her. Manden var mellem de 40 og 50, snaksom og meddelsom, men vilde ogsaa nok have at vide, hvorfra jeg var. Baade han og Konen kunde tale Egnens danske Dialekt. Forældrene havde talt

Dansk til dem i deres Barndom; Manden, der var født der i Sognet, havde i sin Skoletid lige faaet begyndt med den danske „A. B. C.“ men saa blev Undervisningen tysk. Om Foraaret kørte han med Tørv til Elmshorn og til Bredsted ved den vestslesvigske Marskbane. De havde en lille pæn Børneflok; det ældste Barn var i Konfirmationsalderen, og det yngste laa i Vuggen. Ogsaa her fandt jeg et Bevis paa Hedeboens Gæstfrihed, der viser sig, selv om Stuen er lille og Familien kun har fra Haanden og i Munden. Jeg bad nemlig om Kaffe og Smørrebrød, naturligvis i den Hensigt at betale det; lidt efter kom Konen med en bugnende Ladning Smørrebrød, belagt med Æg, og to Kopper Kaffe, en til mig og en til Manden, der maatte hjælpe mig med at faa Bugt med Maden. Da jeg var færdig, vilde jeg betale, men det var ikke Meningen. „Nej, de er inne Gastwirtschaft (Gæstgiversted)“, udbrød Tørvegraveren. Det eneste, man bad mig om, var, om jeg, naar jeg var færdig med min Rejse og var kommen hjem, vilde sende dem en „Andenken“ (en lille Erindring).

Jeg befinder mig nu ved Slutningen af min Fortælling. Paa det nævnte Sted (det sydlige af St. Vi Sogn) er man i Nærheden af det danske Sprogs Sydgrænse. Da jeg saaledes hin Regnvejrsdag med megen Besvær havde overskredet det omtalte Mosedrag Syd for Sillerup og „Sjælland“ og var kommen over i Jørl Sogn, mærkede jeg straks i sproglig Henseende en nævneværdig Forskel. Tiltalte jeg den yngre eller midaldrende Generation paa Dansk, rystede man i Reglen uforstaaende paa Hovedet. Spurgte jeg

saa paa Højtysk, om ingen her kunde Dansk, svarede man paa Plattysk, at der vel var nogle „olle Lüt“ (gamle Folk), der kunde det, at der i dette eller hint Hus boede nogle saadanne „olle Lüt“, eller at vedkommende Folks Forældre udmærket havde kunnet Dansk, men at de var døde for kortere eller længere Tid siden. Man befinder sig her paa Fortyskningens 4. og sidste Trin. Bøjer man derimod fra Jørl Sogn ind i den nordlige Del af Fjolde Sogn, bruges Dansken endnu delvis af den midaldrende og ældre Generation; her ude paa Vestkysten ind mod den frisiske Befolkning har det danske Sprog altsaa holdt sig længst mod Syd. Der er kun een By, jeg endnu vil omtale, det er Bondelum, sydøstligst i det meget udstrakte Fjolde Sogn; afsondret, som Byen ligger, har det danske Sprog trods den sydlige Beliggenhed holdt sig her med en mærkelig Sejghed og lige til de sidste Tider dannet en Slags Enklave Syd for den egentlige Sproggrænse. Man maa erindre, at man her befinder sig paa Linje med det sydligste Angel, og at det sydøstlige Nabosogn er Vester Treja, hvor Dansk allerede var døende for et halvt Aarhundrede siden, men baade mod Øst og Syd er Byen omgiven af Enge og Mosestrækninger, der hindrer Samkvemmet med Egnene hinsides, og Befolkningen er yderst konservativ. Krofolkene, der oprindelig var tilflyttede og ikke kunde et Ord Dansk, fortalte mig, at Folk der fra Byen for en 20—30 Aar siden, naar de kom sammen i Kroen, indbyrdes talte udelukkende Dansk, saa Værten og Værtinden maatte sidde som stumme Tilskuere. Jeg talte selv med et Par midaldrende Mænd der i

Byen; de talte udmærket Dansk, jeg kunde endogsaa underholde mig med lidt yngre Folk paa dette Sprog, kun var det danske Ordforraad da noget mere begrænset og Udtrykkene mere enkelte. Befolkningens konservative Sindelag fandt ogsaa sit Udtryk i den velvillige Maade, hvorpaa man omtalte den sidste danske Præst der i Sognet. Jeg besøgte et ældre Ægtepar, Manden havde været med som dansk Soldat i 1864; med Troskab bevarede han et Fotografi fra Tiden, lige før han var bleven hjempermitteret; der stod han paa som en trofast Jens i sin danske Soldateruniform. Den sidste Gang, han havde talt med Sognets danske Præst, var netop i København, hvor Fotografiet var taget, inden han rejste hjem fra Krigen. Endnu talte jeg ude i Mosen med en Tørvegraver der fra Byen; han havde faaet en Del af sin Undervisning i den danske Tid og kom med den mærkelige Udtalelse: „Nej, de dansk' var møj letter aa faa i æ Kopf“, end det tyske.

Hermed vil jeg slutte min Fremstilling, det er kun nogle flygtige Billeder inde fra Mellemslesvigs Højderyg, men jeg haaber dog derigennem nogenlunde at have vist, hvorledes Sproggrænsen tager sig ud i Virkeligheden, idet jeg samtidig har berørt den folkelige Karakter, thi et Folks Sprog og Tænkemaade staar i nøje Forbindelse med hinanden. Sprogkort og statistiske Oplysninger kan være meget gode, men det er kun, naar man studerer Folkesproget i Sammenhæng med det virkelige Liv og med Fortidens Historie, at man faar det rigtige Begreb derom. Om Mellemslesvig i det hele gælder det, at det danske Sprog har holdt

sig; den nordvestlige Del af dette Omraade danner en Trekant med Flensborg som den nordøstlige, Tønder som den nordvestlige og det nordlige af Fjolde Sogn (paa Linje med det sydlige Angel) som den sydvestlige Vinkelspids. Denne Trekant kan atter tænkes halveret ved en Linje fra Flensborg til Læk; hvad der ligger Nord for denne Linje, befinder sig endnu paa det første Trin i den sproglige Fortyskningsproces ɔ: Kendskaben til det plattyske Sprog er næppe endnu saa udbredt, at Forældrene kan tale det til Børnene; hvad der ligger Syd herfor, befinder sig paa det andet og tredje Trin ɔ: Plattysk tales til Børnene, der vel for en Del vender tilbage til det oprindelige Modersmaal, men dog overvejende indbyrdes fastholder det tyske. Før 1864 regnede man følgende Sogne i Mellemslesvig for rent dansktalende: Udbjerg, Aventoft, S. Lygum, Humdrup, Braderup, Karlum, Ladelund, Medelby, Kliksbøl, Læk, Bov, Hanved, N. Haksted, St. Vi, Valsbøl, Vanderup, Hjoldelund og Fjolde. Af disse Sogne er nu vel kun de 8 første rent dansktalende, de øvrige har blandet Omgangssprog, idet Fjolde Kirkeby dog nærmest er rent tysktalende.

Om Betydningen af en Løsning fra Undersaatsforholdet efter dansk Statret.

Af Henning Matzen.

Fredstraktaten 30. Oktbr. 1864 Art. XIX første Punktum lyder saaledes i dansk Oversættelse:

„De Undersaatter, som er hjemmehørende i de ved denne Traktat afstaaede Territorier, have fuld Frihed til i Løbet af 6 Aar at regne fra den Dag, da Ratifikationerne udvexles og efter forudgaaende Anmeldelse til den paagældende Øvrighed, afgiftsfrit at udføre deres Løsøre og at begive sig med deres Familier til Hs. Danske Majestæts Lande, i hvilket Tilfælde de bevare deres Egenskab som danske Undersaatter.“

Sidste Stykke i Art. XIX siger dernæst:

„Alle de Personer, som have Indfødsret paa den Tid, da Udvexlingen af Ratifikationerne af denne Traktat finde Sted, bevare den saavel i Kongeriget, som i Hertugdømmerne.“

Art. XIX opstiller saaledes en klar og skarp Sondring mellem Undersaatsforholdet og Indfødsretten.

Det tidligere Undersaatsforhold til den samlede danske Stat skal efter Hertugdømmernes Løsrivelse derfra kun kunne vedblive at bestaa henholdsvis enten til Kongeriget Danmark *eller* til Hertugdømmerne. Derimod skal den tidligere Indfødsret i den danske Stat være bevaret *baade* i Kongeriget *og* i Hertugdømmerne for alle, som den 16. Novbr. 1864 vare i Besiddelse af Indfødsretten i det samlede danske Monarki.

I min Bog om det nordslesvigske Optant-Spørgsmaal S. 28 flg. har jeg paavist, at denne Sondring finder sin Forklaring i den paa Fredstraktatens Ratifikations Tid bestaaende Retstilstand indenfor det danske Monarki, hvorefter der sondredes mellem Undersaatsforhold og Indfødsret, saaledes at trods Undersaatsforholdets Ophør Indfødsretten dog kunde vedblive at bestaa. Dette fandt saaledes Sted, naar en Person ved kongelig Resolution løstes fra det undersaatlige Forhold til Danmark. Han vedblev da at være dansk Indfødt og som saadan dansk Statsborger samtidig med at han ophørte at være dansk Undersaat; og denne Ordning har da netop afgivet Forbilledet for Bestemmelsen i Fredstraktatens Art. XIX, hvis første Punktum giver de i Hertugdømmerne indfødte og bosatte Personer en Adgang til at løse sig fra det undersaatlige Forhold til Hertugdømmerne samtidig med, at de dog bevare deres Indfødsret indenfor dem.

Forklaringen af en slig Sondrings Fremkomst ligger igjen i, at de undersaatlige Pligter indenfor den

danske Stat i det væsentlige alene afhang af Bopælen i Landet. Alle de i Landet bosatte Personer vare Undersaatter; dem paahvilede de undersaatlige Pligter uden Hensyn til, om de vare indfødte eller fremmede, endog Værnepligten. De Personer, der vare bosatte i Udlandet, vare i Almindelighed ikke de undersaatlige Pligter underkastede, selv om de vare Indfødte; endog Troskabs og Lydighedspligten gjaldt ikke for dem, som dokumenteret i min Bog S. 29. Det undersaatlige Forhold var forsaavidt givet med Bopælen i Landet og bortfaldt med den, altsaa med Udvandring. Naar en Person udvandrede, var han forsaavidt i Almindelighed løst fra det undersaatlige Forhold, og naar en saadan Udvandrer da formelt ved kongelig Resolution løstes fra det undersaatlige Forhold, var dette egentlig kun en udtrykkelig Udtalelse om, hvad der var en Følge af selve Udvandringen, hvilken Følge paa den anden Side ogsaa var betinget af selve Udvandringens Iværksættelse; thi forblev Vedkommende trods Løsningen fra det undersaatlige Forhold i Landet, var han vedblivende i Kraft af selve Bopælen Undersaat; og vendte han efter Løsningen fra Undersaatsforholdet tilbage, indtraadte han trods Løsningen ved selve Bosættelsen igjen i samme og underkastedes ved selve Bosættelsen igjen alle undersaatlige Pligter, deriblandt ogsaa Værnepligten, hvorfor de, der løstes fra det undersaatlige Forhold, som Ind. M. Skr. 23. Maj 1854 viser, ogsaa fra først af vedblev at være opførte i Lægdsrullen indtil deres værnepligtige Alders Udløb for den Mulighed, at de forinden maatte vende tilbage, i hvilket Tilfælde deres Værnepligt gjenindtraadte.

Først ved Værnepligtsloven for Kongeriget 6. Marts 1869 § 50 lovfæstedes den Ændring, at de skulde slettes af Rullen og først gjenindføres, hvis de endnu i værnepligtig Alder vendte tilbage og bosatte sig i Landet.

Virkelig Betydning kunde den formelle Løsning fra det undersaatlige Forhold herefter kun have derved, at den fritog Vedkommende for det Undersaatsforhold og de dertil knyttede Virkninger, som endnu maatte være tilbage efter Ophøret af det paa Bopælen grundede nemlig for det vedblivende til hans Egenskab som Indfødt knyttede nationale Undersaatsforhold. Men dette affødte som en særlig Virkning kun en Ret for den Udvandrede til vedblivende at kræve den danske Stats Beskyttelse for de danske Undersaatter tilkommende traktatmæssige og andre internationale Rettigheder i Udlandet. Om særlige Pligter, der endnu paahvilede de nationale Undersaatter som saadanne efter Udvandringen, var der regelmæssig ikke Tale. Selvfølgelig maatte derhos Løsningen fra det undersaatlige Forhold ogsaa medføre, at de Rettigheder og Pligter, som den danske Lovgivning fremtidig maatte tillægge eller paalægge danske Undersaatter i Udlandet, ikke ramte dem, der vare løste fra det undersaatlige Forhold. Men denne Virkning var som en blot Mulighed uden praktisk Interesse. Løsningen fra selve Undersaatsforholdet ved kongelig Resolution havde herefter i og for sig ingen selvstændig Betydning, forsaavidt angaar de undersaatlige Pligter i Almindelighed, og den kongelige Resolution havde forsaavidt kun Betydning for dem, der virkelig

vare udvandrede, som Legitimation for, at ved selve Udvandringen de undersaatlige Pligter i Almindelighed vare bortfaldne.

Anderledes kunde Folholdet kun stille sig i Henseende til Værnepligten, forsaavidt som den paagældende Udvandrer forinden Udvandringen var bleven indført i en dansk Lægdsrulle. Denne Pligt gjordes nu ganske vist ikke gældende mod de lovlig udvandrede Værnepligtige, forsaavidt som de ikke tilpligtedes til at rejse hjem og aftjene deres Værnepligt; den var derfor uden virkelig Betydning for Staten, og denne kunde derfor ogsaa uden Skade fritage Udvandreren for den; thi vendte han tilbage, gjenindtraadte den ligefuldt i Følge Værnepligtslovene. Da Værnepligten nu hørte til de enkelte Landdeles særlige Anliggender og var ordnet ved særlige Love for hver af dem, saa tilkom det selvfølgelig ogsaa de enkelte Landsdeles særlige Regjeringer at træffe Bestemmelser om den paagældende Værnepligts eventuelle Eftergivelse. Nu skete det jævnlig, at danske Indfødte udvandrede og søgte at erhverve Borgerskab eller Ansættelse i en fremmed, særlig en tysk, Stat, saasom Hamborg. Men her krævedes det da, idetmindste siden Midten af forrige Aarhundrede, regelmæssig af dem som Betingelse for at naa dette Formaal, at de mødte med Bevis for at være fri for Værnepligt og overhovedet for at være løste fra deres undersaatlige Forhold til den danske Stat. Den danske Regjering søgte da først, som Ind. M. Skr. 20. Oktbr. 1849 viser, at hjælpe paa dem ved at meddele dem en Erklæring, lydende paa, at den Paagældendes undersaatlige Forhold til Dan-

mark ikke var til Hinder for, at han nedsatte sig og erhvervede Borgerret i den fremmede Stat; men da en saadan Erklæring ikke blev taget for gode Varer, gik man videre og tog, som Just. M. Skr. 13. Sept. 1851 m. fl. viser, ikke i Betænkning at løse de paagældende Udvandrere fra deres undersaatlige Forhold til Danmark og i Særdeleshed fra Værnepligten. Dette kunde den paagjældende Regjering ogsaa uden al Betænkelighed gjøre; thi Løsningen fra det undersaatlige Forhold medførte vel som ovenfor S. 45 bemærket en Fritagelse for Staten for vedblivende at værne om den udvandrede Persons Ret som dansk Undersaat; men det Værn var der ingen Grund til længere at yde ham, naar han selv vilde give Afkald derpaa, og naar paa den anden Side hans undersaatlige Forpligtelsesforhold i Almindelighed var ophørt, saaledes som sket ved selve Udvandringen. Den kongelige Resolution indeholdt forsaavidt, som bemærket, kun den formelle Legimation, som krævedes af Udvandreren, for det undersaatlige Forholds Ophør ved selve Udvandringen. Reel Betydning havde kun Fritagelsen for Værnepligten, forsaavidt som den Paagældende forinden Udvandringen var bleven indført (eller dog burde være indført) i en dansk Lægdsrulle. Men til en saadan Fritagelse maatte selvfølgelig Kongen være beføjet, i Hertugdømmerne i Kraft af sin suveræne Myndighed, og i Kongeriget i Henhold til den ham ved Grundlov 5. Juni 1849 § 27 hjemlede Bevillingsmyndighed. Fritagelsen blev da, som bemærket, da her var Tale om et for de enkelte Landsdele særligt Anliggende at meddele under Medvirkning af vedkommende Minister

for de særlige Landsdeles Anliggender. Hvor praktisk Adgangen til en saadan Løsning var i Særdeleshed for Undersaatter i Hertugdømmerne, der jævnlig udvandrede til tyske Stater, saasom navnlig Hamborg, og der søgte Ansættelse eller Erhverv, viser et Eftersyn af det holstenske Ministeriums Registrant for Aar 1854, i hvilket der fandt henved 300 Løsninger fra Undersaatsforholdet Sted. Ved Drøftelse af Udkastet til den slesvigske Forfatning foreslog den slesvigske Stænderforsamling derfor ogsaa, at Overøvrighederne skulde kunne resolvere i Sager angaaende Løsning fra det undersaatlige Forhold. Men i Modsætning hertil fastholdt netop Ministeren i sin Indstilling til Kongen Udkastets Bestemmelse, hvorefter Løsning fra det ved Fødsel eller Naturalisation begrundede undersaatlige Forhold kun kunde ske i Henhold til den Paagjældendes Andragende ved kongelig Resolution. Paa den Maade finder en slig Bestemmelses Optagelse i begge Hertugdømmers Forfatninger sin naturlige Forklaring. I Kongeriget, hvor Løsningen ikke spillede en tilsvarende Rolle, fandt man derimod ingen Anledning til paa tilsvarende Vis udtrykkelig at slaa den ganske tilsvarende sædvansmæssige Ordning fast.

Løsningen vedrørte da baade i Følge sin Ordlyd og i Følge sit Øjemed kun Undersaatsforholdet og de dertil knyttede Retsvirkninger, forsaavidt de endnu kunde vise sig efter Udvandringen, navnlig Værnepligten, hvis Vedvaren eventuelt kunde fremkalde Konflikter med den fremmede Stat, naar denne krævede den af sin nye Undersaat, som endnu stod indført i en dansk Lægdsrulle. Resolutionen vedrørte derimod

hverken efter sit Ord eller efter sit Øjemed Indfødsretten, der baade i Henseende til sin Erhvervelse og Henseende til sine Virkninger var absolut forskjellig fra Undersaatsforholdet og derfor ogsaa fuldstændig uafhængig af, om Undersaatsforholdet vedblev eller ikke. Naar saaledes en ikke i Lægsrullen indført Person var udvandret, vare hans undersaatlige Pligter fuldstændig ophørte, men Indfødsretten bestod ligefuldt. Og Indfødsretten *kunde* ikke en Gang betages den Indfødte ved kongelig Resolution, udfærdiget i Kongens Egenskab som Indehaver af Regjeringsmagten over de enkelte Landsdeles særlige Anliggender; thi Indfødsretten hørte til Monarkiets fælles Anliggender, idet Indfødsretten 15. Jan. 1776 var en for hele Monarkiet udstedt Forordning. Da denne derhos kun taler om dens Erhvervelse, ikke om dens Ophør, var den ufortabelig og kunde derfor, som erhvervet i Henhold til en Lov, ikke hæves ved en kongelig Resolution, allermindst, som erhvervet ved en for hele Monarkiet gjældende Lov, ophæves ved en fra Styrelsen af en enkelt Landsdels særlige Anliggender udgaaet Resolution. Derimod kunde denne den enkelte Landsdels Styrelse meget vel erklære Undersaatsforholdet for ophævet, da denne Erklæring, som bemærket, væsentlig kun havde Betydning som en formel Legitimation for Undersaatsforholdets almindelige Ophævelse ved selve Udvandringens Iværksættelse, men ved Siden deraf dog ogsaa reelt kunde eftergive Værnepligten, da denne var et under de enkelte Landsdeles særlige Styrelse hørende Anliggende.

Forsaavidt man herimod maatte paaberaabe sig, at den Indfødte dog maatte kunne opgive sin Indfødsret, er denne Grund i hvert Fald ogsaa uden Betydning i Henseende til det foreliggende Spørgsmaals Besvarelse, da Andragendet fra vedkommende Indfødtes Side om Løsning fra det undersaatlige Forhold aldeles ikke indeholdt nogensomhelst Erklæring om, at han vilde opgive sin Indfødsret, hvilken han tværtimod have al mulig Grund til at holde fast paa samtidig med, at han friedes fra de undersaatlige Pligter.

Samtlige statsretlige Forfattere, der have udtalt sig om Spørgsmaalet, have derfor ogsaa været enige om, at Indfødsretten ikke bortfaldt ved en Løsning fra det undersaatlige Forhold. Min Formand som Professor i Statsret ved Kjøbenhavns Universitet, C. G. Holck, har kun i sin Statsforfatningsret II S. 305–306 yttret en vis Tvivl i saa Henseende; idet han henviser til en dansk Højesterets Dom 28. Jan. 1868, i hvilken det udtales, at den Indfødte, der er løst fra det undersaatlige Forhold, i Henseende til Udskrivningen maa betragtes som en Udlænding. Jeg har allerede omtalt denne Dom i min Bog S. 31; men af Hensyn til den Maade, hvorpaa denne Retssag benyttes i den preussiske Overforvaltningsrets Kjendelse, som nedenfor skal omtales, skal jeg her gaa lidt nærmere ind paa den.

Spørgsmaalet om Virkningen af en indfødt Persons Løsning fra det undersaatlige Forhold paa Værnepligten, kom først til at foreligge Sessionen i Randers i Henseende til en fra det undersaatlige Forhold løst Indfødt, idet Sessionerne ere kompetente til i første

Instans at afsige Kjendelser i Værnepligtsager, om vedkommende Person er værnepligtig eller ikke. Sessionens Kjendelse lød da paa, at der forelaa et ulovbestemt Tilfælde, idet den paagjældende Værnepligtige vel ikke ligefremt kunde henføres under Værnepligtsloven § 32, 2, der bestemmer, at Udlændinge, som erhverve fast Hjem her i Riget og blive Værnepligt underkastede, forsaavidt de da ere over 24, men under 30 Aar, blive at ansætte ved Forstærkningen „eftersom han ikke har været Udlænding i egentlig Forstand; men da han var *aldeles* løst fra sit undersaatlige Forhold til Danmark og derefter i næsten 11 Aar tjente i den østerrigske Armé og altsaa var østerrigsk Undersaat, synes en analogisk Anvendelse af bemeldte Bestemmelse at være vel begrundet, da det i alt Fald maa anses tvivlsomt, om Indfødsretten blot suspenderes, naar det undersaatlige Forhold til Danmark, som her, aldeles ophæves, eller om den ikke snarere maa anses ophævet, indtil den atter, enten ved Lov eller ved kongelig Resolution, meddeles den Paagjældende."

Det Resultat, hvori denne Kjendelse udmundede, at den, der var løst fra sit undersaatlige Forhold, i Henseende til Værnepligten maatte anses lig med en Udlænding, var en ligefrem Følge af, at Løsningen fra det paa Egenskaben som indfødt beroende Undersaatsforhold i Henseende til alle undersaatlige Pligter, ogsaa Værnepligten, maatte stille ham lige med en ikke indfødt Undersaat eller Udlænding. Men til dette Resultat kan man naa uden, som Sessionskjendelsen gjør, at indblande Spørgsmaalet om selve Indfødsrettens Vedvaren eller Ophør i Afgjørelsen; thi her var kun

Spørgsmaal om en undersaatlig Pligt, Værnepligten, der paahvilede baade indfødte og ikke indfødte Undersaatter, men dog paa noget forskjellig Maade. De ikke indfødte Undersaatter paahvilede den kun, forsaavidt de havde faaet fast Bopæl i Riget, de Indfødte derimod, forsaavidt de blot havde Ophold indenfor samme; men naar den Indfødte nu aldeles løstes fra sit undersaatlige Forhold til den danske Stät, maatte selvfølgelig ogsaa den ham som indfodt Undersaat paahvilende Værnepligt være ophævet og han i Henseende dertil betragtes som en ikke indfødt Undersaat, saaledes at hans Værnepligt kun indtraadte under samme Betingelse som for andre ikke indfødte Undersaatter, nemlig naar de erhvervede fast Bopæl i Riget. Forsaavidt angik fremmede Undersaatter, var dernæst i Værnepligtsloven taget det Forbehold, at de, selv efter Bosættelsen i Landet, kun bleve værnepligtige, forsaavidt ikke Traktater med fremmede Stater eller undersaatligt Forhold til saadanne var til Hinder derfor. Forsaavidt vedkommende Indfødte efter Løsningen fra Undersaatsforholdet til Danmark var bleven en fremmed Stats Undersaat, maatte da dette Forbehold selvfølgelig ogsaa komme vedkommende Indfødte tilgode, om hvilket Forbehold der dog ikke blev Spørgsmaal i den foreliggende Sag.

Men hermed var da ogsaa hele Rækkevidden med Hensyn til Værnepligten af Løsningen fra dansk Undersaatsforhold for indfødte Undersaatters Vedkommende givet, uden at der derfor kunde blive Spørgsmaal om selve Indfødsrettens og de til samme knyttede af Undersaatsforholdet uafhængige Retsvirkningers Ophævelse.

Absolut urigtigt er det derhos ogsaa, naar Sessionskjendelsen forudsætter, at Indfødsretten, naar den var tabt, skulde kunde gjenerhverves ved en kongelig Resolution; thi var Vedkommende først bleven Udlænding, kunde Indfødsret forfatningsmæssig kun gjenerhverves ved Lov. Der var derfor god Grund for Højesteret til at tage Afstand fra denne Kjendelses helt igjennem urigtige Præmisser, hvilket Retten ogsaa gjorde, idet den vel fastholdt samme Konklusion, men *gav en helt ny Begrundelse,* som aldeles korrekt indskrænker sig til at udtale: „da Indstævnte i sin Tid ifølge allerhøjeste Resolution er bleven aldeles løst af sit undersaatlige Forhold til Danmark og udslettet af Lægdsrullen, maatte hans *Værnepligt* og deraf følgende *Forpligtelse til at give Møde paa Sessionen* ophøre. *I Forhold til Udskrivningsvæsenet* maatte Indstævnte saaledes betragtes som *Udlænding.*"

Jeg fremhæver denne Sondring mellem Sessionskjendelsens og Højesteretsdommens Præmisser af Hensyn til den nedenfor følgende Gjengivelse af Forholdet mellem begge i den tyske Overforvaltningsrets Dom af 4. Novbr. 1885.

Forsaavidt C. G. Holck som en anden Tvivlsgrund har fremhævet det danske Justitsministeriums Skrivelse 13. Septbr. 1851, som jeg alt har imødegaaet i min Bog S. 31 flg., da træffer det sig saa heldigt, at jeg her yderligere mod den deri udtalte Antagelse, at Indfødsretten skulde bortfalde ved en Løsning fra det undersaatlige Forhold, kan paaberaabe mig selve Skrivelsens Forfatter, den daværende Justitsminister A. W. Scheel, tidligere Professor i Retsvidenskab ved

Kjøbenhavns Universitet og senere Generalauditør, idet han i sit Værk: Den danske Personrets 1. Udgave 1859 S. 239; 2. Udgave 1876 S. 243 med særligt Hensyn til C. G. Holcks Fremstilling, for dansk Statsrets Vedkommende, udtaler: „Den personlige Egenskab at være Indfødt i et Land kan, saalænge Personen lever, aldrig ophøre, og derfor kan Indfødsretten som en i bemeldte personlige Egenskab liggende Betingelse for visse Rettigheder heller aldrig fortabes. Det kunde vel synes, at Indfødsret maatte fortabes, naar den Paagjældende ophørte at være dansk Undersaat, altsaa naar han udvandrede eller navnlig tillige var bleven løst fra det undersaatlige Forhold til Danmark; *men ved at antage dette, vilde man forvexle Indfødsret med det undersaatlige Forhold.*“

I fuld Overensstemmelse med denne Udvikling udtaler A. W. Scheel ogsaa i sit anførte Værk, 2. Udgave S. 241, at Bevaringen af Indfødsretten i Følge Fredstraktatens Art. XIX. ikke er betinget af et vedvarende Undersaatsforhold til den vedkommende Stat.

Endvidere hedder det i C. Goos og H. Hansens Fremstilling af den danske Statsret i H. Marquardsens „Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart“ IV. 2, 3 S. 9:

„Denne Ret (Indfødsretten) gaar ikke tabt ved Udvandring og er overhovedet ufortabelig. Man kan ikke sige sig løs fra den og man maa ligeledes, omend Forvaltningsmyndighederne flere Gange have udtalt sig i modsat Retning antage, at den ikke bort-

falder derved, at den Indfødte ved en kongelig Resolution løses fra sit Undersaatsforhold til den danske Stat.[1])

Endvidere har jeg i min Bog S. 34—35 dokumenteret, at det danske Indenrigsministerium gjentagne Gange har talt og handlet i Overensstemmelse med den her fremsatte Anskuelse; og paa samme Maade har det danske Udenrigsministerium udtalt sig, som det fremgaar af det Svar paa en officiel Forespørgsel fra det preussiske Gesandtskab, hvilken Forespørgsel i dansk Oversættelse lyder saaledes:

Promemoria:

Ved Overforvaltningsretten i Berlin verserer som Forvaltningsrets Sag et Anliggende vedkommende en forhenværende Holstener (Angehöriger des Herzogthumes Holstein) der af Landets Politimyndigheder som Udlænding er bleven udvist af de preussiske Stater og har klaget over denne Forholdsregel, idet han paastaar at maatte betragtes som Preusser.

Vedkommende Person er født i Aar 1837 i Kiel, Søn af en derværende Borger, som var en indvandret Udlænding, og i Aaret 1854 blev han ved Hs. Majestæt Kongen af Danmarks Resolution udtrykkelig løst fra dansk Undersaatsforhold og Værnepligt for at indtræde i preussisk Militærtjeneste.

I samme Aar er han bleven optaget i preussisk Undersaatsforhold, men igjen i Aaret 1857 bleven løst fra samme, afskediget fra den preussiske Armé og vendt tilbage til Kiel. Fra Vedkommendes Side er

---

1) I denne Fremstilling bør kun i Stedet for „flere Gange" læses „en enkelt Gang".

det nu bleven gjort gjældende, at han ifølge den da gjældende Ret ved Gjenindvandring i Holsten er gjenindtraadt i Indfødsrettens Nydelse. Retten har raadspurgt saavel det Slesvig-Holstenske Overpræsidiums Akter som ogsaa Holck's Værk om den danske Statsforfatningsret, men ikke formaaet paa en fuldtud tilfredsstillende Maade at faa Rede paa, om denne den tidligere Retstilstand i Landet vedrørende Angivelse er rigtig.

Medens Holck i Almindelighed antager, at den danske Indfødsret ikke gaar tabt ved Udvandring, men kun hviler og igjen kaldes til Live uden at der udkræves en Naturalisation, naar den Vedkommende vender tilbage til Danmark, bemærker han, at der hersker Tvivl i det ene Tilfælde, som netop her er af Interesse, at den Vedkommende er bleven løst fra det undersaatlige Forhold. For den Anskuelse, at Indfødsretten i dette Tilfælde er endelig fortabt, henviser han til en Skrivelse — formodentlig et Ministerialreskript af 13. Sept. 1851 — og en Dom i Højesteretstidende 1867 S. 560 saavelsom til de ligelydende §§ 6 i Forordningerne angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning af 15. Febr. 1884 og Hertugdømmet Holstens Forfatning af 11. Juni 1854, hvori det hedder: Det paa Fødsel eller Naturalisation grundede Undersaatsforhold i vort Hertugdømme Slesvig (Holsten) kan kun ophæves efter Vedkommendes Andragende ved kongelig Resolution.

Der udvikles derefter rigtignok yderligere, at den foranførte Opfattelse ikke turde være rigtig, forsaavidt angaar Kongeriget Danmark; derimod stiller det sig

som tvivlsomt, om den ikke — hvorpaa det her kommer an — stemmer med den Retstilstand, som da bestod i Holsten.

For Besvarelsen af det nævnte Retsspørgsmaal turde det være af væsentlig Betydning, hvilken Retsvirkning der er bleven tillagt hine allerhøjeste Resolutioner i den danske Forvaltnings Praxis. Da Midtpunktet (die Centralstelle) ogsaa for Hertugdømmerne Slesvigs og Holstens Forvaltning har befundet sig i Kjøbenhavn, turde den kongelig danske Regjering endnu være i Stand til at give Meddelelse om den vedkommende Forvaltningspraxis. Det Spørgsmaal, paa hvis Besvarelse der lægges Vægt, er af Retten formuleret saaledes:

„Blev ifølge den indtil Wiener Freden af 30. Oktober 1864 gældende Statsret den i Udvandrings Øjemed skete Løsning fra Undersaatsforholdet og Værnepligten meddelt med den retlige Virkning, at de Udvandrede, naar de igjen vendte tilbage henholdsvis til Kongeriget eller til Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, betragtedes som Udlændinge, om end skjønt de vare fødte henholdsvis i Kongeriget eller i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, saaledes at Centralregjeringen, ansaa sig for beføjet til, efter at de vare vendte tilbage, at udvise dem som Udlændinge af Landet; og gjaldt dette maaske i Særdeleshed med Hensyn til Hertugdømmet Holsten?“

Det danske Udenrigsministerium sendte dette Promemoria til Indenrigsministeriet, hvis Svar af 11. Juni 1885 lyder saaledes:

„I behagelig Skrivelse af 11te f. M. har Udenrigsministeriet begjæret Indenrigsministeriets Yttringer med Hensyn til, at det herværende tyske Gesandtskab har fremsat Ønsket om til Brug for Overforvaltningsretten i Berlin at erholde det Spørgsmaal besvaret: Om en Løsning ved kongelig Resolution fra det danske Undersaats- og Militærforhold ifølge den inden Fredstraktaten i Wien 30. Oktober 1864 gjældende danske Statsret blev udfærdiget med den retslige Virkning, at den Udvandrede, naar han igjen indvandrede til Kongeriget Danmark eller til Hertugdømmerne, betragtedes som Udlænding, skjønt han var født i Danmark eller i Slesvig eller Holsten, saa at den danske Regjering ansaa sig for berettiget til at udvise ham af Landet som Udlænding, og om dette navnlig gjælder i Henseende til Holsten.

Foranlediget heraf skulde man til behagelig Underretning tjenstlig melde, at, da den ved Fødslen erhvervede personlige Egenskab af dansk Indfødt efter den danske Lovgivning i og for sig er ufortabelig, kunde den ved allerhøjeste Resolution stedfundne Løsning af det danske Undersaatsforhold ikke medføre, at hans Indfødsret endelig ophævedes; men Hensigten dermed var nærmest kun dels at lette den Paagjældende Adgangen til Optagelse i en fremmed Stat, idet det havde vist sig, at en simpel Erklæring herfra om, at der ikke fra dansk Side var noget til Hinder for, at danskfødte Personer opnaaede fremmed Statsborgerret, ikke anses for tilstrækkelig af enkelte fremmede Stater, dels at udøve Kontrol med, at danske Undersaatter ikke unddrog sig den dem paahvilende Værnepligt.

Det maatte derfor — skjønt det ikke er Ministeriet bekjendt, at der for disse saa sjældent forekommende Tilfælde kan paavises nogen Praxis — ifølge den paa det ommeldte Tidspunkt gjældende Ret antages, at naar en dansk Indfødt, der paa den anførte Maade var løst fra sit undersaatlige Forhold, paany tog fast Ophold i Riget, indtraadte han atter i den fulde Udøvelse af de til Indfødsretten knyttede Rettigheder, saaledes at han blandt andet ikke kunde udvises af dansk Territorium. Den samme Regel maatte formentlig ogsaa gjælde for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, idet det ikke har været Meningen med de af det tyske Gesandtskab citerede Bestemmelser i § 6 af Forordningen angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning af 15. Juli 1854 og af den tilsvarende Bestemmelse for Hertugdømmet Holstens Vedkommende af 11. Juni s. A. at give særlige, fra Bestemmelserne for den ovrige Del af Riget afvigende Regler; men ikkun at fastslaa, hvad der da alt var Praxis, at Spørgsmaalet om Løsning fra Undersaatsforholdet altid skulde forelægges Hs. Majestæt Kongen og ikke kunde afgjores af den lokale Overøvrighed saaledes, som Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig i sammes Betænkning om Udkastet til Forordning af 15. Februar 1884 havde foreslaaet; jfr. den vedlagte Extrakt-Udskrift af den allerunderdanigste Forestilling angaaende Stadfæstelse af bemeldte Forordning."

Denne Extrakt-Udskrift lyder saaledes:

„Provindsialstænderforsamlingen mener, at det ikke kunde være hensigtsmæssigt med det store Antal Individer, som have til Hensigt at udvandre, hver Gang

af Deres Majestæt at impetrere en allerhøjeste Resolution, hvorimod en Autorisation fra Distriktsøvrigheden vilde være at foretrække og foreslaar i Overensstemmelse hermed en forandret Redaktion af denne Paragraf.

Ministeriet kan imidlertid ikke finde sig foranlediget til allerunderdanigst at anbefale dette, der gaar ud fra, at Udvandring skulde tage i den Grad Overhaand, at det derved kunde blive ønskeligt at kunne afgjøre Ansøgninger om Ophævelse af det undersaatlige Forhold uden allerhøjeste Resotution. Ministeriet maa meget mere holde for, at det navnlig med Hensyn til Opfyldelsen af Værnepligten er særdeles vigtigt at fastholde, at ingen Undersaat kan træde ud af dette Forhold, med mindre Deres Majestæt ved en særlig Naadesakt maatte frigjøre ham derfor."

Naar det i den foranstaaende Skrivelse tales om „disse sjældent forekommende Tilfælde", da har dette sin Rigtighed for Kongerigets Vedkommende, hvor Løsning fra det undersaatlige Forhold forholdsvis sjældnere fandt Sted; men naar der yderligere tilføjes, at der med Hensyn til disse sjældent forekommende Tilfælde ikke kan paavises nogen Praxis, da har jeg dog i min Bog S. 34—35 paavist en Flerhed af Tilfælde fra 1867, 1870 og 1880, i hvilke Indenrigsministeriets Fremgangsmaade har været i Overensstemmelse med den i Skrivelsen udtalte Anskuelse, at Indfødsretten ikke gik tabt ved en Løsning fra det undersaatlige Forhold.

I Overensstemmelse med den foranstaaende Skrivelse fra Indenrigsministeriet sendte saa det danske

Udenrigsministerium den 29. Juni 1885 et Svar paa Fransk til det tyske Gesandtskab, hvilket i dansk Oversættelse lyder saaledes:

„I en til Udenrigsministeriet overgivet Memoire har det kejserlig tyske Gesandtskab udtalt Ønsket om at erholde et officielt Svar paa følgende Spørgsmaal:

„Har en Løsning fra Undersaatsforholdet og Værnepligten ifølge den før Fredstraktaten 30. Oktober 1864 gjældende offentlige danske Ret den Virkning, at Udvandreren, hvis han paany bosætter sig i Kongeriget Danmark eller i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, skjønt født i Danmark eller i Hertugdømmerne, dog blev betragtet som Udlænding, saaledes at den danske Regjering ansaa sig for beføjet til at udvise ham af Landet? og var dette i Særdeleshed Tilfælde i Holsten?“

Paa det saaledes stillede Spørgsmaal har jeg den Ære at give følgende Svar, bygget paa en Meddelelse, jeg har modtaget fra min Kollega Indenrigsministeren:

Ifølge dansk Ret tabes aldrig den personlige Egenskab som Indfødt, erhvervet ved Fødsel. En Persons Løsning ved kongelig Resolution fra Undersaatsforholdet til Danmark kan derfor ikke have den Virkning, at Indfødsretten er endelig fortabt; den havde i Særdeleshed til Maal at lette den omspurgtes Naturalisation i en fremmed Stat; da Erfaringen har vist, at en simpel Erklæring gaaende ud paa, at der ifølge vore Love ikke er nogen Hindring for, at en dansk Indfødt erhverver Borgerret i Udlandet, anses for utilstrækkeligt af nogle fremmede Stater. Samtidig havde den omspurgte Løsning til Hensigt at føre Kontrol med

den de danske Undersaatter paahvilende Værnepligts Opfyldelse.

De Tilfælde, hvorom Talen er, ere forekomne altfor sjældent til, at man kan tale om en fastslaaet Praxis med Hensyn til dem. Men ikke destomindre maatte ifølge den paa det omspurgte Tidspunkt gjældende Lovgivning en Person, som efter at være løst fra det undersaatlige Forhold til Danmark, igjen nedsatte sig i Landet, betragtes som gjenindtraadt i den fulde Nydelse af de til Indfødsretten knyttede Rettigheder, deriblandt Retten til ikke at kunne udvises fra dansk Territorium; og den samme Regel maatte finde Anvendelse i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

Det kejserlig tyske Gesandtskab har omtalt Bestemmelsen i § 6 i Forordningen angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning af 15. Februar 1854 og i den tilsvarende Forordning for Holsten af 11. Juni s. A.; disse Bestemmelser havde imidlertid ikke til Formaal at give særlige Regler forskjellige fra dem, der gjaldt i det øvrige Monarki, men kun at fastslaa det, som allerede var indført ved Sædvane, nemlig at de Sager, i hvilke der var Tale om en Løsning af det undersaatlige Forhold, altid skulde forelægges Kongen og ikke kunde afgjøres af Overøvrigheden, saaledes som foreslaaet af Hertugdømmet Slesvigs Provindsialstænder i deres Betænkning om Udkastet til Forordningen 15. Februar 1854, se herom vedlagte Extraktudskrift af Indstillingen om bemeldte Forordnings Stadfæstelse.“

I denne Sammenhæng skal jeg endnu fremhæve, at, som det vil ses af den efterfølgende preussiske

Overforvaltningsretsdom 4. November 1885, Overpræsidenten i Slesvig-Holsten i Aaret 1867 har udtalt sig ganske i Overensstemmelse med foranstaaende Opfattelse angaaende Virkningen af en Løsning fra det undersaatlige Forhold til den danske Stat i Tiden før Hertugdømmernes Løsrivelse fra Danmark.

Ikke destomindre kom Overforvaltningsretten i Berlin til et stik modsat Resultat i en Dom af 4. November 1885, hvilken her gjengives i dansk Oversættelse, forsaavidt som den findes aftrykt i et Værk, betitlet: „Die in den europäischen Staaten geltenden Gesetze über den Erwerb und Verlust der Staatsangehörigkeit unter Ausschluss des deutschen Reichsgesetzes vom 1. Juni 1870. Im Auftrage der Polizeibehörde der Freien und Hansastadt Hamburg herausgegeben und erläutert. Berlin 1898."

I dette Værk læses S. 31 følgende:

Den kongelige Preussiske Overforvaltningsrets Dom af 4. November 1885 i Journalist Oskar Schlossbauers Forvaltningsretssag.

Deri hedder det:

I det danske Monarki, Hertugdømmerne Slesvig og Holsten derunder indbefattet, gjaldt som bekjendt ejendommelige Grundsætninger angaaende Indfødsretten ifølge en Forordning af 15./29. Juni 1776, som, for i Fremtiden at hindre Fremmedes Ansættelse i Statstjenesten, gjør Adgangen til Statsembeder afhængig af Fødsel i Landet, hvad enten saa Forældrene vare i Besiddelse af Indfødsret eller ikke. Paa Grundlag af denne Forordning har der dannet sig en dansk og en dermed fuldstændig overensstemmende Slesvig-Holstensk

Ret for Undersaatsforholdet, saaledes som N. Falck, en anerkjendt Avtoritet, fremsætter det i sin Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrecht IV (1840) §§ 25, 26 med en Sondring mellem de i Landet hjemmehørende Personers Ret (Recht der Einheimischen) i Almindelighed og Indigenatet i Særdeleshed.

I Modsætning til Fremmede blev under Begrebet de i Landet hjemmehørende Personer (Einheimische) eller Indbyggere af Landet indbefattet alle de, som havde deres Hjemstavn i Hertugdømmerne eller stode i et personligt Undersaatsforhold til Statsherskeren. Dette Forhold yder dem en meget fuldstændig Nydelse af de borgerlige Rettigheder, Statens Beskyttelse i Udlandet, Bortfalden af Landsforvisningsstraffen, Bosættelsesret i Sognene, Adgang til Erhvervelse af Borgerret i Kjøbstæder og Handelspladser m. m.

Ved Indigenatet i snævrere Forstand derimod forstaas de højere politiske Rettigheder, som paa Grund af Forordningen 15. Januar 1776 ere forbeholdte Landets indfødte Børn, i Særdeleshed Adgang til alle Embeder i Civil- og Militærtjenesten. Da Indfødsretsforordningen og de den senere udfyldende Love alene have knyttet disse Rettigheder til Fødsel i Indlandet, har den usuelle Fortolkning antaget, at den en Gang erhvervede Indfødsret ikke gaar tabt ved Udvandring og Nedsættelse i Udlandet, men ved Tilbagevenden til Fødelandet igjen kan gjøres gjældende. (Falck .p a. St. IV. S. 143.) Saavel den fra mange Sider bevidnede Praxis fra Myndighedernes Side som de videnskabelige Fremstillinger af den danske og slesvig-holstenske Ret bekræfter i fuldstændig Overensstemmelse med Falck's

ovennævnte Fremstilling, at hint ejendommelige, paa Fødsel i Indlandet beroende Indigenat blev anset for en ufortabelig Ret, som kun hviler under Opholdet i Udlandet; men ved Gjenbosættelsen i Danmark eller i Slesvig-Holsten gjenopvaagner af sig selv; jfr. Lüders Practische Erörterung der in Schleswig-Holstein geltenden Normen über das Heimathswesen Schleswig 1847 § 54; von Martitz in Hirths Annalen des deutschen Reichs 1873 S. 1143; Scheel Person- og Familieret I § 33 ff.; Holck Dansk Statsforfatningsret II S. 296 ff.

Disse Grundsætninger vilde nu i og for sig retfærdiggjøre Klagerens Krav paa at behandles som Indfødt, da det maa anses som en given Kjendsgjerning, at han er født i Kiel den 2. April 1837 af der bosatte Forældre og efter hans Løsning fra det preussiske Undersaatsforhold i Aaret 1857 er vendt tilbage til Hertugdømmerne, der i flere Aar (1863, 1866, 1869) paany har bosat sig og ogsaa erhvervet fast Ejendom.

Et andet Spørgsmaal for den retslige Bedømmelse af Forholdene kommer nu imidlertid i Betragtning som Følge af de i nyere Tid gængse blevne Løsninger fra det undersaatlige Forhold, da det ligeledes er en Kjendsgjerning, at Klageren ved kongelig Resolution er bleven løst fra dansk Undersaatsforhold og Værnepligt.

Den blandt det forhenværende holstenske Ministeriums før omtalte Akter beroende Forestilling udviser, at Schlossbauer har faaet Tilsagn om at blive optaget i den 2den preussiske Jægerbataillon, saasnart han har godtgjort, at han er bleven løst fra sit hidtilværende undersaatlige Forhold og indstiller derfor, at han allernaadigst maa blive løst fra Undersaatsforholdet og

Værnepligten, hvorefter, som omtalt, den kongelige Resolution af 1. Februar 1854 udfærdigedes. Anledningen til en saadan udtrykkelig Løsning fra det undersaatlige Forhold, som den i Løbet af indeværende (forrige) Aarhundrede er kommen i mangfoldig Brug, laa i de talrige Retskollisioner og Misligheder, som erfaringsmæssig udsprang af Undersaatternes samtidige Henhøren til en Flerhed af Stater, og som blev altid føleligere ved de stadig voxende Overvandringer.

Troskabs- og Lydighedspligten kan ikke deles mellem flere Stater, et samtidigt Indigenat i flere uafhængige Stater er en Uregelmæssighed, som er i Modstrid med det udviklede moderne Statsbegreb.

Mange Stater have gjort dette Resultat til en Bestanddel af deres positive Statsret, Herm. Schultze: Deutsches Staatsrecht (1881) S. 345; von Martitz i Hirths Annalen (1875) S. 806; L. v. Bar: Das internale Privat- und Strafrecht (1862) § 27.

I denne Strenghed er Grundsætningen nu rigtignok ikke bleven optagen hverken i det preussiske eller i det danske Monarki; men Regjeringerne have i den nyere Tid paa mange Maader (vielfach) holdt paa, at der forud for Optagelsen i eget Indigenat og før Ansættelsen som Embedsmand skal foregaa en udtrykkelig og fuldstændig Løsning fra det hidtilværende Undersaatsforhold; v. Martitz p. a. St. S. 809; og Danmark selv hører til de Stater, som ifølge Holck II. S. 296 forlange et saadant Bevis forinden Naturalisationen. Dette er i Særdeleshed ogsaa sket af den kongelige preussiske Regjering, og Schlossbauers Optagelse i preussisk Undersaatsforhold derfor ogsaa gjort afhæn-

gig af en forudgaaende Løsning fra dansk Undersaatsforhold.

Herefter drejer det sig i det foreliggende Tilfælde ikke blot om Fortolkning og Anvendelse af den i Slesvig-Holsten i sin Tid gjældende Ret, men om Fortolkning af et Statsdokument (Staatsurkunde), som paa Forlangende af en fremmed Stat er udfærdiget i det Øjemed at afværge Kollisioner mellem Landets Ret og andre Staters og deres Undersaatters Rettigheder og Pligter.

Der rejste sig nu uundgaaeligt det Spørgsmaal, om den gamle Grundsætning om Gjenoplivelse af de indfødte Undersaatters Indfødsret ved deres Tilbagevenden i Kongen af Danmarks Stater ogsaa fandt Anvendelse efter Udtrædelsen af Undersaatsforholdet, eller om der i dette Tilfælde udkrævedes en udtrykkelig Gjenoptagelse i Undersaatsforholdet, som ifølge de nyere (neuerdingsgeltenden) Bestemmelser kun kan ske gjennem en speciel Lov.

Denne Tvivl er hos de nyere Forfattere af dansk Statsret oftere drøftet, mere indgaaende af Holck i det ovenfor anførte Skrift om det statsborgerlige Forhold § 155, som med Henvisning til forskjellige Avtoriteter for og imod til Slutning kommer til det Resultat, at (bortset fra nogle Tvivl med Hensyn til Hertugdømmerne) i hvert Fald i Kongeriget Danmark Indigenatet lever op igjen efter Tilbagevenden til Hjemstavnen.

Den nuværende kongelige Regjering i Slesvig er paa den anden Side i sin Betænkning angaaende nærværende Sag af 2. Juni d. A. af den Anskuelse, at

det endelige Ophør af Undersaatsretten ved Løsningsbrevet og dens Ikkegjenopvaagnen efter Tilbagekomsten til Hjemmet maa anses for utvivlsom. De af den kongelige Regjering anførte Præcedenser og Beviser synes imidlertid ingenlunde tilstrækkelige; snarere viser en Række Tilfælde og Udtalelser fra Myndighederne, at der i den derværende Forvaltningspraxis til enhver Tid har hersket Tvivl om, hvorledes denne Kollision mellem de nyere Løsningsbreve og den overleverede Indfødsret skulde bringes i retslig Overensstemmelse. De fleste Andragender om Løsning vare foranledigede ved den i Danmark vidt udstrakte Værnepligt, der ogsaa udstrækker sig til ikke-indfødte Personer. Ved Drøftelsen af Andragenderne blev hovedsagelig den militære Interesse taget i Betragtning, og man havde derved nærmest kun en Løsning fra Værnepligten for Øje. Men da mange fremmede Stater gjorde Bosættelse og Meddelelsen af Indigenat afhængig af en udtrykkelig Løsning fra det danske Undersaatsforhold, bleve nu ogsaa efter tilbørligt Andragende Fripassene (Abzugscheine) udstrakte videre til „en Løsning fra Militær- og Undersaatsbaandet“.

Ifølge denne Tingenes Tilstand er det vel forstaaeligt, at de lokale og provindsielle Myndigheders Praxis betragtede denne Tilføjelse næsten som en Formalitet, som kun skulde tjene til at lette Landets Børn Adgangen til at komme frem i Udlandet, men saavidt muligt holdt fast ved den gamle Forestilling om et medfødt Indigenat for Landets Børn og vel ogsaa, idet den ignorerede Løsningsbrevet, ikke behandlede de hjemvendte i de enkelte retlige Henseender anderledes,

end de efter en længere Fraværelse eller Udvandring tilbagevendende. Denne Opfattelse viser sig navnlig ogsaa i en fra Overpræsidenten i Slesvig-Holsten i Aaret 1867 til vedkommende Centralmyndigheder afgivet Beretning om den hele Retsmaterie, og i Sammenhæng dermed maa ogsaa forstaas den officielle Underretning, som efter Rettens Andragende gjennem det kongelig preussiske Udenrigsministerium er meddelt fra det kongelig danske Udenrigsministerium saalydende (her følger et Afsnit af Udenrigsministeriets Skrivelse ovf. S. 62).

Den her fremsatte Opfattelse af Retsforholdet maa anerkjendes som et troværdigt Vidnesbyrd om de danske Myndigheders nuværende Praxis; men den fritager ikke Retten for Forpligtelsen til en *retslig* Begrundelse af Klagerens Krav, d. e. for en indgaaende Prøvelse af, om den for Tiden gjængse Behandling af de fra Undersaatsforholdets løste forhenværende danske Undersaatter alene beror paa en overbærende Behandling af Enkelttilfældet, eller om den beror paa et virkeligt *Retskrav* for Vedkommende. Det kongelig danske Ministerium selv erkjender, at en Sædvaneret ikke har dannet sig i dette omtvistede Tilfælde; men det mener, at „ifølge de bestaaende Love“ en Gjenopvaagnen af Indfødsretten efter Tilbagekomsten til Hjemmet maa antages. Disse Love foreligger ogsaa for Retten og afgive Grund for den af talrige Avtoriteter bekræftede Retssætning, at den simpelthen Fraværende eller Udvandrede ved sin Tilbagekomst til Hjemmet ipso jure gjenerhverver Indfødsretten. Men de bestaaende Love indeholde ingen Bestemmelser,

som afgjøre, hvilken Retsvirkning der maa tillægges de i nyere Tid udstedte kongelige Breve, som løse fra det undersaatlige Forhold.

Ved en retslig Besvarelse af dette Spørgsmaal kan kun den Grundsætning være bestemmende, at Statsdokumenter maa fortolkes efter deres klare Ordlyd efter deres i statsretlige Forhold notoriske Mening og Formaal. I det internationale Samkvem mellem Nutidsstaterne blive saadanne Løsningsbreve udstedte for fuldstændig at løse Undersaatsbaandet, d. e. Staatsangehörigkeit, til den hidtilværende Stat. Dette er en Betingelse, af hvilken fremmede Stater i nyere Tid gjøre danske Undersaatters Optagelse i deres Statssamfund afhængig; i Særdeleshed har ogsaa den preussiske Stat ved den ovenfor betegnede Fremgangsmaade gjort Optagelsen af Schlossbauer i den preussiske Undersaats- og Militærforbindelse afhængig af en forudgaaende Løsning fra det danske Undersaatsforhold. Ved Rettigheders og Pligters Udelelighed i det nuværende Statssamfund synes det ikke tilladeligt ved en retslig Bedømmelse at underlægge en anden Mening under Løsningsbrevet af 1. Febr. 1854 end den, som er indeholdt i dets Ordlyd, og netop derfor ikke tilladeligt, ved Siden af Løsningen fra Undersaatsforbindelsen at underforstaa en Vedvaren af et dansk Indigenat, som ved Tilbagevenden til Hjemmet til enhver Tid vilde leve op igjen.

Den preussiske Stat havde, da den af Schlossbauer krævede Tilvejebringelsen af et Løsningsbrev, forlangt en fuldstændig Løsning fra hans Undersaatsforhold, som ikke igjen levede op ved enhver Tilbage-

komst til Hjemmet. Forbehold af en saa vidtrækkende Art kunne efter bekjendte Fortolkningsregler ikke underforstaas i et Statsoverhoveds Viljeserklæringer uden at være udtrykkelig udtalte; og havde Forbeholdet været udtrykkelig udtalt, vilde Løsningsbrevet sandsynligvis være blevet afvist af den fremmede Stat som ikke svarende til Formaalet; thi de internationale Sammenstød, som skulde undgaas ved den forudgaaende Løsning fra Undersaatsforholdet, vilde ved en med saadanne Forbehold stedfunden Løsning kun mangfoldiggjøres.

Naar Forfattere angaaende Indfødsret („Staatsangehörigkeit") i Danmark rejse den Betænkelighed, at hin Ret for de indfødte Danske indeholder en i sig uforgjængelig og ufortabelig statsretslig Ret, saa beror det paa en Misforstaaelse, at denne Ret ikke skulde være en saadan, paa hvilken der kan gives Afkald; thi ogsaa statsretslige Rettigheder ere af en saadan Art, at der kan gives Afkald paa dem, og blive i Stater, der endog anerkjende saadanne medfødte Rettigheder som ufortabelige, uden al Betænkelighed anerkjendt som opgivelige (von Martitz i Hirts Annale p. a. St. S. 1129).

Men en utvetydig Opgivelse ligger i det udtrykkelige Andragende om Løsning fra Undersaatsforholdet, i Modtagelsen af det derom udfærdigede Dokument og i den deraf gjorte Brug. Om ogsaa kun i Forbigaaende er denne Rettens Opgivelighed ogsaa anerkjendt i den for Slesvig og Holsten udstedte Forfatning af henholdsvis 15. Febr. og 11. Juni 1854 § 6:

„Det ved Fødsel eller Naturalisation begrundede Undersaatsforhold i vore Hertugdømmer kan efter Vedkommendes Andragende kun hæves ved kongelig Resolution“
hvorved det igjen vilde være en vovet Interpretation, ved det gjennem Fødsel, men ikke ved det gjennem Naturalisation skiftede Undersaatsforhold at forstaa en Ophævelse „med Forbehold af Indfødsretten“.

I Virkeligheden have de danske Myndigheder ogsaa selv der, hvor det drejede sig om en retslig Bedømmelse af en saadan Løsning gjentagende anerkjendt, at det fra Alders Tid af bestaaende Fødselsindigenat er undergivet en Ændring ved de senere indførte Løsningsbreve. Saaledes udtaler et Reskript fra den danske Justitsminister af 13. Septbr. 1851 (Samling af kongelige Reskripter pp. for Aar 1851 S. 252) angaaende to Undersaatters Værnepligt først en Tvivl, om en simpel Løsning fra Værnepligten ligeoverfor de bestaaende Love vilde være tilstedelig og virksom og fortsætter derpaa:

„Sagen stiller sig unægtelig anderledes, naar Talen ikke er om at fri nogen, som vil forlade Riget, fra den ham paahvilende Værnepligt, men om at løse ham fra Undersaatsforholdet til Danmark, saa at han, idet han fris for de ham som dansk Undersaat paahvilende Forpligtelser samtidig taber de ham i den anførte Egenskab tilkommende Rettigheder, derunder navnlig Indfødsrettigheder.“

Virkningen af et Løsningsbrev i denne Retning er dernæst ogsaa i et saadant Tilfælde anerkjendt i en Sessionskjendelse fra Randers Amt af 27. Oktbr. 1866

(Højesteretstidende Aargang 1867 S. 558—560) saavelsom i den Højesteretsdom, der stadfæster Sessionskjendelsen. Efterat der i den førstnævnte Kjendelse nærmest under rationes dubitandi er anført, at det i hvert Fald maa anses for tvivlsomt, om Indfødsretten ikke suspenderes, naar Undersaatsforholdet til Danmark, saaledes som her, fuldstændig ophæves, eller om det ikke endog maa anses som ophævet, indtil det enten gjennem Lov eller gjennem kongelig Resolution gjengives den Vedkommende — naar den første Dom sluttelig til den Konklusion, at den Værnepligtige maa bedømmes efter Analogi af § 32, 2 i Værnepligtsloven, som handler om Udlændinges Værnepligt, og denne Anskuelse har Højesteret tiltraadt. Naar i denne retslige Afgjørelse, ligesom i Justitsministerens Reskript, Virkningen af Løsningsbrevet kun er begrænset til Spørgsmaalet om Værnepligten og derved anerkjendt en Analogi, altsaa par. ratio. med Lovbestemmelserne om Udlændinges Værnepligt, fordi kun Spørgsmaalet derom forelaa til Afgjørelse, saa ses dog ingen Grund, hvorfor den samme ratio legis ikke ogsaa skulde antages ved andre Retsvirkninger af Indfødsretten. Ifølge disse Præcedenser vil f. Ex. ogsaa en dansk Kriminalret, hvor Domfældelsen for Landsforræderi maatte afhænge af Tiltaltes Egenskab som „dansk Undersaat“ sikkerlig ikke kunne behandle en med en udtrykkelig Løsning fra Undersaatsforholdet udgaaet anderledes end som en Udlænding.

I samme Mening har Forvaltningsretten at fælde sine Afgjørelser ikke efter enhver Tids mere eller mindre strenge Haandhævelse af Forvaltningsnormerne,

saaledes som den utvivlsomt tilkommer de kongelig danske Myndigheder indenfor deres Myndighedsomraade, men alene fra et retsligt Synspunkt at afgjøre, om Klageren har et *Retskrav* paa Egenskaben af en dansk henholdsvis slesvig-holstensk Undersaat, efterat han har forladt Hertugdømmerne med et kongeligt Brev, som løser ham fra Undersaatsforholdet. Dette Spørgsmaal maa ifølge Løsningsbrevets klare Ordlyd og anerkjendte Øjemed besvares benægtende."

Idet jeg nu gaar over til at paavise denne Overforvaltningsrets Doms Urigtighed, skal jeg først gjøre den Bemærkning, at jeg ikke skal gaa dybere ind paa den i Dommen forudskikkede Omtale af N. Falck's Fremstilling af de saakaldte Einheimische's ɔ: de i Landet bosatte Personers Retsstilling. Jeg henviser i saa Henseende til Fremstillingen i min Bog S. 13 flg., hvor jeg har dokumenteret, at disse Personer, ifølge den i det danske Monarki gjældende Statsret vel vare Undersaatter i Kraft af Bopælen, men ikke som saadanne Statsborgere, og at vi derfor straks her møder Sondringen mellem Undersaatter, der ikke vare, og Indfødte, der vare Statsborgere. Endvidere skal jeg heller ikke fordybe mig i Udviklingen af den i det danske Monarki anerkjendte Indfødsrets Begreb og Virkninger. I saa Henseende henviser jeg ogsaa ligeoverfor den i Dommen indeholdte Omtale deraf til Fremstillingen i min Bog S. 16 flg., hvor jeg har paavist, hvad N. Falck ganske har overset, at Indfødsret medfører en virkelig Statsborgerret, idet allerede Indfødsretsforordningen udtaler, at Fordelene i Landet skulle falde i dets *Borgeres* Lod og at Kaperreglement 28. Marts 1810, en af den ene-

vældige Konge for hele Monarkiet given Lov i § 3, udtrykkelig udtaler, at dansk Borgerret erhverves ved Fødsel eller Optagelse (Naturalisation), netop de samme Kjendsgjerninger, hvorved ifølge Indfødsretten 15. Jan. 1776 Indfødsret erhverves.

Og jeg har i min Bog S. 22 yderligere dokumenteret, at denne Indfødsret ingenlunde var virkningsløs, fordi vedkommende Indfødte udvandrede. Den vedblev tværtimod i saa Fald at afføde alle de Virkninger, hvis faktiske Forudsætning ikke netop var Bopæl i Landet. Derfor viste Indfødsretten sig i saa Fald særlig virksom ved den Indfødte tilkommende Ret til at vende tilbage og bosætte sig i Landet, samt i Trangstilfælde at modtages til Forsørgelse indenfor samme, hvilken sidste Ret kun i Hertugdømmerne var begrænset, forsaavidt som Forsørgelseskommunens Forpligtelse til der at modtage dem til Forsørgelse var betinget af, at der var udstedt et forudgaaende Tilsagn desangaaende. Endvidere har jeg paavist, at Indfødsretten i det danske Monarki hele Tiden indtil efter 1864 ikke bortfaldt eller suspenderedes, selv om den danske Indfødte erhvervede en fremmed Nationalitet, jfr. min Bog S. 25 flg., og at dette heller ikke gjaldt, selv om han løstes fra det undersaatlige Forhold til Danmark. I saa Henseende er Overforvaltningsrettens Dom nu imidlertid naaet til et modsat Resultat, og denne Sætnings Urigtighed skal jeg i det følgende godtgjøre.

Jeg vender mig da først mod den i Dommen fremsatte Paastand, at der i foreliggende Fald er Tale om Fortolkningen af et Statsdokument (Staatsurkunde), som er udstedt paa en fremmed Stats Forlangende i det

Øjemed at hindre Kollision mellem Landets Ret og fremmede Staters og deres Undersaatters Rettigheder og Pligter. Forsaavidt som der ved Udtrykket Statsdokument kun sigtes til, at det er et statsretsligt Dokument, udstedt af Statens Overhoved som saadant, da er dette selvfølgelig rigtigt. Men naar det tilføjes, at dette Dokument er udstedt *paa Forlangende af en fremmed Stat,* saa er dette absolut urigtigt. Det Dokument, som løser den paagjældende Undersaat fra det undersaatlige Forhold, er udstedt i Henhold til *en Ansøgning fra en Undersaat* til Statens Overhoved, og der er forsaavidt aldeles ikke Tale om, at det skulde være et internationalt Dokument, ved hvis Fortolkning Spørgsmaalet derfor vilde blive ikke blot, hvorledes den Statsmyndighed, der har udstedt det, men ogsaa den, til hvem det er udstedt, har kunnet og maattet forstaa det.

Naar Overforvaltningsretten henviser til, at der i det internationale Samkvem mellem Staterne nutildags udfærdiges saadanne Løsebreve, saa maa det derfor herimod aldeles bestemt fastholdes, at der her ikke er Tale om et internationalt Dokument, udstedt fra den ene Stat til den anden, men at det paagjældende Dokument er et rent indrestatsretsligt Dokument, der kun skaber Ret mellem vedkommende Statsoverhoved og vedkommende Undersaat; og her bliver derfor alene Spørgsmaal om, hvorledes det Statsoverhoved, som har udstedt det, har forstaaet det. Derefter maa det alene afgjøres, hvilken Virkning der kunde tillægges det overfor vedkommende Undersaat; men den Betydning som derefter alene kunde og maatte tillægges det i

Forholdet mellem den danske Konge og hans forhenværende Undersaat, kan ogsaa alene tillægges det, naar Spørgsmaalet bliver om dets Retsvirkning i Forholdet mellem vedkommende forhenværende Undersaat og den preussiske Regjering, der, som den nye Regjering i Hertugdømmerne er den danske Konges retslige Successor og som saadan maa respektere den for vedkommende Undersaat skabte Retsstilling, hvilket udtrykkelig fremgaar af Fredstraktatens Art. XVII, som siger, at Hertugdømmernes nye Regjering anerkjender enhver i Hertugdømmerne af fysiske og juridiske Personer lovlig erhvervet Ret. Hvilken Betydning den preussiske Regjering maatte have lagt ind i Dokumentet, da dette forelagdes den af vedkommende Undersaat, er derfor fuldstændig irrelevant. Den preussiske Regjering er kun berettiget til at forstaa det i den Mening, som den danske Konge ved Udstedelsen har villet lægge ind deri. Spørgsmaalet bliver da alene det: Hvilken Mening har den danske Konge lagt ind i en Erklæring, som løser en Undersaat fra det undersaatlige Forhold? Hvilken Retsvirkning har Hans danske Majestæt villet tillægge den?

I saa Hensende er det da klart, at *Dokumentets Ordlyd* alene gaar ud paa at ophæve vedkommende Persons *Undersaatsforhold* til en dansk Stat. Om en Ophævelse af den fra Undersaatsforholdet i dansk Ret ganske forskjellige *Indfødsret* indeholder Dokumentet ingensomhelst Antydning, hvilket allerede var en naturlig Følge af den Kjendsgjerning, at et saadant Dokument efter Omstændighederne kunde udstedes baade til Indfødte og Ikke-Indfødte, som Justitsministeriets

Skrivelse 13. Septbr. 1851 selv udtrykkelig forudsætter, naar der tales om, at vedkommende Undersaat derved mister sine Indfødsrettigheder, *forsaavidt han maatte være i Besiddelse af samme.*

Naar Dokumentet altsaa kun ophævede Undersaatsforholdet, forsaavidt det udstedtes til en Ikke-Indfødt, ses det ikke, med hvilken Føje en videregaaende Betydning skulde kunne indlægges deri, naar det udstedes til en Indfødt; thi til den samme *Ordlyd* maatte selvfølgelig ogsaa svare samme *Indhold* i begge Tilfælde, altsaa alene Ophævelse af selve Undersaatsforholdet. De Grunde, som man har paaberaabt sig, for at det dog i sidstnævnte Tilfælde skulde have et videregaaende Indhold ved at bringe selve Indfødsretten til Ophør, ville ogsaa ved nærmere Undersøgelse vise sig ganske ufyldestgjørende.

Den danske Konge maa nemlig forudsættes at følge den i hele det danske Monarki gjældende statsretslige Sprogbrug, og derefter er Undersaatsforhold et og Indfødsret et andet. En Ophævelse af hint indbefatter derfor ikke tillige Ophævelsen af denne.

Den herimod paaberaabte Udtalelse i den anførte Just. M. Skr. 13. Septbr. 1851 er allerede gjendrevet ovenfor S. 54.

Hvad dernæst angaar de ovfr. S. 51 flg. anførte Domme, da siger Overforvaltningsretten ovfr. S. 73 flg., at Løsningsbrevets Virkning i denne Retning ɔ: til at ophæve Indfødsrettighederne er anerkjendt i Randers Amts Sessionskjendelse og i den samme stadfæstende Højesteretsdom. Det vil imidlertid af det ovfr. S. 51 flg. bemærkede fremgaa, at Højesteret vel har stadfæstet

Sessionskjendelsens Konklusion, men aldeles ikke har stadfæstet dens Præmisser, i Stedet for hvilke den har sat sine egne fuldstændig nye, og i disse er der aldeles ikke Tale om Løsningsbrevets mulige Indvirken paa Indfødsretten, men kun om dets Virkning paa Værnepligten. Højesteret har forsaavidt udtrykkelig taget Afstand fra Sessionskjendelsens Udtalelser om Løsningens Virkning paa selve Indfødsretten.

Naar Overforvaltningsretten først refererer Sessionskjendelsens Præmisser med efterfølgende Konklusion og saa fortsætter, at Højesteret har tiltraadt denne Opfattelse, saa maa det derfor vel fastholdes, at den danske Højesteret netop har taget Afstand fra de Præmisser, der alene ere egnede til at støtte Overforvaltningsrettens Resultat. Men forsaavidt altsaa Højesteretsdommen har taget Afstand fra Sessionskjendelsens Præmisser, saa lægger man i dansk Ret alene Vægt paa Højesteretsoommen, ligesom jeg forudsætter, at man vilde gjøre i tysk Ret, og det ser derfor noget underligt ud, at Overforvaltningsrettens Dom saaledes paa en ganske utilladelig Maade slaar Højesteretsdommen sammen med Sessionskjendelsen, idet den siger, at ogsaa Højesteretsdommen har anerkjendt Løsningens Virkning i denne Retning paa selve Indfødsretten.

Da jeg iøvrigt helt igjennem er uenig med Overforvaltningsretten, er det mig derfor en Glæde dog at kunne tiltræde dens Bemærkning om, at denne Højesteretsdoms Konklusion ogsaa maatte have Betydning i andre Tilfælde, hvor der var Tale om undersaatlige *Pligter*; men naar der saa tilføjes, at dette ogsaa maatte gjælde f. Ex. om Troskabs- og Lydig-

hedspligten, da maa jeg igjen hertil bemærke, at Troskabs- og Lydighedspligten i det danske Monarki ikke strækker sig videre for indfødte end for fremmede Undersaatter. Den gjaldt kun for de i Riget hjemmehørende Undersaatter, være sig indfødte eller fremmede, ikke for dem, der vare udvandrede; og dernæst maa vel fastholdes, at Analogien for Højesteretsdommen overhovedet kun kan anvendes, hvor der er Tale om Undersaatsforholdet og de dertil knyttede *Pligter,* ikke i Henseende til Indfødsretten og de dertil knyttede af Undersaatsforholdet uafhængige Retsvirkninger.

De danske statsretslige Forfatteres, deriblandt C. G. Holcks Udtalelser, som Overforvaltningsretten anfører, ere ligeledes omtalte og belyste ovfr. S. 51 og 54, hvorefter det vil ses, at de ingenlunde kunne paaberaabes til Støtte for Overforvaltningsrettens Afgjørelse.

Forsaavidt Overforvaltningsretten dernæst vil afvise Betydningen af den af de danske Forvaltningsmyndigheder i Ord og Gjerning for Dagen lagte Opfattelse af Løsningsbrevets Betydning, som kun hævende Undersaatsforholdet, ikke Indfødsretten, ved en Henvisning til, at denne deres Optræden kun var Udtrykket for en mindre streng Haandhævelse af Forvaltningsnormer, hvilken ikke kunde give vedkommnnde fra Undersaatsforholdet løste Person et Retskrav paa vedblivende at behandles som Indfødt, da er ogsaa denne Paastand urigtig; thi her forelaa et non posse. Vedkommende Myndigheder *kunde* ikke undlade vedblivende at anerkjende den paagjældende Persons Egenskab som indfødt, fordi de forfatningsretslig vare ude

af Stand til at berøve ham den. De kunde, som ovfr. S. 48—49 paavist, fritage ham for den ham endnu efter Udvandringen paahvilende Værnepligt, og da dette var den eneste Undersaatspligt, der endnu paahvilede Udvandreren, kunde de efter dens Ophævelse erklære ham for løst fra det undersaatlige Forhold under den i det foreliggende Tilfælde givne Forudsætning, at han virkelig udvandrede. Men dette maatte jo ogsaa være den nødvendige Betingelse for, at der overhovedet blev Brug for Dokumentet; thi han kunde jo hverken tage Tjeneste i en fremmed Armé eller erhverve Borgerskab i en fremmed Stat uden først at være udvandret dertil. Derimod var der, som sagt, ingensomhelst Hjemmel for, at Styrelsen af de enkelte Landsdeles særlige Anliggender kunde ophæve en ved en fælles Lov for hele Monarkiet som ufortabelig tillagt Indfødsret, om hvis Ophævelse Vedkommende ikke med et eneste Ord havde andraget.

Naar Overforvaltningsretten dernæst hævder S. 71, at det ikke er tilladeligt at underlægge Løsningsbrevet en anden Mening, end dets klare Ordlyd hjemler, saa er jeg deri fuldkommen enig med den. Men naar saa Spørgsmaalet bliver, hvilken Ordlydens rette Mening er, saa kommer Uenigheden; thi selvfølgelig maa Brevets Udtryk: Undersaatsforhold, efter hvad jeg foran har godtgjort, forstaas i den Mening, som i dansk Statsret tilkommer dette Udtryk; man har ikke Lov til at forstaa et i den danske Statsret gjængs Udtryk i den Betydning, som ikke den danske, men den preussiske Statsret tillægger det, forsaavidt som denne tillægger det en anden Mening end den danske; *thi dette*

vilde være at forvanske Ordets sande Mening, og til dette Resultat fører netop Overforvaltningsrettens Forstaaelse af Udtrykket Undersaatsforhold; thi den sætter i Stedet for eller som enstydig med dette uden videre det preussiske Udtryk: *Staatsangehörigkeit;* jfr. S. 71; et Ord, som indbefatter to Begreber, baade Statsborgerret, eller ifølge dansk Sprogbrug Indfødsret, og Undersaatsforhold. Derfra stammer da ogsaa den fuldstændig ubegrundede Paastand S. 72, at den danske Konge ved at forbeholde Indfødsretten trods Løsningen fra det undersaatlige Forhold skulde have underforstaaet en Indskrænkning af Ordets almindelige Mening af en saa vidtrækkende Betydning, at den ikke kan underforstaas efter de bekjendte Fortolkningsregler i en offentlig Viljesakt; thi den preussiske Stat havde krævet en fuldstændig Ophævelse af Vedkommendes danske „Staatsangehörigkeit“ o. s. v.

Hele denne Udvikling lyder, som om den danske Konge havde ført den preussiske Stat bag Lyset ved ikke at tale preussisk i Stedet for dansk. Men i et Brev til en dansk Undersaat taler den danske Konge i Overensstemmelse med dansk statsretlig Sprogbrug, og hvis saa den preussiske Regjering misforstaar denne Tale og fortolker den paa preussisk, saa er det dens egen Fejl.

Og denne Fejl begaar da ogsaa Overforvaltningsretten i sin Dom, naar den sætter det tyske Ord „Staatsangehörigkeit“ i Stedet for det danske Undersaatsforhold, idet Untertanschaft, Staatsbürgerrecht og Staatsangehörigkeit svare til hinanden efter tysk, men aldeles ikke efter dansk Statsret. Og det samme gjæl-

der, naar Overforvaltningsretten paaberaaber sig Grundsætningen om Rettigheders og Pligters Uadskillelighed i den moderne Stat og til Støtte derfor henviser til nyere tyske Forfattere, f. Ex. Schultz's Statsret (1881) S. 345, hvor det siges, at Troskabs- og Lydighedspligten er udelelig, og at et samtidigt Indigenat i flere Stater derfor er en Abnormitet, som er i Modstrid med det moderne Statsbegreb. Hvis Overforvaltningsretten havde gjort sig nøjere bekjendt med den danske Statsret før og endnu efter 1864, vilde den have fundet, at dette den moderne Stats Begreb den Gang aldeles ikke var anerkjendt og gjennemført i dansk Statsret. Naar Dommen fremhæver, at Danmark selv hører til de Stater, som kræve Bevis for en Løsning fra det tidligere undersaatlige Forhold forinden en Fremmeds Naturalisation, saa burde den ikke have undladt at lægge Mærke til, at dette først er sket fra Aar 1867, altsaa længe efter det Tidspunkt, hvorom her er Tale. Og endvidere var det i Hertugdømmerne indtil 1871 og i Kongeriget indtil 1872 Regel, at den danske Indfødte, der blev naturaliseret i et fremmed Land, dog vedblivende nød alle danske Indfødtes Rettigheder og var underkastet alle dem paahvilende Forpligtelser. Hvorledes kan saa Overforvaltningsretten dømme om en saadan Stats Akter og deres Betydning ud fra det moderne Statsbegreb, som denne Stat aldeles ikke har anerkjendt og gjennemført? Og hvorledes kan den begrunde sin Afgjørelse ud fra Grundsætningen om Rettigheders og Pligters Uadskillelighed, naar Talen er om en Stat, i hvilken der fandtes Undersaatter, som ikke vare Statsborgere, nemlig de i

Landet bosatte Fremmede, og Statsborgere, som ikke vare undersaatlige Pligter undergivne, end ikke Troskabs- og Lydighedspligten, nemlig de fra Landet inden Lægdsrullealderen udvandrede Indfødte.

Hvorledes skulde man ud fra en saadan moderne Statsrets Grundsætning ogsaa kunne forklare, at selve den preussiske Regjering har været med til i Fredstraktatens Art. XIX at opstille en saa klar og skarp Sondring mellem Indfødsret og Undersaatsforhold? Dette er ikke muligt uden netop i Kraft af den Kjendsgjerning, at en saadan Sondring, i Strid med den moderne Statsrets Grundsætning, var anerkjendt indenfor hele det danske Monarkis, baade i Hertugdømmernes og i Kongerigets Statsret. En Begrundelse af en Retsafgjørelse ud fra et modsat Synspunkt gaar i Virkeligheden ud paa at afgjøre et dansk Retsspørgsmaal paa Grundlag af ikke-danske Retssætninger, og dette er ubetinget en Fejl.

Saa fremhæver imidlertid Overforvaltningsretten yderligere, at Øjemedet, i hvilket Løsningsbrevet er udstedt, maatte medføre den videregaaende Virkning, at Indfødsretten derved maatte fortabes; thi den preussiske Stat forlangte en fuldstændig og endelig Løsning af hans Staatsangehörigkeit, ikke en blot Suspension af hans Undersaatsforhold, som ved enhver Tilbagevenden til Hjemmet vilde gjenopvaagne. Man lægge Mærke til, at her igjen følges tysk statsretlig Talebrug, idet Staatsangehörigkeit og Untertanverhältniss identificeres. Men dette, at den preussiske Regjering, ud fra sin statsretlige Opfattelse, yderligere mener Staatsangehörigkeit, hvor den kun siger Untertanverband, kan ikke komme

i Betragtning ved det foreliggende Dokuments Forstaaelse, i hvilket der kun er Tale om Undertan- und Militairverband, fra hvilken den paagjældende Undersaat løses. Det har den danske Konge udtalt og det har han ment fuldt ud og loyalt. Han har derved fritaget den paagjældende Indfødte fra enhver ham som saadan paahvilende undersaatlig Forpligtelse, særlig Militærpligten, og denne Virkning maatte ogsaa være fuldstændig tilstrækkelig til at fyldestgjøre Øjemedet, som den preussiske Regjering tilsigtede at opnaa, uden at det gjorde mindste Afbræk deri, at den danske Regjering ligefuldt forbeholdt vedkommende Indfødte de ham som saadan, uafhængig af Undersaatsforholdet, tilkommende Rettigheder overfor den. Naar Overforvaltningsretten herimod gjør gjældende, at Undersaatsforholdet i saa Fald gjenopvaagnede ved enhver Tilbagevenden til Hjemmet, saa var dette ganske vist Tilfældet, forsaavidt som vedkommende fra Undersaatsforholdet løste Person igjen bosatte sig i Riget. Han blev da som bosat igjen Undersaat i Riget *og fra dette paa Bopælen grundede Undersaatsforhold* og de deraf flydende ogsaa ikke indfødte Personer paahvilende Forpligtelser, jfr. ovf. S. 45, *kunde ingen Løsning befri ham.*

Hvad derimod Løsningen kunde og vilde befri den Indfødte for, var de undersaatlige Pligter, som endnu kunde paahvile ham som ikke bosat i Riget, især Værnepligten, hvorom henvises til det ovfr. S. 46 bemærkede.

Men naar hermed ethvert statsretligt Krav, som den danske Stat kunde stille til den Paagjældende i Egenskab af Indfødt, var ophævet ved hans Udvandring

og Løsning fra det undersaatlige Forhold, og han alene stod i Forpligtelsesforhold overfor den nye Stat, saa ser jeg ikke rettere, end at Muligheden af Kollisioner mellem de to Staters Krav paa Vedkommende, saavidt overhovedet efter dansk Statsret muligt, var ryddet af Vejen, og jeg forstaar derfor ikke, hvorledes Overforvaltningsretten kan paastaa, at de internationale Kollisioner, som skulde afværges ved en forudgaaende Løsning af det undersaatlige Forhold, kun vilde blive mangfoldiggjorte ved en med et sligt Forbehold af Indfødsretten stedfunden Løsning. Lignende Forbehold, hvorefter den, der er naturaliseret i en fremme Stat, gjenindtræder i Borger- og Undersaatsforhold i Fødestaten ved igjen at vende tilbage til og bosætte sig i den, findes ogsaa i andre Staters f. Ex. Sveits's Ret. Forstaaelig bliver derfor, saavidt jeg skjønner, den anførte Udtalelse af Overforvaltningsretten kun, hvis man forstaar dansk Indfødsret i Lighed med tysk Indigenat som indbefattende baade Statsborgerret og Undersaatspligt, og Overforvaltningsretten gjør dette ved at tale om „Entlassung aus dem Untertanverband“ i Forbindelse med „Fortdauer eines dänischen Indigenats“. Men i den Anledning kan jeg kun gjentage, at man uundgaaelig kommer til fejlagtige Resultater, naar man fortolker danske statsretlige Udtryk efter preussisk statsretlig Sprogbrug.

Naar endelig endnu Overforvaltningsretten gjør gjældende, at det vilde være en „vovet“ Fortolkning kun at ville forbeholde Indfødsretten ved en Løsning fra det undersaatlige Forhold, naar vedkommende Indfødte havde erhvervet den ved Fødsel, ikke derimod,

hvor det var sket ved en Naturalisation, saa er der vist heller ingen, hvem det nogensinde er faldet ind at ville opstille en saadan Sondring. Ligesom den Indfødsret, der er erhvervet ved Fødsel, er forbeholdt ved Løsning fra det undersaatlige Forhold, saaledes gjælder det samme selvfølgelig om den Indfødsret, der er erhvervet ved Naturalisation. Naar det f. Ex. kun udtrykkelig fremhæves, at den ved Fødsel erhvervede Indfødsret ikke kan fortabes, saa udfyldes denne Sætning selvfølgelig ved Bestemmelsen i Indfødsretsforordningen om Indfødte og *dem som dermed lige agtes,* saaledes at, hvad der overhovedet gjælder om de Indfødte, ogsaa gjælder om de naturaliserede; heller ikke om disse fandtes der i hele Tidsrummet indtil 1864 nogensomhelst Bestemmelse, hvorefter den ved Naturalisation erhvervede Ret igjen skulde kunne bortfalde, f. Ex. ved Naturalisation i et andet Land.

Til Slutning skal jeg endelig endnu kun fremhæve den Kjendsgjerning, at Danmarks statsretlige Lovgivning, efterat have anerkjendt Muligheden af Indfødsrettens Bortfalden og i Følge hermed ogsaa at have fastsat, at denne Bortfalden skal være Følgen af en Persons Løsning fra Forholdet til Danmark, tillige har skiftet Sprogbrug, idet den nu taler om en Løsning fra det *statsborgerlige* Forhold til Danmark, hvorved dansk Indfødsret med alle dens udsigtbare Rettigheder og Pligter bortfalder. Dette er Tilfældet i Følge den nye Indfødsretslov 19. Marts 1898 § 5; og denne Ændring af Sprogbrugen afgiver da et yderligere Bevis for, at Indfødsretten og dermed Statsborgerretten ikke

forinden bortfaldt alene ved en Løsning fra det *undersaatlige* Forhold til Danmark.

Jeg har herefter ved en samvittighedsfuld og indgaaende Granskning af Overforvaltningsrettens Dom ikke kunnet naa til andet Resultat, end at Dommen baade i sine Præmisser og i sin Konklusion er helt igjennem urigtig, og det kan kun være mig en Tilfredsstillelse, at Dommen heller ikke har vundet Bifald hos en preussisk Jurist; jfr. Dr. Fritz *Pürschel*: Der Verlust der Staatsangehörigkeit nach dem Rechte der Gegenwart. Halle a. d. S. 1903. I denne Afhandlung fremhæves S. 74—75 den af det danske Udenrigsministerium afgivne ovf. S. 62 omtalte officielle Erklæring, om hvilken Forfatteren bemærker, at den næppe er tilstrækkelig værdsat af Overforvaltningsretten, da den er afgivet af en Myndighed, som vel turde være den mest kompetente i det foreliggende Spørgsmaal, og at det deri indtagne Standpunkt efter den da gjældende danske Ret turde anses for det ene rigtige. Forfatteren, som er født i Kiel i Aaret 1878, turde saaledes, ligesom Overpræsidenten i Slesvig 1867, have havt et klarere Blik paa den i Hertugdømmerne gjældende Statsret og den dermed stemmende Betydning af en Løsning fra det undersaatlige Forhold til Danmark, end den kongelige Regjering i Slesvig og den preussiske Overforvaltningsret i Berlin i Aaret 1885.

Naar jeg overhovedet har indladt mig paa en Drøftelse af den anførte Overforvaltningsretsdom, er det kun af Hensyn til den Betydning, som Besvarelsen af Spørgsmaalet om Betydningen af en Løsning fra det undersaatlige Forhold til Danmark har for For-

staaelsen af Fredstraktaten 30. Oktober 1864 Art. XIX, i hvis rette Forstaaelse Danmark, som en af de kontraherende Magter, selvfølgelig har en betydelig Interesse. Hvorledes den preussiske Regjering, de preussiske Øvrigheder og de preussiske Domstole paa en sørgelig Maade have misforstaaet Art. XIX's Bestemmelser ved ikke at sondre, som Artiklen gjør, mellem Undersaatsforhold og Indfødsret, har jeg paavist i min Bog. I saa Henseende bærer den preussiske Overforvaltningsret, som den her kritiserede Dom viser, Ansvaret for at være gaaet i Spidsen for alle de efterfølgende vrange Fortolkninger med de til dem knyttede skjæbnesvangre Følger for den nordslesvigske Befolkning.

Rettelser: S. 43 Overskriften „Statret“ læs „Statsret“.
S. 60 L. 15 f. o.: „Juli“ læs „Februar“.
S. 72 L. 9 f. n.: „Annale“ læs „Annalen“.

Et Bidrag til Modersmaalets Historie i Sundeved.

Meddelt af Louis Bobé.

I Aaret 1735 udstedte Hertug Frederik af Glyksborg en Forordning, hvis 12. Paragraf lyder saaledes i Oversættelse: „Da der i Vort Distrikt Sundeved opholder sig særdeles mange, som slet ikke, eller kun i saa ringe Grad ere kyndige i det danske Sprog, at de ej kunne forstaa de danske Prædikener, saa skal fra nu af hver 3. Søndag i Vore Kirker i Broager, Ullerup, Satrup og Nybøl prædikes paa tysk hver tredje Søndag og fortsættes saalunde til Stadighed; ligervis skal ogsaa Ungdommen i Skolerne undervises saavel i det tyske som i det danske Sprog."

Mod denne Kirkelov gjorde baade Hertugen af Augustenborg og Ejeren af Grevskabet Reventlow-Sandbjerg Grev C. D. Reventlow, hvem adskillige Bønder i de paagældende Sogne tilhørte, kraftig Indsigelse, idet de hævdede, at Hertugen af Glyksborg ikke kunde paalægge deres Undersaatter Afgifter til hans Kirker og Præster. Om Forordningens videre Skæbne henvises til C. F. Allen, Det danske Sprogs Historie 191 ff. Selve den juridiske Side af Sagen har kun saare ringe Interesse og skal her forbigaas.

Ved Sagens Akter i det glyksborgske Arkiv i Rigsarkivet findes bevaret de to nedenfor meddelte Bønskrifter til Grev Reventlow og Hertugen af Augustenborg fra dansktalende Undersaatter i Sundeved, der andrage deres Lehnsherrer om, at det for deres Vedkommende maatte have sit Forblivende ved den gamle Kirkeordning. Det første udaterede Andragende, som utvivlsomt er indsendt

strax efter Forordningens Fremkomst, er undertegnet af 18 Bønder i Snabæk og 15 i Satrup; det er bevaret i Original, medens det andet, ligeledes udaterede, indsendt af Hertugens Undersaatter paa Graasten og Auenbølgaard, kun er levnet i Afskrift. Begge Skrivelser, der ere affattede paa Dansk og meddeles her i bogstavret Gjengivelse, afgive et smukt Vidnesbyrd om dansk Sindelag og Kjærlighed til Modersmaalet hos den sønderjydske Bonde. Særlig den første, der tydeligt nok ikke skyldes en betalt Skrivekyndig, men som er flydt en jævn Almuesmand i Pennen, vil ved sin djærve, varme og indtrængende Tone vinde Læserens Sympathi.

Hoybaarne Herr Græffe,
Naadigste Herre,

Deris Høygræfl. Excell: samtlighe Underdaner udi Satrup og Schnabeck gifver udi all Underdanighed til Kiendte, hvorledes Hanss Hoyfürstl. Durchl. til Glücksburg for kort Tid udj Satrup Kircke en gandske uformodentlige Kirckeforordnung fra Predicke Stohlen publicere, derudj os alle som till denne Meenigheds Tillhørere imod dend gamle og till denne Tid brugelig hafver været Skicke og Ordnung, lade forfatte, derudi all nye Paalæg paabürdet vilde, som fra utaalig gammel Tid og saa lenge som Kirken hafver staed, alle Söndage her, savel som i det gansche Land hafver vi hafft vor Predickerne paa det danske Sprog af hvilked vi er underviste i fra vores Moders Fødsell, iligemaader voris Børn ere oplærde udi dend danske Cathechismo, mens derimod skall hver triede Søndag predickes tyskt og voris Børn tillige med skall lere dend tyske Catchesmo og andet mere som vi icke ere vened til fra Ungdom og icke begribe kand.

Naadigste Herre, vi og voris Børn ere opføde udi det danske Sprog og er det best bekient og forstaar lidet eller inted af det tyske og gaar til Kircke saa at høre Guds Ord til voris Saligheds Forfremmelse; skall os nu herefter en ubevand og ganske ubekient Tale predickes, er inted andet ind at ganske afvisse os fra Guds Huss og hans helige Ord, og er at befrygte dersom dete icke i Tide blifver forhindret, herefter mere kunde os paabürdet blifve. Vi kunde aldrig troe at det er med Deris Hoygräfl. Vilie og Consens, efter de vi ofver de halfve ere af Deris Hoygräfl. Underdaner mere ind de Glücksburger som aarligen gifver Kircken, Presterne og Degen deris Gebör, derfor var billig at i det forgaaende os denne Befahl hafde blefvet först forkündet om vi vilde det indgaa.

Deres Hoygräfl. Exell. som voris nadigste Øfrighed beder vi udi all Underdanighed og af Hiertensgrund, os som deris Underdaner hiertelig at antage, og udi jngen Maader at tillade, at det som fra gammel Tid hafver vered brugeligt aldeles icke blifver undertrygt

1. at os for det gammel icke blifver nye Oplage introducired,
2. at det ved dend gamle Kirckens Forordnung uforhindret blifve kand,
3. at alle Söndage, wie brugelig hafver vared, ved dend danske Predicken blifve kunde, og
4. at dend tyske Predickerne ganske maa hereffter blifve effterladt, tillmed for det
5. at voris Börn udi dend danske Cathechismus udi

voris Skole uforhindret maa blifve fremfört som til denne Dag, og for det

6. at vores Börne Examen lige som tillforne udi dend danske Sprog kand blifve holden paa det, at for det
7. voris Börn icke paa en ubekiendt Tilltalle og Sprog icke blifver udi deres Christendom forvildet, og for det
8. voris Communion hver Söndag matte blifve forrettet, till med for det
9. dersom imod Forhaabning det skulde skee, at denne nye Forordenung imod dend gammele skulde hafve sin Fremgang og icke bestaa ved dend gamle Foed, at vi, Deris Hoygräfl. Underdaner, som dend största Deel af voris Menighed, som underholder Kircken, Presten og Degen, at vi matte indholde voris Udgiffter, indtil det kommer paa dend gamle Skik igien. Vi sambtlige Deris Hoygräfl. Underdaner tröster os ved Deris Nadigste Forsvar, at Deris Hoygräfl. Excell. ingenlunde tillader, at vi som dend störeste Deel af Menigheden icke med nye Besvær blifve herefter presured, denne Befahl at antage, tröster os Deris Hoygräfl. Naade og Beskyttelse tilmed en naadige Bönhörelse og döer

Deris Hoygräffl. Excell.

Schnabeck underdanigste og tro Undersatter

Jörgen Christenssen	Saterup.
Christen Hanssen Dall	Ludwig Christian Schmit
Jwer Christenssen	Peter Hindrigsen

Peder Hüller
Asmus Petersen
Christen Jörgensen
Rassmus Dall
Anders (?) Hansen
Christen Christensen
Anderss Christessen
Peter Paulsen
Christen Jwersen
Statz Petersen
Jenss Hinrichssen
Hanss Hanssen
Andreas Christenssen
Johann Assmussen
Christen Markosen

Christen Persen
Peter Jensen Lyck
Jürgen Jürgensen
Hans Claussen
Hans Petersen
Hans Petersen Alsing
Jörgen Jörgensen
Hans Christessen
Hindrig Jakobsen
Peter Jörgenssen
Christen Jürgensen
Asmus Chrestensen
Jackob Jörgenssen

Durchl. Hertzog
Naadigste Fürst og Herre.

Deris Hoy Fürstl. Durchl. udj störrste Underdanighed nødes vii til at forrestille hvorleedis Hertzogen til Lycksborg Hoy Fürstl. Durchl. for nogle Ugger siden haver en Kirke Forordning anordnedt, og deraf en Extract af Prædikestolene til Brauer, Nyffel, Satrup og Ullerup ladet publicere, hvorved uden adskillige Ratione om Offeret, Skrifft-Stoelen og hvorleedis med de Syge som ligger paa Deris Seng forlanger at blifve Jesu Christi Legom og Blood deelagtig, skall forholdes og andre os endnu ubekiendte forordnede Fornyelser, er dend uformodende Anstalt skeed, at i Stæden og forhend alle Syndage er blefven prædiket udj vores danske Tunge Maal, mens nu hereffter i det Lycksborgske og Sondewidsker Districter hver triedie Syndag skall holdes Prædiken udj det tydske Sprog, og dette er allerede af Præsterne paa for-

nevfnte Stæder (: os arme Mennisker til Hiertens Kummer og Bedröfvelse :) bleven udj Agt tagen.

Som nu, Naadigste Fürst og Herre, udj ald dend Tiid vii med de Lychsborgske Undersatterne haver holden en Meenighed, da haver det vaaren brugeligt, at Guds Ord alle Tiider af Præsterne for os udj det danske Sprag og Tungemaal er blefven prædiket og forklaredt og os hereffter nödvendig udj samme danske Sprag skall vorde forklaredt i Henseende

2do. Nok som er bekiendt, at vii udj det danske Sprog og Tungemaal ligesom vore Forældere og voris Börn ligelcedis effter os er blefven underviist, udi samme Sprag, ja vores Christendoms Fundament er lagt formeedelst det danske Sprag, mens af det tydske Tungemaal forstaar vii og vores Börn, jo de fleeste, liedet eller intet og er det

3tio En pure Umuglighed, at vii af de nu nyelig anordnede tydske Prædikerne vores Börn og mange arme Folk, hvilke alle det tydske Sprag er ubekiendt, kunde udj vores Cristendom og Saligheds Forfremmelse opbygges, mens langt meere hafver Aarsag at sucke ofver slige Forordninger.

4to. Alle udvortes Anstalter udj Kircke-Sager skall hafve Henseende til Meenigheds Opbyggelse og Forbedering, derimod og alt hvad som strieder imod Underviisning udj Lærdommen og Lefvnedts Forhold bör at strafves og afskaffes; hiertil kommer:

5to. Deris Hoy Fürstl. Durchl. priissværdige Niedkierhed til at handthæfve og holde ofver nyttelige Forordninger udj geistl. og værdsl. Sager, og derfor vilde Deris Durchl. naadeligen behage, saasom det er ustridig

6to. at det ey staar udj Kirkens Patrons Vilkar og Villie inden forhend giefne Communication till det hoy Öffrighed som tillige medhaver Undersatterne udj samme Meenighed at forandre det som af Ardelss (!) Tiid formeedelst en god observance indförte Kirke Forordninger, eller samme at ophæfve og afskafve, mens som

7tio ved slige ny Anordninger Deris Hoy Fürstl. Durchl. höye Magt ofver Deris troe Undersatterne bliefver krencket og letteligen hereffter kunde giöre Anleedning til meere præjudicerlige Consequentier, saafremt som ey i Tiide ikke sligt blifver forhindret og forekommen. Saa jndfalder til Deris Höy Fürstl. Durchl. vores underdanigste og ydmygeste Bön og Begiering, at De naadeligen vilde behage dette som ey alleene Deris Höy Fürstl. Durchl. Höyhed, mens endog vores og Paarörendes evige Velfærd angaar udj Christ. Fürstl. Betenkning at tage, og os Deris troe Undersatterne at antage, paa det hereffter som tilforn paa alle hellige og Syndage udj de Lycksborgske Kirker, udj hvilke Meenigheder vii ere Lemmer, bestændig udj det danske Sprag Guds Ord matte læres og forklares, saa og uden Deres Höy Fürstl. Durchl. naadigste Consens og Approbation ingen Forandring eller

ny Anordninger udj Kirke-Sager matte blifve indfört

Herofver etc.

Till

Deris Höy Fürstl. Durchl. til Slesvig Holsteen

Synderborg

underdanigste Bön og Begiering

for

Deris Höy Fürstl. Durchl. Gravensteensche og Auenböllgaardske, udj de Lycksborgske Sonnewittske Kirkers tilligende Undersatter.

pro Clementissima

Resolutione ut jntus.

Bidrag til Tønder Bys og Hostrup Sogns Historie 1540—1692.

Meddelt af Louis Bobé.

Nærværende Optegnelser ere indførte i et Exemplar af Calendarium Sanctorum et Historiarum, trykt 1579, der er gaaet i Arv i Præsteslægten Rigelsen, af hvilken tre Slægtled efter hinanden, Bedstefaderen Rigels Nielsen (Richelius Nicolai, fra o. 1538), Faderen Peder Rigelsen (Petrus Richelius) fra 1569—1604 og Sønnen Rigels Petersen (Hr. Riggel, Richelius Petri) til 1634 — altsaa i næsten hundrede Aar — afløste hinanden som Sognepræster i Hostrup. Efter den sidstes Død sés Bogen at have tilhørt Nicolaus Christian Lorentzen, Præst i Oxenvad, der døde 1707. Senere blev den erhvervet af den bekjendte Genealog O. Moller, med hvis Samlinger den kom til Rigsarkivet. Af de 4 Præsters Optegnelser, indførte i Kalenderens Rand ved de paagældende Dage, dels paa Latin, dels paa Plattysk, er her i Oversættelse meddelt et kronologisk ordnet Udvalg, der formentlig ikke vil være uden Interesse i lokal-, kultur- og personalhistorisk Henseende.

1540, efter at Regnskabet for Hostrup Kirke var aflagt, haver Kirkens ældste paa den ærbare Hr. Godske Rantzau, Amtmand i Tønder, hans Befaling atter ombygget det 1539 nedbrændte Præsteenkehus.

1553, den 28. April, døde den velbyrdige Matrone Fru Beke Holk til Tønder[1]).

1572, 17. November, døde paa Solvig i sin Alders 54. Aar den højædle Hr. Erik Lange den ældre, Arveherre til Solvig og Engelsholm, min højtærede Patron, dyrebar for os alle, saavel paa Grund af sin Fromhed og Kløgt som for den Veldædighed, han udviste mod alle og særlig mod Guds Ords Forkyndere. Jeg skrev en kort Mindetale over ham, indeholdende hans Levnetsløb, som jeg 1578 læste op ved Præstesynoden og som endnu findes i mit Bibliothek.

1581, 29. September, Natten efter St. Mikkels Dag, Natten mellem Lørdag og Søndag, er Byen Tønder hartad afbrændt grueligen fra den vestlige Ende af til Torvet. Thi paa den søndre Side af Gaden fra Peter Lavrens' Hus af, som hans Moder lod bygge indtil Jannikes Gade, ere kun to Huse ynkeligen bleven reddede, det ene, som Andres Hinrichsen iboer, det andet som Peter Matzen iboer, dog er den ene Kvist paa Peter Matzens Hus afbrændt, den øvrige Del af hans Hus er bleven forskaanet ved guddommelig Naade og fromme Folks Hjælp, hvem han ogsaa har lovet en Gave, og lod han strax bringe Øl til Folkene, for at de skulde hjælpe ham at afværge Ilden fra hans Hus med Vand og andre Instrumenter. Paa den nordlige Side fra Jacob Vits Hus til Torvet langs Gaden er der ikke bleven et Hus staaende. Deriblandt er ogsaa min Hustrus Faders Hus lagt i Kul og Aske. Og denne Ild er først bleven optændt udi den agtbare

---

[1]) Se Sønderjydske Aarbøger 1897, 115.

Negels Holdensen, den forrige Borgermesters Stald, og man ved endnu for Tiden egentlig ikke, hvorfra Ulykken først er opstaaet. Tjenestepigen er løben bort, og hendes Husbond levede ikke længe derefter formedelst stor Sorg. Hans Hustru solgte sit Hus til den ærbare Peter Holst, og hun flyttede til Husum.

1585, 2. August Klokken 4 om Eftermiddagen, er den ærværdige Hr. Jørgen Petersen, Pastor og Provst i Tønder, rolig og kristelig hensovet i min og flere fromme Folks Nærværelse.[1])

1586, 29. Juli, Klokken 5 henimod Aften, er Ulvegaden i Tønder og hele Pladsen „hinter den Stellen“, ogsaa Husfogedens Hus og hele Gaden derved, tilligemed alt, som er vestlig for Porten, afbrændt.

1592. Blev Otto von Qualen[2]), Hans fyrstelige Naades Amtmand i Tønder, hans Søn, et Barn, begraven i Tønder, i Kirken ved Koret i den Begravelse, som Fru Mette havde ladet gjøre til sin Mand Bendicts von Alefelde. Drengens Begravelse fandt Sted Onsdag i den stille Uge, og dette er den første Prædiken, der holdtes i den nye Kirke Ao. 1592. Talen holdtes af Hr. Anders Thomsen, vor Præst. Den anden Prædiken holdtes ved den dydsirede Matrone Catharine, den fornemme Borger udi Tønder Hr. Peter Laurensens Ægtehustrus Begravelse.

1592, 24. April, døde den højædle Jomfru Dorothea Rantzou, den højædle Hr. Benedicti Rantzovii[3]),

---

[1]) Jensen 371.

[2]) Otto Qualen til Nybøl, 1562—1604.

[3]) Bendix Rantzau til Møgeltønder, Søn af Christopher Rantzau.

Herre til Store Tønder, hans Datter, prydet med stor Fromhed, Godhed og Sædernes Renhed, ligesom hun af alle berømmedes for sjældne Dyder og Aandens Gaver. I sin sidste Dødskamp formanede hun, moden trods sine unge Aar, sin Fader paa sømmelig og prydelig Vis til Gudsfrygt, Retfærdighed, Billighed og Naade mod hans Undergivne, og bad ham især om ikke at straffe de af hans Undergivne, der kun havde forsyndet sig i ringe Grad, med den spanske Kappe, med mindre de vare dømte til Døden. Hun blev begraven i Møgeltønder Kirke.

1592, 7. Juli, haver Laurens Frellesen i Hostrup Sogn, hans Hustru Mette, født et Barn, en lille Pige af gruelig Skabning, som er kommen død til Verden. Fra den Tid af haver denne Laurens ført et forargeligt Levnet med sin Hustru og dennes Moder. Banden, Sværgen, Skjælden, saa at den ene formaledidede den anden, haver ikke været usædvanlig der i Huset. In summa Ægteskabsdjævelen Asmodeus havde der sin største Lyst.

1593, 17. Januar, døde Andreas Petersen, født i Emmerschede, min gode Svigersøn, der elskede Fromhed, Retfærdighed og Retskaffenhed. Han havde levet i Ægteskab med min Datter Kierstina i 31 Uger 4 Dage.

Samme Dag døde om Eftermiddagen mellem 3 og 4, i sin Alders 35. Aar, Hr. Thomas Petersen[1]), Guds Ords Forkynder udi Burkarl.

---

[1]) Nævnes ikke i Præsterækken hos Jensen, Statistik, 425.

1593, 27. Februar, er Andreas Lassen, den fornemmeste Borger i Byen Tønder, en from og god Mand, hensovet i den sande Tro og sikker Erkjendelse af sine Synder.

1593, Juleaften, var den store Vandflod ved Husum, Friesland, Tønder, Ribe og andre Steder langs med Havbredden, saa at og mange Folk udi Amtet Tønder langs med Havdiget ere druknede, og fra dette Sogn Hostrup er Nis Jepsen i Jeising hans Søn, som ved højlys Dag vilde ride til Tønder, druknet. Den ædle, ærbare og dydsirede Fru Dorothea Rantzow, Enke, til Solvig, havde Juleaften været i Tønder i egne Ærinder, men maatte Hendes Naade formedelst Vejrets Barskhed blive paa Tønder Hus. Min Vogn var til samme Tid ogsaa i Tønder, men for at undgaa Livsfare maatte min Karl overnatte der. Mange Heste som vare bundne til Krybben, ere fra Friesland drevne op paa Geesten, item mange Køer, Svin, Faar og Føl ere ogsaa, alle døde, kommen drivende hertil.

1593. Af Fromhed, Visdom og Mildhed haver den ædle, ærbare og velbyrdige, fornuftige og med mange Dyder synderlig begavede Fru Dorothea Rantzau til Solvig, Gud til Ære, Sognets Menighed til Nytte og velbemeldte Frue til et længe varende og udødeligt Navn, skjænket Kirken i Hostrup en ny Alterkalk, thi Kirken har selv givet Sølvet dertil, som vejede 50 Lod 3 Kvint. Men velbemeldte Frue haver af sin egen Bekostning givet dertil Forgyldningen, og er den først bleven brugt i denne Kirke af mig, Petrus Rigelius, Juledag 1593.

1596, 18. Marts, Kl. 3 om Formiddagen, døde blidt og rolig den højædle og naadige Herre Christophorus Rantzowius[1]), fordum Herre til Quarnbek, udi Kiel, Fader til de ved deres Lærdom og Dyd velbekjendte Brødre Benedict Rantzowius, Christophorus Rantzovius, nu Herre til Quarnbek, og Georgius Rantzovius, samt Fru Dorothea Rantzau til Solvig, som hele Familien Rantzaus Senior, i sin Alders 93. Aar og blev jordet med Hæder i sin Begravelse i Kiel 7. April. Ære være Gud, og den døde from Ihukommelse.

1598. Ludde Janssen, boende i Blesborg og født i Kraulund, der i sine unge Aar har slaaet sin Faders Arm over og nu i disse Aar havde stjaalet meget Træ fra Dravit ved Løgumkloster og antændt og afbrændt det fyrstelige Vogterhus eller Vagten ved nævnte Skov (Dravit), blev hængt op, første Gang en Mandag, var den 19. Juni; thi medens Skarpretteren fik sine to Fingre klemt mellem Galgestolpen og Strikken, lod han Tyven hænge saalænge til han troede, at Misdæderen maatte være død. Og vilde Skarpretteren have sine Fingre fri, maatte han skjære den Strik over, der snørede Misdæderens Hals sammen, og da han gjorde det, greb han fejl, fordi han var drukken, og fik han ikke Jærn[ringen] sat paa Krogen, hvor-

---

[1]) f. 1503, g. 1. m. Dorothea Ahlefeldt, 2. Margrethe Sehested, f. 1526 † 5. Okt. 1589 (Datter af Evald Sehested til Kluvensiek og Hedevig Pogwisch). Børn: Bendix Rantzau til Møgeltønder, g. m. Anna Ahlefeldt, Datter af Gregers Ahlefeldt til Søgaard, Christoph Rantzau † 26. Jan. 1621, til Marntendorf og Osterrade, og Dorothea Rantzau, g. m. Melkior Rantzau til Solvig, † 1589.

ved Misdæreren faldt ned og kom [paa Benene igjen] . . . . .[1]) Torsdag derefter, den 22. Juni, blev han hængt. Galgen var rejst paa samme Sted, hvor Misdæderen havde afbrændt den fyrstelige Vagt.

1600, den 19. Maj, stod Kai Hansen fra Aabenraa hans Bryllup med hans dydige Hustru Kierstine i Lybek.

Ao. Christi 1601, den 14. Marts, Lørdag før Oculi, om Middagen, da Klokken var slagen tolv, blev jeg, Petrus Rigelius, Pastor i Hostrup (med min Datter Anna Boetius, min Hustrus Søster, en Karl Jens, min Tjenestekvinde Marrin Petersdatter, Kiersten Jürgens i Jeising, og en Karl fra Risigen Moor ved Navn Nickels Petersen, der kom gaaende med et Brev) vaer, at Slottet i Tønder og Byen fra den vestre Ende af indtil Østen for Kirken var bleven bedækket med en gruelig Røgsky eller Røg, og man har hverken fra Slottet eller fra Byen vesten for Kirken, saalidt som fra Kirken eller Taarnet kunnet se eller bemærke det ringeste. Derefter er Røgen og Skyen atter trukket forbi og har bedækket hele Byen med Undtagelse af nogle Huse, nærmest ved Østerport beliggende, og denne Røg er trukket bort mod Vinden, der var nordøstlig. Da Røgen nu næsten var kommen til Porten og var forbleven der en liden Stund og bleven staaende, havde den bedækket hele Byen fra oven af, Taarnet, Spiret og Husene, lige ned til Jorden, saa at man ikke kunde se noget af Byen og Slottet fra denne østlige Side af. Derpaa er en liden Vind kommen op og har dreven den hele Røg og Damp foran sig, og

---

[1]) Utydelig.

alt er atter bleven smukt synligt, og af Røgen og Taagen har der dannet sig en anselig Sky, der straks hævede sig sort og tæt op og er dragen bort mod sydvest. Hele Himlen var temmelig klar, kun mod Vest var der nogle Skyer. Hvad den kjære Gud har villet tilkjendegive hermed, vil Tiden vise.

1601, 17. Martii om Morgenen Kl. 7 er Henrik Willemsen, den fornemste og rigeste Borger i Byen Tønder, kristelig hensovet i Herren og er begraven i Kirken foran Koret, paa den søndre Side, og er han den første, som blev begraven i den nye, hvælvede Grav.

1601, 21. Marts, er Jacob Vitt, en fornem, velagtet og velvis Borger i Byen Tønder, min synderlig gode Ven, med stor Højtidelighed og i talrig Forsamling ført til sit Hvilested.

1602, 22. August, holdt Boye Jacobsen sit Bilager i Flensborg med den dydsirede Jomfru Anneke salig Herman Lange, forhen Borgermester i Flensborg, hans efterladte Datter.

1603, 16. Marts, er min salig Fader Peder Rigelsen, som i 35 Aar i Hostrup Kirke haver forkyndt Guds Ord, hensovet mellem Klokken 9 og 10, i sin Alders 66. Aar. Gud give hannem en salig Opstandelse.

1606, 25. Juli, er jeg, Peder Rigelsen, bleven ordineret i Slesvig af M. Fabricius og otte Dage senere introduceret af Hr. Provsten i Tønder, Dr. Johannes Mauritius.

1608, 25. Oktober, er min kjære Moder Maryne Peters salig hensovet i Herren i sin Alders 60. Aar, havde med min salige Fader levet i Ægteskab 34 Aar.

1609, 22. Januar, stod mit, Peter Rigelsens Bryllup i Tønder i Christian Johansens Hus, med Margreta Fryddesdatter.

1611 haver samtlige Indvaanere i Sognet Hostrup foræret til en ny Prædikestol, og enhver givet efter Evne 160 Mark Lybsk, selv Boelsmænd og Kaadnere, og er den første Prædiken derpaa holden af mig Peter Rigelsen, paa den Tid Præst, Skjærtorsdag den 21. Marts. Vor Provst var den Gang den lærde Mand Hr. Johannes Mauritius fra Ekernførde.

1611, 1. Januar, blev mig min Datter ved Navn Marina født Kl. 1 om Eftermiddagen. Gud styrke Moder og Barn.

1615, 1. December, er Vandfloden brudt ind omtrent Klokken 2 om Eftermiddagen og haver mange Steder anrettet frygtelig og uhørt stor Skade. I Rørkjær i dette Sogn har Floden tilføjet Indvaanere stor Skade, navnlig er Peter Ouerdebeck og Michel Hansen bleven skyllet ud af deres Huse. Vandet haver staaet hele to Alen over deres Hø i Laderne. Folkene i Seeth haver ogsaa lidt stor Skade. Elleve Personer ere druknede i Seeth, hvoriblandt en Kone, der inden hun havde gjort sin Kirkegang, blev begraven paa vor Kirkegaard den 6. December. Stort og utalligt Vraggods er skyllet op i dette Sogn, saaledes fra Dybvad op til vore Marker og rundtom ved Rørkjær, item haver Tidsholm ved Stampemøllen ned langs Jeising til Grønhave Vej ligget fuld af Vraggods og alskens Gods, som man kunde nævne ved Navn.

1624, 15. Oktober, er vor salige Hr. Amtmand Hans von der Wisch paa Tønderhus bleven begraven i Kirken i Tønder.

1631, 20. Oktober, stod i den hellige Trefoldigheds Navn min Datter Maries Bryllup med Tyge Jebsen.

1634, 9. Februar, er Hr. Johannes Mauritius[1]) i Tønder bleven syg paa Prædikestolen, kom kun med megen Møje ned af samme, lagde sig straks til Sengs, og blev i de følgende 8 Dage hver Dag svagere, derpaa er han mellem Lørdag og Søndag Esto mihi om Natten mellem et og to sødt og salig hensovet i Herren i mange gode Folks Nærværelse, i sin Alders 74. Aar og blev begraven i Løgum.

1672 d. 6. Martii skød Johan Henrich Vogt en Købmand ihjel i Stockholm, at han kunde faa hans Penge, blev derfor siden halshuggen og Hovedet sat paa en Pæl. Hans Fader var den berømte Astronomus i Stade, som endnu lever, der havde spaaet ham det, da han stillede hans Nativitet [Paa dansk].

1691, 20. September, paa hvilken Dag min salig Hr. Broder[2]) blev kaldet til Stepping og Fryrup Sogne, døde han om Natten og blev begraven 4. Oktober, paa hvilken Dag han fire Aar tilforn havde holdt Bryllup med Ingeborg Nisdatter, og er han den femte Broder af sex Præster, der ere døde. Jeg eneste efterlevende lever endnu ved Guds naaderige Godhed.

1693, 6. Februar, er min Svoger, er Hr. Jacob Caspergaard[3]) i Starup ved Døden afgangen om Morgenen,

[1]) Født 1560, blev 1594 Præst i Tønder (Jensen, Kirchliche Statistik, 371).

[2]) Claus Lorentzen, Præst (Jensen, Statistik, 215).

[3]) Jensen, Statistik, 168.

en kristelig og retskaffen Guds Tjener, der har bevist mig meget godt.

1698, 12. Oktober, var min salig Broders Hr. Karstens[1]) Datters Bryllup i Ulkebøl med Hr. Johan Krag[2]), Præst i Hørup; Dagen efter afbrændte den skjønne Præstegaard i Ulkebøl, som min salig Broder Hr. Karsten Lorentzen havde bygt, begyndte om Morgenen Klokken 6, der jeg og min Hustru laa paa Sengen; to Rejsekapper, Hestedækkener, et Sølvbelte og andet mere mistede vi i denne ulykkelige Ildebrand.

---

[1]) Christian Lorentzen, † 1688 (Jensen, 1620).
[2]) Johan Knudsen Krag, † 1697, Præst i Hørup.

Gjensvar

til

Hr. Regjeringsassessor P. v. Hedemann.

Af Henning Matzen.

I „Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte“ 34ster Band S. 230—235 har Hr. Regjeringsassessor P. v. Hedemann gjort et Afsnit af min Bog „Die nordschleswigsche Optantenfrage“ til Gjenstand for en længere Kritik, som indledes med en Bemærkning om, at Oversættelses- og Trykfejl have vanskeliggjort Bogens Læsning. Jeg kan kun paaskjønne, at disse Vanskeligheder dog ikke have afholdt den ærede Kritiker fra at gjøre det paagjældende Afsnit af Bogen til Gjenstand for et indgaaende Studium; thi hans urbane Udtryksmaade og saglige Behandling gjør det til en Fornøjelse for mig at optage en Drøftelse af Æmnet med ham.

Det Afsnit af Bogen, som Kritiken omhandler, er det første, angaaende Optanternes Indfødsret S. 8 flg.

Som bekjendt indrømmer Fredstraktaten 30. Okt. 1864 Art. XIX. først de paa de afstaaede Territorier

bosatte Undersaatter en Optionsret med Hensyn til, om de fremtidig ville være Undersaatter under den nye Regjering i Hertugdømmerne eller vedblive at være danske Undersaatter. Derefter tilføjer den i 5te Stykke, at Indfødsretten, „le droit d'indigénat", som den kaldes i Traktatens originale franske Text, bevares for *alle,* som den 16de Novbr. 1864 vare i Besiddelse af den, baade i Kongeriget og i Hertugdømmerne.

Forfatteren fremhæver S. 230, at den sidstnævnte Bestemmelse allerede faa Aar derefter — nemlig i Aaret 1873 under Forhandlingerne om den i dansk Bekjgj. 19. December 1873 kundgjorte Overenskomst om trængende Undersaatters Hjemsendelse fra det ene Rige til det andet — blev Gjenstand for en modstridende Fortolkning henholdsvis fra dansk og tysk Side i Henseende til Forstaaelsen af Udtrykket Indfødsret. Denne Paastand er dog ikke ganske korrekt formuleret. Som i min Bog S. 47—49 dokumenteret, stillede Sagen sig i Virkeligheden saaledes, at den preussiske Regjering simpelthen benægtede de danske Optanters Indfødsret i Hertugdømmerne eller — efter disses Indlemmelse ved Lov 24. December 1866 — i Preussen, idet den gik ud fra, at Valg af Undersaatsforholdet tillige betød Valg af Indfødsret (Indigenat), og at altsaa de Indfødte, der havde valgt dansk Undersaatsforhold, ved selve dette Valg havde opgivet deres Indfødsret i Preussen, en Paastand, som endnu f. Ex. „Kölnische Zeitung" for ikke længe siden har gjentaget.

Naar Forfatteren hertil yderligere føjer, at den danske Regjering ikke ved den Lejlighed ses at have følt sig sikker nok til at yde den preussiske Regjering et fyldestgjørende Bevis for sin Fortolknings Rigtighed eller endog blot at have gjort et Forsøg derpaa, saa er denne Bemærkning egnet til at fremkalde den Misforstaaelse, at den danske Regjering ved samme Lejlighed skulde have frafaldet sin Fortolkning. Men at dette ikke var Tilfældet, har jeg dokumenteret i min Bog S. 49—50, hvor jeg har paavist, at den danske Regjering klarede Vanskelighederne og førte Forhandlingerne om Overenskomsten til en lykkelig Udgang ved at foreslaa en Affattelse af den omtvistede Art. 5 vedrørende Optanternes Forsørgelsesret, som aldeles ikke berørte Spørgsmaalet om deres Indfødsret.

Men denne Strid angaaende Spørgsmaalet, om Optanterne overhovedet have Indfødsret, eller ikke, er der saa meget mindre Grund til nu at komme tilbage til, som selve de preussiske Domstole, saaledes som jeg i min Bog S. 10 flg. ved Citater af de paagældende Domme har dokumenteret, have underkjendt den preussiske Regjerings Nægtelse af, at Bestemmelsen om den for *alle* Indfødte reserverede Indfødsret ogsaa omfattede Optanterne. I denne Opfattelse synes ogsaa den ærede Kritiker enig; thi det Spørgsmaal, der derefter ene er levnet som Drøftelsens Gjenstand, og som ogsaa alene beskæftiger den ærede Kritiker, er: Hvad forstaas ved le droit d'indigénat? Hvilket er Retsindholdet af dette Udtryk?

I min Bog S. 17 flg. S. 22 flg. har jeg besvaret dette Spørgsmaal derhen, at Indfødsret i det danske

Monarki før som efter 1864 var og er enstydig med Statsborgerret, hvis fundamentale Indhold er en Ret til at være og forblive i Landet, saa at derefter indfødte Slesvigere, selv om de have opteret dansk Undersaatsforhold, i Kraft af den dem ved Fredstraktat 30. Oktober 1864 Art. XIX 5te Stykke forbeholdte Indfødsret i Hertugdømmerne (senere Preussen) nyde en Statsborgerret samme Steds eller en Hjemstedsret, ifølge hvilken de ikke kunne udvises derfra, og at følgelig enhver Udvisning af en før 16. Novbr. 1864 indfødt dansk Optant i Hertugdømmerne er en flagrant Krænkelse af disse indfødte Optanters traktatmæssige og lovhjemlede Ret.

Hvad indvender saa min ærede Kritiker imod denne Paastands Rigtighed?

Han henviser først til det formentlig ganske uantagelige Resultat i politisk Henseende, som vilde fremkomme ved denne Fortolkning, hvorefter de paagældende danske Optanter skulde have bevaret deres statsborgerlige Rettigheder med alle dertil knyttede Virkninger i Hertugdømmerne (senere Preussen) samtidig med, at de vare fritagne for alle undersaatlige Pligter, særlig Værnepligten, i Hertugdømmerne (senere Preussen).

Ved Omtalen af dette Resultats formentlige Uantagelighed fra et politisk Synspunkt indskyder Forfatteren dog selv straks paa Stedet den Kjendsgjerning, at det, som jeg ved Anførslen af en Række danske Domme i min Bog S. 61 flg. har dokumenteret, er anerkjendt i den danske Retspraxis, idet de i Hertugdømmerne før 16. Novbr. 1864 indfødte Under-

saatter ere anerkjendte som danske Statsborgere og derfor ikke kunne udvises fra Danmark uden alt Hensyn til, om de maatte have valgt at være preussiske eller danske Undersaatter.

„Men“, tilføjer den ærede Kritiker saa, „den politiske Virkning er dog, som jeg ikke behøver at udvikle nærmere, helt forskjellig for de danske Optanters Vedkommende.“

Her har den ærede Kritiker dog taget sig Sagen for let; den nærmere Udvikling, som han ikke har indladt sig paa, maatte have ført ham til en ganske modsat Opfattelse. Spørgsmaalet om de danske Optanters Retsstilling ifølge min Forstaaelse af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke bør nemlig besvares med Henblik paa den ved Fredsslutningens Tid henholdsvis i Hertugdømmerne og i Kongeriget Danmark bestaaende Retstilstand. Men derefter var Virkningen af den paagældende Bestemmelse aldeles ens baade i Hertugdømmerne og i Kongeriget og i intet Tilfælde uantagelig. Forholdet var nemlig det, at de paagældende Indfødte, der ved Option af dansk Undersaatsforhold vare løste fra Undersaatsforholdet til Hertugdømmerne, dog, naar de bevarede eller senere paany erhvervede Bopæl i Hertugdømmerne, vedblivende vare eller igjen bleve Undersaatter samme Steds i Kraft af selve Bopælen, og, som bosatte Undersaatter, vare undergivne alle undersaatlige Pligter, endog Værnepligten. Paa ganske tilsvarende Vis stillede Forholdet sig omvendt i Henseende til de Indfødte i Danmark, der havde valgt at være Undersaatter i Hertugdømmerne. Med denne Retstilstand for Øje kontraherede

selvfølgelig de Magter, der vedtoge Fredstraktaten 30. Oktbr. 1864 Art. XIX, nemlig den danske Konge som den hidtilværende Regent og Kejseren af Østerrig og Kongen af Preussen som „den nye Regjering i Hertugdømmerne“, og som Følge af bemeldte Retstilstand var der ingensomhelst abnorm Virkning knyttet til Bestemmelsen om, at Indfødsretten i den af mig hævdede Forstand henholdsvis i Hertugdømmerne og i Kongeriget kunde bevares selv for de Indfødte, der valgte at være Undersaatter henholdsvis i Kongeriget og i Hertugdømmerne.

Det er derfor, henset til det politiske Resultat ifølge den i Kongeriget og i Hertugdømmerne i Aaret 1864 bestaaende Retstilstand, en i Luften svævende Paastand, som den ærede Kritiker fremsætter S. 233, at det indtil videre ikke kan anses for godtgjort, at de tyske Regjeringer med klart Blik skulde have hidført saadanne politiske Begivenheder, som de foran af ham udviklede.

Selvfølgelig kan saa denne traktatmæssig sikrede Retsstilling for de danske Optanter i Hertugdømmerne ikke i nogen Maade ændres eller mindskes ved Hertugdømmernes efterfølgende Indlemmelse i Preussen; thi Preussen har kun erhvervet Hertugdømmerne med Forpligtelsen til at respektere den ved Fredstraktaten 30. Oktbr. 1864 Art. XIX 5te Stykke stiftede Ret for Optanter uden alt Hensyn til, om denne ifølge preussisk Lovgivning maatte medføre Ulemper, som den ikke medførte ifølge den paa Afstaaelsens Tid i Hertugdømmerne saavel som i Kongeriget Danmark gjældende Ret.

Jeg tillader mig her i Forbigaaende at henlede min ærede Kritikers Opmærksomhed paa, at hele denne Udvikling alt staar at læse i min Bog S. 58 flg., hvor jeg har gjendrevet den tilsvarende af den preussiske Regjeringskommissær i Landdagen fremsatte Paastand, som nu, uden alt Hensyn til min Gjendrivelse, er gjentaget af den ærede Kritiker.

Saalænge den her omtalte, alt i min Bog fremsatte Bevisførelse ikke er gjendrevet, maa jeg derfor hævde, at den politiske Virkning af den af de danske Domstole godkjendte Fortolkning af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke paa ingensomhelst Maade kan paaberaabes mod dens Rigtighed.

Fra denne første Indvending, som min ærede Kritiker fremfører, gaar jeg saa videre til at omtale den næste.

„Det maa“, siger han, „i en fortrinlig Grad komme an paa, hvad de kontraherende Magter egentlig have tænkt sig, da de optoge Bestemmelsen om Indfødsrettens Bevarelse i Fredstraktaten“; „og“, tilføjer han, „allerede efter mindre end et Tiaars Forløb var deres Forstaaelse deraf modstridende. Den, som vil afgjøre Fortolkningsspørgsmaalet paa en overbevisende Maade, maa derfor medtage og fuldt udnytte Aktstykkerne, ogsaa de forberedende, ved Fredsforhandlingerne i 1864, i Særdeleshed dem fra dansk Side, der havde foranlediget Optagelsen af det paagjældende Afsnit; men ogsaa den anden Parts. Forfatteren gjør ikke dette og angiver ikke, om muligvis dette Materiale er gjort tilgjængeligt paa et andet Sted, eller hvorfor det ikke har staaet til hans Raadighed.“

I Begyndelsen af sine Bemærkninger fremhæver den ærede Kritiker, at han i Særdeleshed har interesseret sig for den statsretlige og retshistoriske Methode, som jeg har fulgt ved mit Arbejde. De ovenanførte Bemærkninger kunne da nærmest tydes som en Kritik af min formentlig ikke tilstrækkelig grundige Metode.

Jeg skal hertil bemærke, at jeg ved retlige Aktstykkers Fortolkning først og fremmest holder mig til Ordene som Udtryk for Tanken, idet jeg gaar ud fra, at Parterne have ment, hvad de have sagt. Kun hvis Ordene i og for sig maatte være tvivlsomme eller nogen af Parterne maatte paastaa, at Meningen har været end anden, end Ordene hjemle, kunne Oplysninger, hentede fra Kjendsgjerninger, der ligge udenfor selve Texten, faa Betydning. Men dette har jeg nu ikke fundet at være Tilfældet med Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke. Derfor har jeg ikke givet videre Meddelelser angaaende de mig tilgjængelige Forarbejder til nævnte Bestemmelse, end i min Bog S. 6, 49 og 67 anført. Men naar nu den ærede Kritiker bebrejder mig, at jeg ikke har givet yderligere Oplysninger om Forarbejderne, skal jeg ikke undlade at gjøre udførligere Rede for, hvad jeg her har kunnet finde desangaaende.

Det første Udkast til Art. XIX, som blev forelagt de danske Befuldmægtigede, har jeg ikke kunnet finde; men det kan ses af det andet, som omtales straks nedenfor, paa Navnene nær at have været ens-

lydende med den tilsvarende Artikel XII i Züricher Freden[1]):

I den Instrux, som tilsendtes de danske Befuldmægtigede dat. Kjøbenhavn den 30te August 1864 hedder det saa:

„Ved Fjendens Overmagt og Omstændighedernes Tryk har Kongen set sig nødsaget til at opgive sine Rettigheder til den største Del af Monarkiets Lande og Provinser Syd for Kongeaaen; men Hans Majestæt har ikke opgivet sin Omhu og Interesse for disse Landsdeles Beboere, over hvilke han var kaldet til at herske. Ligesom de kongelige Befuldmægtigede derfor i det Hele under Forhandlingerne altid ville bevare i

---

[1]) Les sujets Lombardes domiciliés sur le territoire cédé, par le present traité, jouiront pendant l'espace d'un an à partir du jour de l'échange des ratifications et moyennant une déclaration préalable à l'autorité compétente de la faculté pleine et entière d'exporter leurs biens-meubles en franchise de droits et de se retirer avec leurs familles dans les États de Sa Majesté Impériale et Royale Apostolique, auquel cas la qualité de sujets autrichiens leur sera maintenue. Ils seront libres de conserver leurs immeubles sur le territoire de la Lombardie.

La même faculté est accordée réciproquement aux individus originaires du territoire cédé de la Lombardie, établis dans les États de Sa Majesté l'Empereur d'Autriche.

Les Lombards, qui profitéront des présentes dispositions ne pourront être de fait de leur option, inquiétés de part ni d'autre, dans leurs personnes ou dans leurs propriétés, situées dans les États respectifs.

Le delai d'un an est étendu a deux ans pour les sujets originaires du territoire cédé de la Lombardie qui a l'époque de l'échange des ratifications du présent traité se trouveront hors du territoire de la Monarchie autrichenne. Leur déclaration pourra être reçue par la mission autrichienne la plus voisine ou par l'autorité supérieure d'une province quelconque de la Monarchie.

Erindringen, at disse Landsdeles Vel ogsaa ligger og vedbliver at ligge Hs. Majestæt paa Hjertet, om de end gaar ind under et fremmed Scepter, saaledes er der navnlig nogle Punkter, paa hvilke den kgl. Regjering særlig maa henlede Opmærksomheden.“

Først nævnes saa i Instruxen Omsorgen for Bevarelsen af de legislative og konstitutionelle Organer i Hertugdømmerne. Derefter fortsættes;

„Særlig ønsker Hs. Majestæt dernæst at sikre den Del af Hertugdømmet Slesvigs Befolkning, der i Sprog og Nationalitet hører til Kongeriget. Dersom Kongen var vedbleven at regjere i Slesvig, vilde Hs. Majestæt ufravigelig have fastholdt de tvende Nationaliteters Ligeberettigelse i dette Hertugdømme. Den samme Retfærdighed venter Hs. Majestæt, at de allierede Magter ville vise, og han maa insistere paa, at Fredstraktaten kommer til at indeholde den fornødne Garanti for, at de dansktalende Beboere af de afstaaede Territorier ville nyde den Beskyttelse for deres Sprog og deres nationale Ejendommeligheder, hvorpaa de have et uafviseligt Krav.“

„Det er dernæst den kongelige Regjerings Anskuelse, at personlige og Ejendomsrettigheder, hvoraf Individerne alt ere i lovlig Besiddelse, ikke maa lide nogen Indskrænkning ved Freden. Denne Grundsætning finder navnlig Anvendelse paa

1) **Indfødsretten.** *Herefter ville altsaa alle de Personer, som før Fredens Undertegning have erhvervet Indfødsret i Monarkiet, uden Hensyn til, i hvilken Landsdel de ere fødte, nu befindes bosiddende eller fremtidig maatte vælge at tage Ophold, saavel i Kongeriget som i Hertugdømmerne*

ogsaa fremtidigt vedblive at nyde **alle de Rettigheder, som paa ethvert Sted ere betingede af Indfødsret.“**

Fra de danske Befuldmægtigede fulgte saa en Indberetning til den danske Regjering under 14de Septbr. 1864, med hvilken der som Bilag fulgte et Udkast til en Art. V, den nuværende Art. XIX.

Deri lød første Stykke vedblivende som i Züricher Fredens Art. XII, dog at det ene Aar var forlænget til to.

I andet Stykke var indskudt Ordene „aux sujets Danois et“ efter Ordet „réciproquement“. Den tidligere alene hjemlede Optionsret af kongerigsk Undersaatsforhold for Undersaatterne fra de afstaaede Distrikter var derved udvidet til en Optionsret af hertugeligt Undersaatsforhold for kongerigske Undersaatter. Om Aarsagen til denne Udvidelse henviser jeg til de af den ene danske Befuldmægtigede givne Oplysninger, der omtales i min Bog S. 67. Men den tilsvarende Ændring havde man endnu ikke faaet indført i fjerde Stykke. Det var fremdeles redigeret paa den gamle Vis, kun at de to Aar nu vare blevne til tre og lød derfor paa: „Den toaarige Frist er forlænget til 3 Aar for de fra de afstaaede Territorier stammende Personer, som paa Fredstraktatens Ratifikationstid befinde sig udenfor Kongeriget Danmarks Territorium“ o. s. v.

Den nuværende Art. XIX 5te Stykke fandtes endnu ikke i det andet Udkast.

Men i de danske Befuldmægtigedes ovennævnte Indberetning af 14. Sept. 1864 hed det saa angaaende

det fremsendte Udkasts føromtalte Art. V, nuværende Art. XIX:

„Artikel V have vi tidligere indsendt; men ved Artiklens nuværende Redaktion er Fristerne af 1 og 2 Aar ifølge et af os allerede for længere Tid siden udtalt Ønske forandrede til resp. 2 og 3 Aar. Vi have Grund til at tro, at en yderligere Forlængelse ikke vil møde synderlig Vanskelighed, *ligesom vi heller ikke have opgivet Haabet om i denne Artikel at faa optaget en Bestemmelse, hvorefter de, der nu ere i Besiddelse af Indfødsret i Monarkiet, faa denne deres Ret forbeholdt* **i sammes fulde Omfang** *efter den eventuelle Adskillelse af Hertugdømmerne fra Kongeriget.*“

De Befuldmægtigedes Haab er da gaaet i Opfyldelse, idet Bestemmelsen om Indfødsrettens Bevaring er indføjet som 5te Stykke i den endelige Affattelse af Fredstraktatens Art. XIX.

Disse Oplysninger har jeg kunnet indhente her, og det vil ses, at de i Et og Alt bekræfte, at den danske Regjerings Mening med den foreslaaede Tilføjelse i Et og Alt er i Overensstemelse med dens Ordlyd og med min Fortolkning af den.

Jeg har dernæst ikke undladt i min Bog S. 6 og 49 at meddele, hvad jeg her har fundet om den preussiske Regjerings Forstaaelse af Art. XIX 5te Stykke, bestaaende i, at *den i en Note fra Aar 1867 har udtalt,* at derefter „tilsyneladende“ de, som ikke udvandrede, skulde bevare „Statsborgerretten“; men denne Udtalelse er i og for sig helt ubestemt; jfr. Ordet „tilsyneladende“; og der tilføjes yderligere, at Drøftelsen af Bestemmelsens Betydning maatte kunne forbeholdes,

indtil et praktisk Tilfælde maatte give Anledning dertil. Den preussiske Regjering synes derfor endnu i 1867 slet ikke at have gjort sig selv Rede for Meningen med den. Saa meget mindre kan det forventes, at den alt skulde have været paa det rene dermed under Forhandlingerne derom i 1864. Den maa derfor snarere antages at være gaaet ind paa Vedtagelsen af Art. XIX 5te Stykke uden noget klart Begreb om Indholdet. Men det er selvfølgelig den preussiske Regjerings Fejl, hvis den har gjort dette, og kan ikke i nogen Maade indvirke paa Bestemmelsens bindende Kraft overensstemmende med dens virkelige Indhold.

Havde det foreliggende Spørgsmaal været rent historisk, vilde jeg dog ikke have undladt ogsaa at ansøge den preussiske Regjering om de Oplysninger, som den maatte sidde inde med. Men da Spørgsmaalet tillige er politisk, fandt jeg det illoyalt at ansøge den om Oplysninger, som eventuelt vare bestemte til at benyttes mod den selv. Det maa da blive den ærede Kritikers Sag eller andres, som have Adgang til de preussiske Arkiver, at hente Oplysning derfra; thi, som Kjendsgjerningerne foreligge, er det den preussiske Regjering, der maa føre Beviset, hvis den vil paastaa ikke blot, at de østerrigsk-preussiske Regjeringer selv have ment noget andet, end de have sagt i Art. XIX 5te Stykke, men ogsaa, hvad det yderigere maatte komme an paa, hvis denne afvigende Mening skulde have nogen Betydning i retlig Henseende, *at den danske Regjering har været enig med dem i* at mene noget andet, end der er sagt i bemeldte Stykke. Saalænge saadant Bevis ikke er ført, og det

er endnu ikke sket, holder jeg mig til Artiklens Ordlyd og fortolker dens Mening paa Grundlag deraf, saaledes som ogsaa baade de danske og de preussiske Domstole ses at have gjort, rigtignok for de sidstes Vedkommende med et Resultat, som jeg i min Bog har dokumenteret at være urigtigt.

Her møder jeg saa imidlertid den ærede Kritikers anden mod min Fortolknings Rigtighed fremførte Anke, at min Bevisførelse er ufyldestgjørende, fordi selve Textens rette Mening ikke er klar, da det er tvivlsomt, hvad der forstaas ved Udtrykket „le droit d'indigénat“, og man følgelig ingenlunde med Sikkerhed kan lægge den Betydning ind deri, at Ordet skal være enstydigt med Statsborgerret, saaledes som af mig paastaaet.

Saa vender jeg da efter den ved min ærede Kritikers Anke over min statsretlige og retshistoriske Metode foranledigede Digression tilbage til det ovenfor rejste Spørgsmaal, som altsaa bliver Undersøgelsens Kjærne:

Hvad forstaas ved: „le droit d'indigénat“ i Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke? Hvilket er Retsindholdet af disse Udtryk?

Til Støtte for den Paastand, at Meningen med Ordet Indfødsret er tvivlsom, henviser den ærede Kritiker til, at „Indigenatets“ Begreb i Almindelighed er saa svævende (schwankend), at den tyske Rigsforfatning har anset det for nødvendigt at forklare det ved en indgaaende Opregning af dets Kjendetegn.

Men her gjør min ærede Kritiker sig skyldig i en Forskydning baade af Tid og Rum, naar han betragter Spørgsmaalet om Betydningen af Ordene „le droit

d'indigénat", i Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke fra et universelt Synspunkt, i Kraft deraf tager sit Udgangspunkt fra Ordet Indigenat og paa den Maade endogsaa inddrager en Redegjørelse for, hvad Indigenat i den tyske Rigsforfatning 16. April 1871 Art. 3 betyder, i Undersøgelsen af, hvilken Meningen er med Ordene „le droit d'indigénat" i Fredstraktaten 30. Okt. 1864 Art. 5.

Jeg har allerede i min Bog S. 8 fremhævet, hvorledes selve Udtrykket „le droit d'indigénat" beviser, at vi her have at gjøre med et for det danske Monarki ejendommeligt Udtryk; thi udenfor Danmark taler man ikke om Indfødsret eller i fransk Oversættelse „le droit d'indigénat"; men, hvad netop den tyske Rigsforfatning Art. 3 frembyder Exempel paa, om Indigenat, indigénat."

Og hvad der saaledes allerede fremgaar af selve Udtrykket, bekræftes yderligere paa en aldeles afgjørende Maade ved selve Affattelsen af Art. XIX 5te Stykke, da den lyder paa, at Indfødsretten er bevaret — le droit d'indigénat est conservé — for alle de Personer, som ere i Besiddelse af den paa det Tidspunkt, da Fredstraktatens Ratifikation foregaar, altsaa den 16de Novbr. 1864. Der kan nu ikke være Tale om at bevare anden Indfødsret end den, hvoraf de paagjældende Personer alt forinden den 16de Novbr. 1864 vare i Besiddelse, og denne Indfødsret var ingen anden end den tidligere i det danske Monarki anerkjendte og bestaaende Indfødsret. Denne samme Ret skulle de, som vare i Besiddelse af den i det tidligere samlede danske Monarki, fremtidig bevare i begge de

fremtidig adskilte Bestanddele af Monarkiet, baade i Hertugdømmerne og i Kongeriget, og samme Indfødsret skal i begge de paagjældende Dele være forbeholdt for *alle* dem, som paa det anførte Tidspunkt vare i Besiddelse af den, altsaa uden Hensyn til det forud omtalte Valg af Undersaatsforhold henholdsvis i den ene eller i den anden Del.

Saa ere vi altsaa foreløbig naaede til Vished om, at den Indfødsret, hvorom Fredstraktaten Art. XIX 5te Stykke handler, er den i det danske Monarki den 16de November 1864 anerkjendte Indfødsret eller Indigenatret, og saa spørge vi videre: Hvilket var da Indholdet af denne Indfødsret eller Indigenatret?

Den ærede Kritiker mener saa, at man ved Begrebet Indfødsret i den danske Statsret kan tænke paa muligvis ganske forskjellige Ting,

enten og nærmest paa de materielle Retsforhold, hvilke „Patentet“ af 15. Jan. 1776, som det synes ham, alene vilde ordne og har ordnet, for hvis Skyld den første Gang nøjere regulerer det ogsaa tidligere ikke ukjendte formelle Begreb om Egenskaben som Indfødt;

eller ogsaa paa de materielle Retsforhold, hvis Ordning ved en senere udfyldende Fortolkning fra de højeste Forvaltnings- og Dommermyndigheders Side tillige kan være anset som sket ved „Patentet“ 1776;

eller endelig paa det hele Indbegreb af materielle Retsforhold, for hvis Virkning det i „Patentet“ af 1776 fastsatte formelle Retsbegreb af Egenskaben som Indfødt 1864 var afgjørende, og som ifølge

Matzen tilsammentagne udgjorde Statsborgerretten.

Den ærede Kritikers Konklusion af disse Præmisser er da den, at det ikke kan anses som bevist, at Fredstraktaten 1864 har havt noget andet for Øje end det efter hans Opfattelse meget beskedne Indhold af Forordningen af 1776.

Paa denne Udvikling er mit Svar det, at den i sine Præmisser som i sine Konklusioner er urigtig. Der gaves i det danske Monarkis Statsret kun en Betydning af Ordet Indfødsret eller Indigenatrecht, hvilke Udtryk Fredstraktaten paa Fransk gjengiver med Ordet „le droit d'indigénat", og denne Betydning er netop den i min Bog udviklede og dokumenterede.

Den ærede Kritikers Bevisførelse lider nemlig først af den Grundfejl, at den svæver i Luften; idet den begynder med en blot og bar Hypotese[1]), der senere, man ved ikke paa hvilken Maade, bliver til en Kjendsgjerning, paa hvilken hele Bevisførelsen bygges, og denne Hypotese er helt og holdent urigtig.

Hvorpaa bygges nemlig denne Hypotese om, at de kontraherende Magter ved Udtrykket „le droit d'ingénat" kun skulde have havt de i Frdg. 15de Januar 1776 indeholdte Rettigheder for Øje? Den ærede Kritiker anfører til Støtte derfor, at det bestemte Udtryk „le droit d'indigénat" synes at pege hen paa den saaledes benævnte Forordning 15. Januar 1776 og paa den alene. De tilsvarende danske og tyske Udtryk Indfødsret og Indigenatrecht findes nu vel i den an-

---

1) Jfr. S. 231: Nimmt man aber an o. s. v.

førte Forordnings Overskrift som Benævnelser paa selve Forordningen; men i denne Betydning af en Forordning er jo Udtrykket „le droit d'indigénat" i hvert Fald ikke brugt i Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke. Der staar det som en Betegnelse af en vis personlig Ret, naar det hedder, at alle de, som have „le droit d'indigénat", have bevaret den. Derom maa man da heldigvis være enig.

Men i denne i Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke givne Betydning af en personlig Ret forekommer nu Udtrykket Indigenatrecht aldeles ikke i den tyske Text af Forordningen 15. Januar 1776 Art. 2—9; men der tales deri kun om Indfødte og Fremmede, som agtes lige med Indfødte, eller i § 7 om „Auswärtige, die „gleicher Rechte mit den Eingeborenen fähig sind". Derimod findes denne samme Vending i den tilsvarende danske Art. 7 netop gjengivet ved Sætningen: De Fremmede, som i Overensstemmelse med 2, 3, 4 og 5 Artikel kunne vente sig *Indfødsret*. Naar altsaa det til „le droit d'indigénat" svarende tyske Udtryk „das Indigenatrecht" i den i Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke givne Betydning end ikke nævnes i Indfødsretten 15. Jan. 1776, saa er dette allerede en Kjendsgjerning, som taler imod, at Fredstraktaten ved Brugen af de anførte Udtryk netop og alene derved skulde have havt Indfødsretten 15. Jan. 1776 for Øje. Derimod viser den danske Texts Benyttelse af Ordet Indfødsret, jævnført med den tilsvarende Omskrivning af Meningen med samme i den tyske Text, paa en klar og utvetydig Maade, hvorledes Udtrykket Indfødsret og dets senere tyske Gjengivelse ved Indigenatrecht ere

fremkomne, og hvad der forstaas ved dem, hvor de staa som en Betegnelse for en personlig Ret.

Til Bevis derpaa begynder jeg med en Omtale af selve de Indfødte. Disse Personer var der allerede før Frdg. 15de Jan. 1776 saavelsom ved selve denne Forordning og ved den efterfølgende Lovgivning indtil 1864 tillagt et vist Indbegreb af Rettigheder, som tilkom dem fremfor Ikke-Indfødte. Men nu skete det, at Statsmagtens Indehaver fandt, at der efter Omstændighederne ogsaa var Anledning til at indrømme andre ikke fra Fødslen af men ved efterfølgende Begivenheder til Landet knyttede Personer samme Retsstilling, som de Indfødte nød.

Hvorledes skulde dette saa ske? Det kunde ikke ske ved simpelthen at erklære dem for Indfødte; det kunde selv den enevældige Konge ikke gjøre uden at komme i Strid med Kjendsgjerningerne. Og det var jo heller ikke paa selve den faktiske Egenskab som Indfødt, hvorpaa Vægten lagdes, men kun derpaa, at de paagjældende Ikke-Indfødte skulde nyde samme Retsstilling som Indfødte. Derfor tales der i Frdg. 15de Jan. 1776 §§ 2 9 helt igjennem om dem, som agtes lige med Indfødte og i Modsætning dertil om Udlændinge, som ikke agtes lige med dem. Men denne Udtryksmaade føjede et besværligt Paahæng til Ordet Indfødt, som man let var udsat for at glemme, hvor det skulde være tilføjet. Dette er allerede sket i selve Forordningen 15de Jan. 1776 § 1, hvor der kun tales om Børn af indfødte Undersaatter, skjønt der aabenbart burde være tilføjet: eller af dem, som dermed lige agtes. Men til Nød kunde denne Udtryksmaade endda

passere, saalænge der kun var Tale om en enkelt Forordning og de deri indeholdte enkelte Forskrifter vedrørende Indfødte. Derimod blev den mere og mere besværlig, efter som Lovgivningens Bestemmelser om Indfødtes i Modsætning til Fremmedes Retsstilling bleve mere og mere omfattende. Saa maatte man have et enkelt omfattende Udtryk for den Retsstilling, som de Indfødte nød, og som ved Naturalisation blev Udlændinge til Del. Det fandt man nu netop i det allerede i Indfødsrettens danske Text Art 7 benyttede Udtryk Indfødsret; jfr. f. Ex. Reglement for Kongens Livjægerkorps 22de April 1829 § 5, som taler om, at den, der antages i dette Korps, enten maa være født i Kongens Lande eller være „benaadet med Indfødsret“. Derfor fremkommer dette Udtryk i Forfatningslove, der bestemme, hvorledes Udlændinge kunne erhverve Indfødsret, f. Ex. i Forfatningslov for det danske Monarkis Fællesanliggender 2den Okt. 1855 § 47, hvor den tyske Text dog undtagelsesvis alene har Udtrykket Indigenat; jfr. derimod foreløbig Valglov s. D. §§ 1 og 7, hvori Indfødsret gjengives ved Indigenatrecht; og ved Siden deraf ogsaa i Love for de enkelte Landsdele, f. Ex. Danmarks Riges Grundlov 5. Juni 1849 § 35, der betinger Valgret til Folketinget af Indfødsret, og Forfatningslove for Hertugdømmet Slesvig 15. Febr. 1854 Art. 19, 1⁰ og for Holsten 11. Juni 1854 § 19, 1⁰, der betinge Valgret til Stænderforsamlingerne af, at vedkommende Mand har Indfødsret eller Indigenatrecht eller dog uafbrudt i 10 Aar har opholdt sig i Kongens Lande. Det er da givet, at ved disse Udtryk Indfødsret og Indigenatrecht ikke alene forstaas de Rettigheder, som omhandles i Frdg.

15de Jan. 1776, til hvilke saa de paagjældende Love skulde føje et positivt udenfor Indigenatretten selv faldende Tillæg; men Udtrykket er en Ramme, der betegner den Retsstilling, som ifølge den til enhver Tid gjældende Lovgivning maatte tilkomme de Indfødte i Modsætning til Fremmede, og denne Ramme udvides ved hver enkelt Lov, der træffer nye Bestemmelser i Henseende til de Indfødtes særlige Retsstilling, saaledes at Udtrykkets Indhold derved udvides. Naar Lovbestemmelserne ere formulerede derhen, at Vedkommende skal have Indfødsret eller Indigenatrecht i Stedet for, at han skal være indfødt eller eingeboren, er dette sket, fordi det mere omfattende Udtryk Indigenatret netop og alene er det korrekte, da det omfatter ikke blot dem, der ved selve Fødselen have erhvervet Egenskaben som Indfødte og den dermed følgende Retsstilling; men alle dem, som paa enhversomhelst Maade ifølge den til enhversomhelst Tid gjældende Lovgivning maatte have erhvervet den Indfødte tillagte Retsstilling.

Denne Betydning af Indfødsret eller Indigenatret er derfor den eneste, overalt i det danske Monarki indtil 1864 gjældende, og en tilsvarende kan derfor ogsaa alene tillægges Ordene „le droit d'indigénat" i Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke; thi de ere den nøjagtige franske Gjengivelse af de tilsvarende danske og tyske Udtryk, hvorfor ogsaa den officielle henholdsvis danske og tyske Gjengivelse af Fredstraktatens Text gjengiver dem ved Indfødsret og Indigenatrecht. Den anførte Betydning maa baade Kongen af Danmark som hidtilværende Regent i Hertugdømmerne og

Kejseren af Østerrig og Kongen af Preussen som Hertugdømmernes „nye Regjering“ have lagt til Grund for Ordets Forstaaelse, hvor Talen er om at *bevare* Indfødsretten i Kongeriget og i Hertugdømmerne. At de skulde have villet lægge en anden mindre omfattende Betydning ind i Ordet, kan for det første ikke formodes, fordi Undtagelsen netop var til Fordel for begge Parters Undersaatter, og kan dernæst ikke med nogen Slags Føje paastaas, fordi den Magt, som vilde have lagt en anden end den almindelige legale Betydning ind i Ordet, maatte have taget udtrykkelig Forbehold i saa Henseende, hvilket ikke er sket.

At Ordet Indfødsret i Art. XIX. 5te Stykke ikke kan have anden, end den her omhandlede Betydning, kan den ærede Kritiker dernæst ogsaa overbevise sig om ad en anden Vej.

Hvilken var nemlig i 1864 de i Hertugdømmerne indfødte Personers Retsstilling? Aldeles uimodsigeligt den, at de nøde alle de ved den gjældende Lovgivning Indfødte i Hertugdømmerne tillagte Rettigheder, ikke blot dem, som vare hjemlede ved Forordningen 15de Jan. 1776, men ogsaa dem, som hjemledes ved hele den efterfølgende Lovgivning lige indtil 1864, selvfølgelig forudsat, at de fyldestgjorde de Betingelser, som de paagjældende Rettigheders Uøvelse iøvrigt krævede.

Dette er altsaa for de i Hertugdømmerne indfødte Personers Vedkommende Betydningen af, at Indfødsretten er bevaret for dem. Men da nu et og samme Udtryk, hvor ingen særlig Indskrænkning er gjort, ogsaa maa have et og samme Indhold og Betydning

med Hensyn til alle de Personer, som det angaar og omfatter, og da nu Art. XIX 5te Stykke bruger en og samme Betegnelse for den Ret, som det tillægger alle de i samme omhandlede Personer uden at gjøre nogensomhelst Sondring mellem dem, saa maa med logisk Nødvendighed ogsaa den alle de paagjældende Personer under Et tillagte Ret have et og samme Indhold.

Den iøvrigt aldeles uhjemlede Indskrænkning i Indfødsrettens Virkninger, som ogsaa enkelte danske Forfattere have villet opstille særlig for de naturaliserede Personers Vedkommende, er derfor under alle Omstændigheder uden Betydning med Hensyn til Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke, hvor der ikke særlig er Tale om naturaliserede, men hovedsagelig netop kun om Indfødte.

At den her hævdede Betydning af Ordene „le droit d'indigénat" ogsaa er i fuld Overensstemmelse med de Oplysninger, som udenfor selve Traktatens Ordlyd foreligge om Forslagsstillerens, den danske Regjerings, Mening med Tilføjelsen af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke vil uimodsigeligt fremgaa af den ovenfor S. 119 meddelte Instrux fra den danske Regjering til sine Befuldmægtigede ved Fredsunderhandlingerne og disses til den danske Regjering afgivne Beretning. Der er deri ikke med en eneste Stavelse hentydet til Frdg. 15de Januar 1776, og derfor heller ikke den fjerneste Hjemmel til at paastaa, at den danske Regjering ved Bestemmelsen om Indfødsrettens Bevarelse kun skulde have villet sikre de paagjældende Personer de i Forordning 15. Januar 1776 specielt fremhævede „beskedne"

Rettigheder. De citerede Udtalelser vise derimod ligesaa uimodsigeligt, at den danske Regjering derved netop har villet sikre de paagjældende Personer den hele ifølge den i det danske Monarkis vedkommende Bestanddele gjældende Lovgivning Indfødte tilkommende Retsstilling, og den eneste Oplysning, som foreligger angaaende den preussiske Regjerings Forstaaelse af Ordene „le droit d'indigénat" i den ovfr. S. 121 omtalte Note viser da netop ogsaa, at den selv har forstaaet Ordene som enstydige med Statsborgerret.

Indfødsrettens Indhold er da i Fredstraktaten Art. XIX 5te Stykke den samme, som overalt ellers ifølge det danske Monarkis Statsret, og den medfører der som overalt ellers en Statsborgerret, hvis fundamentale Indhold er Retten til at være og blive i Landet og til, efter at være udvandret, frit at vende tilbage til det. Endog den Forbrydelse af denne Ret, som ifølge den ældre Lovgivning kunde finde Sted som Straf, naar en Indfødt dømtes til Landsforvisning, var alt en rum Tid forinden 1864 med en enkelt Undtagelse ophævet indenfor hele det danske Monarkis Omraade.

Imod dette utvivlsomme Indhold af Indfødsretten eller Indigenatretten i det danske Monarki opponerer imidlertid den ærede Kritiker ud fra sit snævre Syn paa Indfødsrettens Betydning ifølge Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke som alene beroende paa Indholdet af Indfødsretten 15de Januar 1776, og afviser derfor Paaberaabelsen af senere Lovbestemmelser angaaende Indfødtes Retsstilling som utilladelig, hvor det gjælder Bestemmelsen af Indfødsrettens Indhold i den anførte Artikel.

Jeg henholder mig herimod paa Forhaand til det lige foran førte Bevis for, hvor aldeles uhjemlet denne Indsnævring af Indfødsrettens Indhold er, hvorledes dette derimod maa bestemmes paa Grundlag af hele det Indbegreb af de i 1864 om Indfødtes Retsstilling i det danske Monarki, henholdsvis i Hertugdømmerne, gjældende Regler, der hjemle dem, som den ærede Kritiker udtrykker det, Statsborgerrettens hele Fylde. Men da den ærede Kritiker ved samme Lejlighed kommer ind paa Betragtningen om den nævnte Forordnings Tilblivelse, Indhold og Øjemed, skal jeg for Fuldstændigheds Skyld ikke undlade ogsaa at følge ham ind paa denne Undersøgelse og godtgjøre, at han ikke har set rigtigt paa Indfødsretten 15de Jan. 1776, bedømt den fejlagtig baade i Henseende til Form og Indhold og navnlig ikke har havt Øje for, at den indeholder ulige mere, end han har lagt ind i den, idet allerede den anerkjender de Indfødtes og dermed ligestilledes Ret som en Borgerret.

Ud fra den ærede Kritikers urigtige Forudsætning, at de kontraherende Magter i 1864 kun maatte have arbejdet med Indfødsrettens Begreb ifølge det i Indfødsretten 15de Jan. 1776 givne Indhold, spørger han da først, om de alene have arbejdet med det Indhold, som Frdg. 15de Jan. 1776 gav Begrebet eller ogsaa med de Rettigheder, hvis Nydelse allerede før 15de Jan. 1776 var knyttet til de samme eller lignende Forudsætninger, som Indfødsretten kræver. „At nu“, bemærker han, „Forordningen 15de Jan. 1776 ved sin Udstedelse skulde have havt en udover Embeds-, Kloster- og Stiftsretten vækkende Hensigt og dertil sva-

rende Indhold, kan hverken sluttes af dens Ordlyd eller af de bekjendte politiske Forhold ved dens Udstedelse, som have fremkaldt den. Det maa, hvis Forfatteren vil bevise det modsatte, derfor ogsaa betegnes som en Mangel, at han ikke udførlig meddeler Centralmyndighedernes Forhandlinger, som have forberedt Loven eller, hvis de maatte foreligge, angiver, hvor de ere at finde. Uden dem vil han vanskelig overbevise om, at Statsborgerrettens Fylde, hvormed han identificerer Indfødsretten, har inspireret Lovgiverens Tanke".

Jeg skal hertil først bemærke, at de mig bekjendte endnu bevarede Forarbejder til Indfødsretten[1]) ikke indeholde nærmere Oplysninger om det heromhandlede Punkt. Men derfor er dog min Bevisførelse ikke ufuldstændig. Jeg henholder mig nemlig ogsaa her til selve Forordningens Text og fortolker den ud fra den Forudsætning, at Lovgiveren har ment det, som han har sagt. Hvis Ordenes Betydning dernæst maatte findes tvivlsom og tilstede en Slutning til forskjellige Meninger, gaar jeg endvidere ud fra, at Lovgiveren har havt en fornuftig Mening med det, han har sagt. Ifølge denne sidste Forudsætning kan det nu formentlig allerede paa Forhaand ikke have Formodningen for sig, at en Forordning, som vilde udstyre de Indfødte med et Indbegreb af nye Rettigheder, skulde have villet røve dem saadanne, der alt tidligere vare anerkjendte som tilkommende dem. Spørger man, hvilke disse vare, henviser jeg til Udtalelserne i min Bog S. 15, som Forfatteren formodentlig ogsaa har havt for Øje, hvor

[1]) Dr. Aage Friis: Bernstorff og Guldberg S. 72.

jeg har paavist, at man allerede forinden 1776 i stats- og folkeretlige Forhold havde undtaget Indfødte fra at udvises og udleveres, altsaa forsaavidt alt forinden 1776 havde tillagt dem statsborgerlige Rettigheder. Vil den ærede Kritiker imidlertid mod denne Formodning henvise til Sætningen om, at Formodningen dog snarere maa være for det mindre end for det mere, saa skal jeg herimod gjøre gjældende, at der i dette Tilfælde dog ogsaa foreligger mere end en Formodning, idet denne positivt bekræftes ved selve Forordningens Ordlyd, som den ærede Kritiker ikke synes mig at have skjænket tilbørlig Opmærksomhed. Ganske vist er dens specielle Formaal det, som han fremhæver, at tillægge de Indfødte visse bestemte Forrettigheder; men ved at træffe Bestemmelser derom udtaler den tillige en mere almindelig Sætning om de indfødsberettigedes Stilling, der netop afgiver Lovgiverens Motiv til at skjænke dem de paagjældende Forrettigheder, hvilke Udtalelser derfor aldeles afgjort høre med til Forordningens positive Indhold.

I Forordningens Indledning udtales det nemlig som en af Lovgiveren erkjendt Sandhed, at Fordelene i Staten bør falde i dens Borgeres Lod. Naar samme Forordning nu i sin efterfølgende dispositive Del tillægger de indfødsberettigede Personer bestemte Fordele i Staten, kan det fornuftigvis ikke forklares paa anden Maade, end ud fra den Erkjendelse hos Lovgiveren, at de indfødsberettigede Personer, hvem disse Fordele tillægges, netop ere Statens Borgere.

Og denne Slutnings Rigtighed bekræftes yderligere positivt, naar de samme indfødsberettigede Personer i

selve Forordningen § 1 benævnes: Danske, Norske og Holstenere, hvorved kun kan sigtes til en Betegnelse af deres politiske Nationalitet, som henhørende til det dansk-norsk-holstenske Folkesamfund eller som Borgere i det dansk-norsk-holstenske Monarki, der som saadanne selvfølgelig ogsaa maa være i Besiddelse af en Borgerret. Med denne positive Anerkjendelse af de indfødsberettigede Personer som Borgere i Staten og deres dermed givne Borgerrettigheder stemmer ogsaa modsætningsvis den efterfølgende Bestemmelse i § 9 vedrørende de ikke lige med Indfødte agtede Fremmede eller Udlændinge. De have som saadanne ingen anden Ret til at bo og nære sig i Staten end den, som Statsmagten maatte finde for godt at tillægge dem. I saa Henseende vilde nu Indfødsretten ikke medføre nogen Ændring i den hidtil bestaaende Tilstand. Derfor hedder det udtrykkelig i § 9, at de skulle have fuld Frihed til at bo og nære sig i Kongens Riger og Lande paa alle de Maader, som Kongens Love og Forordninger tillade og hidtil tilladt have, ligesom de skulle nyde al den Skyts og Agtelse, som enhver af en kristelig mild Regjering kan vente efter sin Stand. Hvorfor gives der nu kun de Fremmede, ikke de Indfødte slige Tilsagn? Selvfølgelig fordi disse i Kraft af selve deres Egenskab som Borgere i Staten ere selvskrevne til at nyde de paagjældende Rettigheder, da, som Forordningens Indledning udtrykkelig fremhæver, „Landets Børn bør nyde Landets Brød“, og Retten til at bo og nære sig i Landet følgelig tilkommer dem som saadanne, uden at der behøves noget derom udtrykkelig givet Tilsagn, og uden at de i Bestemmelsen med Hensyn til

de Fremmede indeholdte Forbehold fandt Anvendelse paa dem.

Paa den Maade mener jeg at have bevist, at Indfødsrettens Ord baade udtrykkelig og stiltiende hjemle Anerkjendelsen af de indfødsberettigede Personers Borgerret.

Skulde nu imidlertid den ærede Kritiker desuagtet finde, at der er en Lakune i Bevisførelsen for Forordningens virkelige Indhold, saa skal jeg tillade mig yderligere at henvise til den Kjendsgjerning, at selve Udstederen af Indfødsretten, Indehaveren af Lovgivningsmagten for det samlede danske Monarki, positivt har godkjendt den.

Under de mange og lange Krigstilstande i Begyndelsen af forrige Aarhundrede maatte der i nevtrale Lande, der, som Danmark, drev betydelig Søfart, drages særlig Omsorg for, at Undersaatternes Handelsskibe sikredes mod Opbringelse, og derved spillede baade Rederens og Skibsførerens Nationalitet en særlig Rolle. Derfor bestemte Frdg. 4de Maj 1803 om Skibsfart i Krigstider § 1, at Ingen kunde faa Skibscertifikat, som ikke inden Fjendtlighedernes Udbrud havde været i Besiddelse af *fuld Borgerrettighed* enten i de kongelige eller i andre nevtrale Stater. Med Hensyn til Skibsførerne bestemtes i § 4, at Ingen under en opkommen Krig maatte føre et med kongeligt Søpas forsynet Skib, som var født i nogen af de Magters Lande, som da vare i Krig begrebne, naar han ikke inden Fjendtlighedernes Udbrud havde vundet *Borgerrettighed i Kongens Riger og Lande.* Her forudsættes altsaa, at der existerer et Begreb, Borgerrettig-

hed i Kongens Riger og Lande, og at den kan erhverves af en Person, der er født i Udlandet. Men hvorledes dette skal kunne gaa for sig, siges ikke udtrykkelig i denne Forordning. Dette Savn afhjælpes imidlertid i en senere Forordning fra den Tid, da Danmark selv var bleven krigsførende. Da tillodes det, at der i Mangel af den Orlogsflaade, som Englænderne havde røvet, udrustedes Kommisfarere eller Kapere til at bekjæmpe Fjenden til Søs, og saa bestemtes i det af Kongen baade for Kongeriget og Hertugdømmerne udstedte Kaperreglement 28. Marts 1810 § 1, at Ingen i Kongens Riger og Lande maatte fare paa Commis eller udøve Kaperi, med mindre han dertil var forsynet med lovmæssigt Kaperbrev. Saadant Brev meddeltes da alene dem, *som ved Fødsel eller Antagelse havde erhvervet dansk Borgerret.* Her siges altsaa udtrykkelig, hvorledes dansk Borgerret erhverves, og det sker netop ved de samme Kjendsgjerninger, ved hvilke ifølge Frdg. 15de Jan. 1776 Indfødsretten eller Indigenatretten erhverves. Jeg kan ikke skjønne rettere, end at Lovgiveren selv ved denne Bestemmelse positivt har godkjendt min Forstaaelse af Indfødsrettens Text, som hjemlende de indfødsberettigede Personer Statsborgerret, og for denne selve Lovgiverens Godkjendelse deraf maa efter min Mening selv min ærede Kritiker bøje sig.

Skulde nu den ærede Kritiker imidlertid spørge, hvorfor da Indfødsret-Forordningen ikke, som den tyske Rigsforfatning Art. 3, nærmere specificerer Indfødsrettens Virkninger, men alene fremhæver Adgangen til Embeder og Bestillinger samt til Stifter og Klostre som Forrettigheder for de Indfødte og med dem lige-

stillede Udlændinger, og hvorledes disse Rettigheder kunne sættes i Forbindelse med Statsborgerretten, saa vil jeg dertil svare: Den almindelige Statsborgerret som saadan, nemlig Retten til at være og blive i og igjen vende tilbage til Landet, behøvede ikke udtrykkelig at fremhæves, den var givet med selve Betegnelsen af de paagjældende Personer som Statens Borgere og Landets Børn; thi har Lovgiveren erklæret en Person for Borger, maa han derved ogsaa have tilkjendt ham Borgerret, ligesom „Landets Børn“ som saadanne ere hjemmehørende i Landet. Men derimod var Borgernes udelukkende Adgang til Embeder og Bestillinger i Staten en Ret, der ikke var givet i og med selve Statsborgerretten som saadan. Den maatte derfor først positiv tillægges Borgerne. Og hvorfor man just valgte den Ret, er heller ikke saa uforstaaeligt. Forfatningen var den Gang et Enevælde, Styrelsen var et embedsmæssigt Statsstyre, og al den Mulighed for Deltagelse i Statsstyrelsen, som der den Gang kunde være Spørgsmaal om, aabnedes derfor alene gjennem Adgangen til Embeder og Bestillinger. Naar den blev forbeholdt de Indfødte, repræsenterede den derfor al den politiske Ret, der overhovedet under Datidens Forfatning kunde tildeles Borgerne. Derfor repræsenterede Indfødsretten ogsaa allerede i Datiden al Statsborgerrettens Fylde.

Denne politiske Ret kom nu i Almindelighed ikke de indfødte Kvinder tilgode, og for dog ogsaa at yde dem et Gode har man saa forbeholdt dem Adgang til Stifter og Klostre, hvilken Adgang dog senere med tvivlsom Grund er fortolket derhen, at den kun skal

komme de adelige og lige med dem priviligerede Damer tilgode.

Der bliver herefter en fornuftig Mening og Sammenhæng i Indfødsrettens hele Tankegang, dens Præmisser og dens Konklusion.

Imod den her forsvarede Opfattelse af Indfødsrettens Væsen og Virkning ifølge Frdg. 15de Jan. 1776 henviser saa den ærede Kritiker, Side 232 Note, til den modstaaende Opfattelse, der skal udtales i et formentligt officiøst tysk Skrift om Indfødsretten, der udkom 1779, fordi deri ikke noget betones saa kraftigt som det, at Egenskaben som indfødt var ganske betydningsløs i Henseende til alle ikke udtrykkelig de Indfødte i Forordningen forbeholdte Rettigheder og Fordele, og at Fremmede i Danmark efter som før Forordningen havde samme Andel i de borgerlige Rettigheder, der den Gang i Videnskaben endnu ikke vare udsondrede fra de statsborgerlige, som de Indfødte. Men herved er at bemærke, at den nævnte Forfatter paa det anførte Sted S. 100 understreger Begrænsningen i Indfødsrettens Virkning med særlig Omhu for Holstens vedvarende Forbindelse med Tyskland, der, efter hvad han udtrykkelig betoner, ikke i mindste Maade er bleven mindsket eller forstyrret ved Indfødsretten. Derfor gaar han saavidt, at han end ikke medtager Forskriften om Indfødtes udelukkende Adgang til Stifter og Klostre. Men paa den næste S. 101 fremhæver han den Spore, som Indfødsretten kan være for en fremmed Fabrikant, Kunstner og Manufakturist til at nedsætte sig i de kongelige Stater. Og da Loven i dette Tilfælde meddeler **Borgerret** og begunstiger Ma-

nufakturer og Handel, vil den ogsaa fra denne Side betragtet være fordelagtig for Holsten.

Den ærede Kritiker bør derfor ikke undlade at udfylde Forfatterens Udtalelse S. 100 med den efterfølgende Udtalelse S. 101. Da han paa sidstnævnte Sted udtrykkelig tillægger dem, der agtes lige med Indfødte, en Borgerret, maa han vel ogsaa forudsættes at gaa ud fra, at samme Ret ifølge Forordningen er tillagt de Indfødte selv.

Men ere vi da herefter endelig naaede til Erkjendelsen af, at Indfødsretten 15de Jan. 1776 hjemler de Indfødte og med dem ligestillede Personer dansk Borgerret, saa ere vi dermed dog endnu langtfra naaede til Stridens Afslutning.

Efter den ærede Kritikers Mening er der nemlig ikke vundet videre ved Anerkjendelsen af de Indfødtes og dermed ligestilledes Ret som en Borgerret; thi fortsætter han:

„Det laa de daværende Regjeringer yderst fjernt for Alvor at tænke paa saadanne politiske Rettigheder for Undersaatterne, og hvor de, som ogsaa i denne Forordning (Indfødsretten), legede med Yndlings-Udtryk i den daværende vestevropæiske Politik, som „Statens Borgere“, der vilde, som bekjendt, den oplyste Absolutisme ved Hjælp af dette Skin holde den frygtede Kjendsgjerning, de krævede politiske Rettigheders Væsen, ret virksomt paa Afstand. Saalænge som Akterne fra hin Tid ikke bevise andet, er det for mig ikke sandsynligt, at Indigenats-Forordningen af 15de Jan. 1776 har havt noget andet Formaal eller noget andet Indhold, end indenfor de regjerende og

priviligerede Klasser at fastsætte visse Begrænsninger for visse Fortrin for den enkelte (innerhalb der regierenden und bevorrechteten Klassen gewisse Vorzüge für den Einzelnen an gewisse Schranken zu binden); men ikke at fastsætte Betingelserne for de politiske Rettigheder for hele Befolkningsmassen".

„Det bevingede Ord fra Slutningen af det 18de Aarhundrede, der gjaldt for Preussen, at den preussiske Stat endte ved Landraaderne, gjaldt ifølge dets Mening den Gang ikke mindre for alle den oplyste Absolutismes Stater. I Lighed med Art. III i vor Rigsforfatning vil Forordningen oprindelig ogsaa kun have været bestemt til at binde de højeste Myndigheder paa en Maade, som i Øjeblikket var dem selv kjærkommen, men i Tidens Løb ogsaa kunde være egnet til at forebygge Strømkæntringer."

I Gjensvar paa denne Udvikling maa jeg tillade mig at fremhæve, at den ærede Kritiker har et ganske forkert Syn paa den Aand, i hvilken Indfødsretten 15de Jan. 1776 er udstedt. Det var ikke en liberal Aand, med hvilken Enevælden koketterede, men en national Aand, hvis Maal var et tilsvarende Styre ved Fremmedes Udelukkelse fra at kunne spille Herrer i Landet. Det kan den ærede Kritiker læse sig til hos enhver dansk Historiker.

Men i Kraft af dette Forordningens Udspring og Øjemed fastslog den netop Begrebet om Folket som en politisk Enhed, omfattende Indfødte og alle dermed ligestillede, Danske, Norske og Holstenere som „Landets Borgere".

Naar Forfatteren saa insinuerer, at disse Udtryk i Lovgiverens Mund kun skulde være Ord uden Indhold, Skin uden Virkelighed, fordi „de statsborgerlige Rettigheder i Litteraturen den Gang endnu ikke vare adskilte fra de borgerlige“, saa skal jeg ikke strides om Datidens litterære Opfattelse; thi den er ligegyldig, da det er en uimodsigelig Kjendsgjerning, paa hvilken det her kommer an, at den danske Statsret alt længe før 1776 havde anerkjendt Sondringen mellem de statsborgerlige Rettigheder, som tilkom Indfødte og dermed ligestillede, idet de ikke kunde udvises eller udleveres, og de borgerlige Rettigheder, der ogsaa tilkom andre Landets Indbyggere. Dette har jeg dokumenteret i min Bog S. 15. Følgelig mangler heller ikke fra den historiske Udviklings Synspunkt Forudsætningen for, at Indfødsretten ikke talte hen i Vejret, naar den talte om Landets Borgere, men at den fuldt ud var sig bevidst, hvilken Meningen var med disse Ord, og hvilken Retsstilling de medførte for de paagjældende Personer.

Med Hensyn til den ærede Kritikers Bemærkninger om de preussiske Tilstande i det 18de Aarhundrede og disses Almengyldighed for alle Datidens absolutistiske Stater skal jeg kun fremhæve, at det dog ingenlunde gaar an at ligestille alle Landes Tilstande med de preussiske. Den danske Enevælde var saaledes grundlagt af Kongemagten, støttet til de borgerlige Stænder i fælles Kamp mod Adelen, og allerede i Kraft af dette sit Udspring havde den vedblivende et afgjort mere folkeligt Præg. Indfødsretsbestemmelsen angaaende Adgangen til Embeder og Bestillinger

havde derfor ogsaa Betydning for den menige Befolkning, hvis Børn i Danmark kunde naa og naaede frem til de højeste Stillinger i Staten, idet Adgang til akademisk Uddannelse i høj Grad var lettet for dem gjennem de rige Stipendier, hvormed f. Ex. Kjøbenhavns Universitet var doteret.

Jævnførelsen af den tyske Rigsforfatning 16de April 1871 Art. 3 med den danske Indfødsret 15de Januar 1776 er mig dernæst helt uforstaaelig. S. 233 mener den ærede Kritiker nemlig, at den sidstes Indhold og Øjemed har været tilsvarende til den førstes; men lige forud har han S. 231 udtalt, at Rigsforfatningens Art. 3 allerede deri afviger fra den danske Indfødsret af 1776, at den kun hjemler Forpligtelser for de forbundne Regjeringer overfor hverandre indbyrdes, ikke begrunder Rettigheder for Borgerne imod Staten, hvilket sidste altsaa den danske Indfødsret maa forudsættes at gjøre, hvorved den ærede Kritiker selv er kommen for Skade at betegne de Indfødte og dermed ligestillede Personer som Borgere. Men S. 233 er altsaa denne Ulighed forsvunden og dermed ogsaa de Rettigheder, som Indfødsretten tidligere forudsættes at tillægge Landets Borgere. Nu er der kun Tale om de Pligter og Indskrænkninger, som den paalægger Statsmyndighederne, skjønt disse netop kun ere simple Følger af de Rettigheder, som Indfødsretten tillægger Borgerne. Med denne Konstruktion staar det da ogsaa i naturligt Sammenhæng, at den ærede Kritiker Gang efter Gang betegner Indfødsretten som et „Patent“.

Nu udstedtes der ganske vist den 22de Jan. 1776 et Patent angaaende Fuldbyrdelsen af den i Indføds-

retten Art. 1 givne Forskrift om, at kun Indfødte maatte indstilles og udnævnes til Embeder og Bestillinger. Men det „Patent“ var forskjelligt fra selve Indfødsretten 15de Januar 1776, der ikke blot kaldte sig en Lov, men endog en uforanderlig og uryggelig Grundlov, hvis Udstedelse skete med en Højtidelighed og hilstes med Ovationer[1]), der gav Gjenlyd helt ned til Altona, ligesom der prægedes en Medalje til Minde derom.

Efter den ærede Kritikers Mening udviklede „Patentet“ sig imidlertid først senere til en Lov, bestemt til at efterkommes af de menige Undersaatter, uden at det dog angives, hvorledes denne mærkelige Forvandling, som det vilde have været højst interessant at faa nærmere dokumenteret, er foregaaet. Men saa, altsaa efter at „Patentet“ var bleven til „Lov“, er den ærede Kritiker fra sin Side meget interesseret i at faa at vide, hvorledes Domstolenes og Forvaltningsmyndighedernes Praxis ved deres Interpretation maatte have beriget „Patentet“, hvilke Oplysninger maaske for Slesvigs og Holstens Vedkommende vilde være at finde i Schleswig-Holsteinische Anzeigen.

---

[1]) Joannes Guilelmus Franciscus a Krohne: Poema in legem Indigenatis a Christiano VII latam Hamburgi 1776. (B. W. Luxdorph): Eugenes Eugenetes vi legis d. 15. Jan. 1776 Hauniæ. Monument for Indfødsretten, bestaaende af Lovtaler og Højtideligheder ved samme. Samlet ved Holck, Kjøbenhavn 1776. C. C. Lous: Indfødsretten. En Eclogue. Kjøbenhavn 1776. Om Indfødsretten. I Anledning af Kongens Fødselsdag i Aaret 1776; udgivet af et Selskab. (T. Rothe): Om Indfødsretten. Kjøbenhavn 1777. (G. B. Schirach): Ueber das königlich dänische Indigenatrecht. Hamburg 1779. J J. Dusch: Rede von dem Geiste des Indigenatrechts. Altona 1777: m. fl.

Her kommer vi altsaa til det andet Indhold, som Forfatteren, efter hvad der er omtalt ovenfor S. 125, mener at kunne tillægge Indfødsretten i dansk Ret, nemlig et udover selve de specielle Bestemmelser i Indfødsretten 15de Januar 1776 gaaende, gjennem usuel Fortolkning af den beriget, Indhold.

Hvad nu denne Paastand angaar, bemærker jeg først, at jeg ikke ser, hvorledes Domstolenes Praxis skulde kunne faa Betydning paa dette Punkt, og jeg kan ikke finde Domme desangaaende, heller ikke i Schleswig-Holsteinische Anzeigen. Endog forudsat, at Adgang til Stifter og Klostre efter Omstændighederne kunde være gjort gjældende ved Domstolene, har jeg i hvert Fald ikke fundet noget Exempel derpaa før 1864. Embeders og Bestillingers Besættelse havde Domstolene i hvert Fald ikke at blande sig i. Og det samme gjaldt om Haandhævelse af den almindelige Borgerret, hvor Talen blev om Udvisning eller Udlevering. Medens Domstolene selvfølgelig dømte baade Indfødte og Udlændinge til Landsforvisning, hvor og saalænge denne var foreskreven som Straf for Forbrydelser, kunde Beskyttelse for de Indfødte mod Udlevering eller Udvisning af andre Aarsager ikke søges ved Domstolene. Derom fattedes Beslutning af de administrative Myndigheder. Disses Bestemmelser i saa Henseende kunne saaledes vel have Interesse paa dette Punkt og vise da ogsaa, at Administrationen f. Ex. for Udvisnings Vedkommende vedblivende har fastholdt den Grundsætning, som allerede før Indfødsretten 1776 var anerkjendt f. Ex. ved en Forordning for Hertugdømmerne af 1736; jfr. min Bog S. 15, at Indfødte og dermed

ligestillede ikke kunde udvises. Dette fremgaar saaledes af Politibestemmelserne vedrørende Tiggere og Vagabonder i Samlingen af Forordninger saavel for Hertugdømmerne som for Kongeriget. Jeg skal til Exempel derpaa knn henvise til et Cirkulære fra det kgl. danske Kancelli 26de Januar 1819, der meddeltes det slesvig-holstenske-lauenborgske Kancelli ved Skr. 26de s. M. og en senere Skrivelse 26de Marts s. A. angaaende Forholdsregler mod omstrejfende Personer. Ere de indlændiske, skal der forholdes med dem efter Anordningerne, ere de udlændiske, skulle de eventuelt efter nærmere Undersøgelse af deres Forhold udvises.

Spørger man saa, hvorpaa denne Sondring støttes, saa er Svaret, at der ikke anføres nogen Begrundelse, hvorfor Indlændinge ikke kunne udvises. Den Sætning anses som givet ved selve deres Egenskab som Indlændinge, hvilket Ord er enstydig med Indfødte, som det noksom fremgaar af selve den Modsætning, Indfødsretten opstiller mellem Indfødte og Fremmede og af de Love, der tildele Udlændinge Indfødsret.

Administrationen gaar altsaa her uden videre ud fra den selvsamme Forudsætning, som er udtalt i Indfødsretten 15de Januar 1776, at de Indfødte og med dem ligestillede Personer ere Statsborgere, der som saadanne ikke kunne udvises. Men da dens Afgjørelser ikke udtrykkelig støtte dette Resultat paa Indfødsretten 15de Januar 1776 og følgelig ikke kunne siges at indeholde en Fortolkning af denne, mener den ærede Kritiker altsaa formodentlig at kunne bortse fra deslige administrative Fastsættelser vedrørende Indfødte og dermed ligestillede Personer. Og dog bør de selv-

følgelig medtages; thi de afgive utvivlsomme Vidnesbyrd om Administrationens Anerkjendelse af de Indfødtes og dermed ligestillede Personers Ret som saadanne eller af Indfødsrettens Egenskab som en Borgerret i fuldkommen Overensstemmelse med Udtalelserne i selve Indfødsretten 15de Januar 1776

Paa tilsvarende Maade stiller Forholdet sig ved Spørgsmaalet om Udlevering. Begjæring fremsattes f. Ex. i 1834 fra den preussiske Regjering om at faa udleveret en Student Hoffbauer, født i Hørsholm, til Domfældelse ved de preussiske Domstole for Deltagelse i politiske Demonstrationer. Men Kancelliet indstillede at nægte at efterkomme denne Begjæring, navnlig i Henhold til den Betragtning, at det er grundet i en af alle menneskelige Begreber og menneskelige Indretninger uafhængig Nødvendighed, at man staar i et særdeles retligt Forhold til det Sted og den Stat, hvormed man ved Fødselen er forbunden, og at dette Princip ligger til Grund for en Mængde traktatmæssige Bestemmelser, hvoriblandt findes de i min Bog S. 15 anførte Karteller, til hvilke Kancelliet henviser. Men netop denne Nægtelse af Indfødtes og dermed ligestilledes Udlevering og det dermed stemmende Forbehold i Udleveringstraktaterne og Kartellerne indeholder ogsaa den udøvende Magts Anerkjendelse af Indfødsrettens Virkning som en Borgerret. Og den samme Retsvirkning af Indfødsretten fastholder dernæst ogsaa Lovgivningen, hvor der er Tale om Udvisning som efterfølgende administrativ Foranstaltning mod Forbrydere. Her rammer Udvisningen kun Udlændinge, som ikke have erhvervet Indfødsret, f. Ex. ifølge Frdg. 9de Juni 1819

for Kongeriget, 25de Juni 1819 for Hertugdømmerne, i hvis § 1 det hedder: „Er han (Forbryderen) en Udlænding, der ej har erhvervet Ret til at anses som hjemmehørende i vore Lande, da bør han, saasnart Straffetiden er udløben, forvises Landet for bestandigt" o. s. v.

Alle de anførte administrative og legislative Bestemmelser og Afgjørelser ere derfor ligesaa mange talende Vidnesbyrd om, at det ikke var Mundsvejr, naar Statsherskeren ved Indfødsretten 15de Jan. 1776 erklærede Indfødte og dermed ligestillede Personer for Statens Borgere; men de vise tværtimod, at han ved alle sine efterfølgende Bestemmelser samvittighedsfuldt har respekteret deres Ret som saadanne, og disse Bestemmelser høre derfor med til, hver i sin Retning, at illustrere Betydningen af den i Indfødsretten 15de Jan. 1776 indeholdte almindelige Udtalelse om de paagjældende Personers Egenskab som Borgere. Derfor kan den ærede Kritiker ikke afvise disse og lignende Bestemmelser som saadanne, der ikke kunne tages i Betragtning ved Bestemmelsen af Indfødsrettens Indhold. De høre tværtimod med til fuldtud at dokumentere det historiske givne Begreb om denne, fra hvilket Fredstraktaten 30de Oktbr. 1864 Art. XIX gaar ud.

Og paa ganske samme Grund, paa hvilken det kgl. danske Kancelli byggede Nægtelsen af Indfødtes Udlevering, byggede det saa ogsaa, som Kancelli-Skr. 18de April 1835 viser, Anerkjendelsen af de expatrierede Indfødtes Ret til at vende tilbage til Fødelandet; og det slesvig-holstenske-lauenborgske Kancelli var fuldkommen enig i dette Resultat, som det udtrykkelig

ses af Motiverne til Forslaget til Pl. 5te Novbr. 1841 for Hertugdømmerne, hvilke jeg har citeret i min Bog Side. 23. Denne Indfødsrettens Virkning, som alt forinden var anerkjendt for Kongerigets Vedkommende ved Pl. 1ste Maj 1810, jfr. min Bog S. 22, blev ogsaa for Hertugdømmernes Vedkommende anerkjendt ved samme Pl. 5te Novbr. 1841 § 1, hvorefter der kun kræves Bosættelsestilladelse af Fremmede, ikke af Indfødte.

Det har derfor været og vil vedblivende være mig en uløst Gaade, med hvilken Hjemmel man, saaledes som man gjør i Slesvig, har forlangt Bosættelsestilladelse for Personer, hvem Indfødsret er forbeholdt ved Fredstraktaten 30de Oktober 1864 Art. XIX 5te Stykke.

Endnu skal hertil kun føjes, at ligesom Indfødsretten under Enevælden medførte en udelukkende Adgang til Embeder og Bestillinger i Staten, saaledes medførte den efter Forfatningsforandringen Adgang til Udøvelse af politisk Valgret ifølge Forfatningslov 20de Oktbr. 1855 § 27; Danmarks Riges Grundlov 5te Juni 1846 § 35 og Forfatningslov for Slesvig 15de Februar 1854 § 19, 1° samt for Holsten 11te Juni 1854 § 19, 1°.

Jeg mener da i det foregaaende ligeoverfor den ærede Kritikers Indsigelser fyldestgjørende at have bevist:

At der ikke foreligger mindste Hjemmel for den Paastand, at de Magter, som vedtog Fredstraktaten 30de Oktober 1864 Art. XIX 5te Stykke ved Udtrykkene „le droit d'indigénat“ kun have havt de i Ind-

fødsretten 15de Januar 1776 specielt omhandlede Rettigheder for Øje;

at de anførte Ord paa det anførte Sted derimod maa forstaas i deres almindelige legale Betydning som Udtryk for den Retsstilling, der i Henhold til den før 1864 henholdsvis i Monarkiet, Kongeriget og Hertugdømmerne gjældende Ret tilkom Personer, der vare i Besiddelse af Indfødsret eller Indigenatret;

at Indholdet af denne Ret netop var en Statsborgerret, i Kraft af hvilken Indehaverne af den ikke kunde udvises, og som iøvrigt indeholdt alle statsborgerlige Rettigheders Fylde, deriblandt i Særdeleshed ogsaa i ældre Tid Adgang til Embeder og Bestillinger, i nyere Tid politisk Valgret baade i Kongeriget og i Hertugdømmerne.

Hvad derimod angaar de Indfødtes og dermed ligestilledes nuværende Valgret i Preussen og i det tyske Rige, saa har jeg, som den ærede Kritiker med Føje fremhæver, ikke omtalt den, selvfølgelig af den formentlig fyldestgjørende Grund, at Besvarelsen af dette Spørgsmaal ikke afhænger alene af en Fortolkning af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke; men der maa derved tillige tages Hensyn til Indholdet af de for Preussen og for Riget givne Valgretsbestemmelser, som det ikke har været min Opgave at granske. Jeg har kun havt til Hensigt at godtgjøre, at de Personer, hvem Indfødsret er forbeholdt ved Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke, i Kraft af den vare i Besiddelse af en Statsborgerret i Kongeriget saavel som i Hertugdømmerne, i Kraft af hvilken de ikke kunde udvises derfra, at denne Ret derfor ogsaa traktatmæssig er sikret dem i

Preussen, i hvis Besiddelse Hertugdømmerne senere ere gaaede over, og at det derfor er en Krænkelse af deres traktatmæssige og lovlige Ret, naar den preussiske Regjering har udvist indfødte Optanter.

Naar endelig den ærede Kritiker spørger, hvilken Betydning Optionen og Reoptionen har under Forudsætning af den her hævdede Forstaaelse af Udtrykket Indfødsret, saa svarer jeg i Henhold til Traktatens ligefremme, utvivlsomme Ordlyd, at Optionen har den Betydning, at den, der opterer dansk Undersaatsforhold, selvfølgelig ikke i Hertugdømmerne kunde gjøre de Rettigheder gjældende, der ikke, som f. Ex. Valgret til Stænderforsamlingen, alene vare betingede af Indfødsret, men ogsaa, som f. Ex. Adgangen til Embeder og Bestillinger, vare betingede af, at den vedkommende var indfødt *Undersaat*. Og Reoptionen havde da den modstaaende Betydning, at Optanter derigjennem gjenindtraadte i Nydelsen af de af Undersaatsforholdet betingede Rettigheder. Desangaaende henviser jeg til Fremstillingen i min Bog S. 40 flg.

Den ærede Kritiker gjør endnu til Slutning nogle Bemærkninger med særligt Hensyn til det sidste Afsnit af min Bog angaaende de Hjemløse. Han bemærker, at jeg ikke nærer Tvivl om, at Klagerne over stor Haardhed mod Optanter og Optantbørn maa rettes mod den preussiske Regjering, medens den ærede Kritiker mener, at Klagerne og Ønskerne om Afhjælpning maatte rettes helt andre Steder hen, hvorpaa der fortsættes med en Fremhævelse af alle Danskes, deriblandt ogsaa min egen, Uvidenhed om de politiske Foreteelser i Nordslesvig, spredte men mangfoldige, hver

for sig lidet betydende, men samvirkende til et Hele. Han beklager derhos, at Materialet til Oplysning af dette Afsnit af den nyeste Historie, tildels rigtignok af uundgaaelige Aarsager, er saa overordentlig lidet tilgjængeligt for Offentligheden.

Hertil har jeg kun at svare, at jeg har dokumenteret min Fremstilling og lagt de Kjendsgjerninger, hvorpaa den bygges, offentlig frem; men Kjendsgjerninger ere haarde Halse, som man ikke faar Bugt med ved mystiske Antydninger om Ting, som maa holdes hemmelige.

Særlig vil han da ogsaa forklare det af mit Ubekjendtskab med den politiske Virkelighed, naar jeg efter hans Sigende i min Bog S. 86 har rettet en tungt vejende *moralsk* Bebrejdelse mod de preussiske Centralmyndigheder for deres Fremgangsmaade mod Personer, som havde iværksat en efter hans eget Sigende retlig ufuldstændig Option eller snarere vel en Skinoption, en Bebrejdelse, som, hvordan end Retsforholdet maatte stille sig, gjendrives blot ved et Blik paa de paagjældende talrige Personers Bevæggrunde, med Hensyn til hvilke der i Følge mine egne Meddelelser i min Bog S. 175 o. flg. aldeles ikke kan bestaa nogen Tvivl.

Talen er her om den preussiske Kundgjørelse 12te April 1867, jfr. min Bog S. 85—86, hvorefter alle slesvigske værnepligtige Optanter skulde udvises, selv om de havde bevaret deres Bopæl i Slesvig.

Hvad jeg her har bebrejdet de 3 preussiske Ministerier, der i Forening have medvirket til Bekjendtgjørelsens Udstedelse, er imidlertid ikke Mangel paa Moral men Mangel paa Intelligens; thi mine ofte cite-

rede Ord lyde: „Man ved ikke, om man skal le eller græde, naar man ser, hvorledes 3 forenede preussiske Ministeriers Intelligens munder ud i Udstedelsen af en Bekjendtgjørelse, der, som de preussiske Domstole selv have anerkjendt, indeholder et flagrant Retsbrud mod en Række preussiske Undersaatter“. Da den ærede Kritiker selv betegner den paagjældende Option som en retlig ufuldstændig eller rettere som en Skinoption, saa skjønner jeg ikke rettere end, at den eneste retlig mulige Fremgangsmaade havde været den at erklære Optionen for ugyldig, saaledes som Overlandsretten i Kiel ogsaa senere har gjort, og vedblivende behandle de paagjældende Personer som preussiske Undersaatter; men i Stedet derfor at betragte Optionen som gyldig og derfor udvise de paagjældende Personer, er, endog bortset fra deres Indfødsret og dermed givne Borgerret, en Fremgangsmaade, som røber en afgjort Mangel paa Indsigt. Fra samme Synspunkt betragter jeg ogsaa den Side 175 i min Bog omtalte preussiske Note 20de Februar 1869, indeholdende Fyrst Bismarcks Erklæring om, at Udøvelsen af Optionsretten fra værnepligtige Personers Side var en Fremgangsmaade, hvorved de søgte at unddrage sig den preussiske Værnepligt, hvorfor de egentlig burde have været straffede, hvilket man kun af nabovenligt Hensyn til Danmark undlod at gjøre.

Det ser virkelig ud, som om de preussiske Myndigheders Intelligens rent ud sagt svigter, hvor Talen er om Fredstraktatens Art. XIX. Tildels forklares dette vel som Følge af, at danske statsretlige Udtryk, som Indfødsret og Undersaatsforhold, fortolkes ud fra preus-

sisk Opfattelse og derved misfortolkes. Af samme Aarsag kan forklares den urigtige Opfattelse af Betydningen af Option af Undersaatsforhold og Nægtelsen af Muligheden af en Reoption, angaaende hvilken sidste den ærede Kritiker selv fremhæver, at den embedsmæssige preussiske Opfattelse deraf synes at have været vaklende; men mere uforklarligt er det, at de preussiske Myndigheder end ikke have kunnet faa Rede paa selve Optionsbetingelsernes virkelige Indhold, hvad de skiftende og indbyrdes modsigende Afgjørelser af de administrative og judicielle Myndigheder, ja endog af en og samme Domstol, noksom udvise. Og saa har man tilsidst ikke vidst anden Udvej end slet ikke at lade Spørgsmaalet afgjøres for Retten, men simpelthen lade Politiet udvise de paagjældende formentlige Optanter, i absolut Modstrid med Tilsagnet i Fredstraktatens Art. XVII. Naar saa Befolkningen ved de konstitutionelle og lovlige Midler, hvorover den raader, lægger sin berettigede Utilfredshed med den gyngende Retsgrund, hvorpaa den lever, for Dagen, saa udlægges denne dens Kamp for Retten som en statsfjendtlig Stræben, og saa faar den selv Skyld for, at Tilstandene forblive, som de ere, og ikke kunne ændres. Men dette er, som jeg har fremhævet i min Bog, at lade Undersaatterne undgjælde for Regjeringens Brøde. Paa samme Maade vil ogsaa den ærede Kritiker, „hvorledes end Retsspørgsmaalet maatte stille sig", fri Regjeringen, hvis nogen maatte anklage den, for at have handlet umoralsk ved Udvisningen af de værnepligtige Undersaatter, hvis Option var ugyldig, og som derfor vare vedblevne at være preussiske Undersaatter, idet

han henviser til deres Bevæggrunde til at optere. Af hans Henvisning til S. 175 i min Bog ses det, at han sigter til dem, der opterede i Anledning af den fransk-tyske Krigs Udbrud, skjønt Bekjendtgjørelsen om de i Slesvig forblevne værnepligtige Optanters Udvisning alt var udstedt i April 1867, medens Krigen med Frankrig først udbrød i Avgust 1870. Men selv med Hensyn til de i den Anledning opterende nordslesvigske Værnepligtige, skal jeg bemærke, at de ikke blot havde en udtrykkelig, traktatmæssig tilsikret Ret til at optere; men at der yderligere ved Pragerfredens Art. 5 var givet hele Befolkningen i de nordslesvigske Distrikter et Tilsagn om at blive gjenforenet med Danmark, hvis den ved en fri Afstemning tilkjendegav sit Ønske derom, hvilket Tilsagns Optagelse i Pragerfreden vitterlig skyldtes Frankrigs Mellemkomst. Den preussiske Regjerings forholdsvis imødekommende Holdning under Forhandlingerne om Aabenraa-Konventionen vedrørende disse Optanter synes da ogsaa at vise, at den selv fandt Optionens Iværksættelse under de foreliggende Forhold mildest talt undskyldelig, idet den tillod de fleste af dem at vende tilbage og blive boende i Slesvig. Men hvorledes har den preussiske Regjering saa lønnet de Optanter, der vare forblevne i Slesvig og dragne med i Krigen? I min Bog S. 69 læses et Exempel paa, at en saadan Optant, efter at have kjæmpet med Hæder i en Række blodige Slag under de preussiske Faner, tillige med Børn og Børnebørn 30 Aar efter blev erklæret for Udlænding. Dette er en alt andet end moralsk Adfærd. Naar den ærede Kritiker finder det utaaleligt, at Landets vaabendygtige Beboere ikke,

naar det angribes, ere villige til at forsvare det, saa er det visselig ikke mindre utaaleligt, at Landet bagefter fornægter dem, der have vist sig rede til at ofre Liv og Blod for dets Forsvar. Naar til disse og andre Kjendsgjerninger komme saadanne fra den nyeste Tid, som at en preussisk Embedsmand offentlig er bleven sigtet for at have villet kjøbe et Vidne til Brug i en Optantsag, uden at Sag er bleven rejst i Anledning af denne Beskyldning, jfr. min Bog S. 136, saa tillader jeg mig at mene, at den preussiske Regjering i Henseende til sin Adfærd overfor Optanterne hverken har Moralen eller Retten paa sin Side.

Rømø.

Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse.

Af Thade Petersen.

IX. Boligerne.

Som før nævnt er de fleste Huse paa Rømø opførte i den sidste Halvdel af det 18. Hundredaar. Det er nærmest dem, der i det følgende vil blive Tale om. Af en tidligere Byggemaade er det vanskeligt at paavise sikre Spor, og de Huse, der er byggede i den sidste Menneskealder, har, forsaavidt som de ikke er Gengivelser af de ældre, i deres Stilløshed og Mangel paa Ejendommelighed, kun ringe Interesse for os.

De Huse, der nu har afgivet Boliger for de skiftende Slægter i de sidste 100—150 Aar, er gennemgaaende byggede efter en fast Plan. Grundtrækkene i denne Plan er let kendelige Overleveringer fra en tidligere Byggemaade, der i langt højere Grad end den her omtalte maatte rette sig efter de af Naturen — navnlig af Klimaet — givne Forhold, for paa den billigste og nemmeste Maade at opnaa det nødvendigste Værn mod Vejr og Kulde. Da de ældre Huse

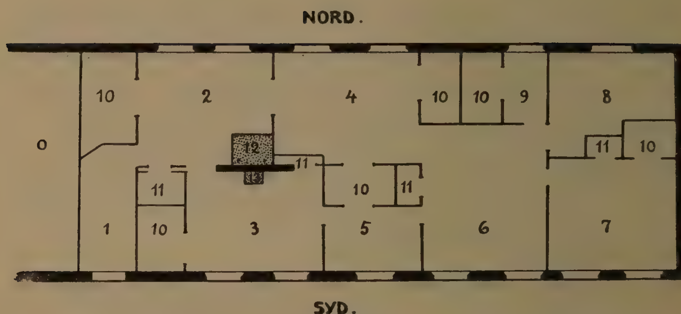
for 100—150 Aar siden afløstes af de nuværende (gamle), havde man baade bedre og rigeligere Byggeæmner til Raadighed end før. Man kunde derfor sætte sig noget ud over Hensynet til de klimatiske Forhold og var ikke tvungen til at lade dem alene foreskrive én Husets Form og Indretning. Men den Form, der var udviklet under deres Indflydelse, havde alligevel vist sig saa formaalstjenlig, at man ingen Grund havde til helt at fravige den. Den blev derfor i det væsentlige bibeholdt, kun at den nu maatte forenes med de større Krav til en hyggelig og rummelig Bolig, som den stigende Velstand havde ført med sig. Saa godt som alle Husene fra det omtalte Tidsrum bærer tydelige Spor af denne Stræben efter at føje det ny ind i den gamle Form. Senere er der ganske vist i Tidens Løb foretaget betydelige Ændringer i de fleste af dem, men den oprindelige Plan er dog endnu mange Steder let kendelig, enkelte Steder endog saa godt som uforandret.

Grundtrækkene i denne Plan er: 1. Der maa bydes Vestenvinden den mindst mulige Angrebsflade; 2. der maa skaffes Stuehuset — eller rettere Stuelængen — det bedst mulige Læ bag Stald og Lade og 3. de vigtigste Opholdsrum lægges saa lunt og trækfrit som muligt. Disse Krav maatte alt andet indordne sig under. Dette gav sig Udslag saa vel i Husets Form som i dets Indretning.

Med Hensyn til Formen har de ældste Huse og Gaarde antagelig været enlængede og ligget i Retning fra Øst til Vest med Beboelsesrummene i den østre og Stald og Lade i den vestre Ende. Denne Form har

ogsaa Gaardene fra 1750—1800, kun at de ikke mere er enlængede. Man kunde nu bygge stærkt nok til at slaa noget af paa Kravet om den mindst mulige Angrebsflade og lagde derfor Stald- og Ladelængen til Dels tværs for den vestre Ende af Hovedlængen, saa at det hele kom til at danne et T eller en ⅂. Derved opnaaedes der ikke alene, at Stald og Lade kom til at ligge bekvemmere for hinanden, men ogsaa at Stuelængen kom til at ligge endnu bedre i Læ, og at de to Længer støttede hinanden. I Reglen findes Stalden endnu i Hovedlængen, mens Sidelængerne omfatter Lo, Lade, Faaresti og Vognskjul. Enkelte Steder har noget af Kvægstalden ogsaa maattet henlægges til dem, sandsynligvis fordi den oprindelige Stald er bleven for lille. Den Fordeling, hvorved Stuehuset blev i den østlige Ende af Hovedlængen, er bibeholdt i alle Gaarde paa 4—5 nær, hvor sandsynligvis andre Forhold har gjort sig gældende.

Ved *Indretningen* af Stuehuset gjaldt det som sagt om at skaffe de vigtigste Opholdsrum den luneste og mest trækfri Plads. Derfor er Dagligstuen, „e Daarns“, der tillige er Familiens Soveværelse, altid mod Syd, i Nærheden af Skorstenen og forsynet med det mindst mulige Antal Døre. Af den sidstnævnte Grund fører der ingen Dør fra Forstuen, „e Framgull“, ind til „e Daarns“, men man maa igennem Køkkenet, „e Kammer“, for at komme derind. Iøvrigt ses Indretningen bedst af omstaaende Skitse. I Mejborg: „Slesvigske Bøndergaarde“ gengivet i Uddrag i Sønderj. Aarb. 1894 vises S. 163 Grundridset af en Gaard i Tvismark, mens Planen her viser Indretningen af Stue-

Bondegaard paa Rømø. 0 Stald. 1 Framgulv. 2 Køkken. 3 Sønderdaarns. 4 Nørdaarns. 5 Lille Daarns. 6 Pisel. 7 Listu. 8 Kløw'. 9 et Kammer. 10 Alkovesenge. 11 Skabe.

huset paa en Gaard i Juvre. De er begge opførte i Slutningen af det 18. Hundredaar og tilsyneladende endnu næsten uforandrede. Paa Figuren er Staldlængen ikke taget med, fordi den er bleven abnorm indrettet paa Grund af, at Byggepladsen var for lille. Bryggerset, der paa Gaarden i Tvismark er skudt ind mellem Stalden og Opholdsrummene og overalt har denne Plads, har her maattet flyttes ud i den ene Tværlænge. Naar jeg alligevel har valgt at gengive Planen af dette Stuehus, er det ikke alene, fordi den er vel bevaret, men den har ogsaa fra første Færd været ualmindelig vel udviklet, sikkert bygget af en, der havde Raad til at ofre noget paa Bekvemmelighed. Stuerne er ikke bleven trykkede saa stærkt sammen, som det ellers flere Steder er Tilfældet, og Planen viser sig derfor i større Renhed. I den af Mejborg gengivne Gaard er der vistnok sket en Ændring. „E Sønderdaarns“ er alt for lille. Væggen mellem det og det tilstødende Værelse er

aabenbart flyttet et Fag længere i Vest for at faa Kakkelovnen til at varme begge Stuer. En lignende Ændring har jeg fundet andre Steder.

Husene er i Reglen grundmurede, ret rummelige og kun sjælden saa lave, at man maa bukke sig af Frygt for at støde Panden mod Bjælkerne inde i Stuerne. Bindingsværk er, saa vidt jeg kan skønne, sjælden bleven anvendt i denne Periode. Hvor det findes, er det sandsynligvis tidt en Levning af ældre Bygninger. Mærkeligt er det for Resten, at det næsten aldrig findes andre Steder end i Stuehusets nordre Mur. I Stald og Lade ved jeg kun at have set det i et Par Tilfælde, i den søndre Side af Stuehuset aldrig. Dette synes at tyde paa, at man ikke har regnet stort paa Kulden (fra Nordøst), naar man bare kunde blive fri for Fugtigheden, der mest kom fra Sydvest. Bindingsværket har jo sikkert ikke kunnet modstaa Gennemslaget i regnfulde Tider. Dog har det vel ogsaa sin Grund i, at Opholdsrummene laa mod Syd, og at man ganske naturligt sørgede for større Lunhed der end i Køkken og Spisestue osv.

Indvendig er Ydermurene i Opholdsrummene, sommetider ogsaa i „e Pissel“, beklædte med hvide glacerede Fajancefliser med bibelske Billeder eller meget afvekslende Fantasimønstre i blaa — sjælden i brunlige — Farver. Motiverne til de sidstnævnte Mønstre er aabenbart hentede fra hollandske Landskaber, hvad der er ret naturligt, da Fliserne er indførte fra Holland. Mellem de forskellige Rum findes der næsten gennemgaaende kun Bræddevægge, som der dog for det meste er anvendt ikke liden Umage paa at gøre

kønne saavel fra Snedkerens som Malerens Haand. De er i Reglen holdt i bløde, mørkladne Farver og ikke sjældent prydede med godt udførte Blomster, Ranker fantastiske Figurer og Slyngninger.

Sengestederne var overalt lukkede Alkover. Den i „e Sønderdaarns“ var Mandens og Konens. I „e Sønderdaarns“ var der Hylder ved Bjælkerne, hvor Mælken havde sin Plads om Vinteren. „E Sønderdaarns“ var nemlig det eneste Rum i Huset, der kunde opvarmes. Undertiden kunde man dog ogsaa finde Kakkelovn i „e Nørdaarns“. Opvarmningen skete ved en Bilæggerovn, som der fyredes i ude fra Køkkenet. Den blev om Morgenen fyret op med Lyng. Naar den ved Hjælp deraf havde faaet lidt Varme, og der var samlet en Del Gløder i den, sattes en Fladtørv paa Kant ind mod hver af Ovnens Sider og en mod Baggrunden i den. Tidt blev Mundingen ind mod Skorstenen ligeledes lukket med en Fladtørv. De kunde staa og gløde i flere Timer, og naar de var nogenlunde gode, meddele Stuen en god, jævn og behagelig Varme gennem Ovnens tykke Jærnplader. Mange Steder sker Opvarmingen endnu paa denne Maade gennem Ovne, der har gjort Tjeneste i 200—230 Aar. De er i Reglen prydede med Fremstillinger af bibelske Optrin paa Siderne og bærer ikke sjælden et Par store massive Messingknapper paa Overpladens Hjørner.

Endnu i Halvfjerserne fandtes der næppe en halv Snes Komfurer paa hele Øen. Madlavningen foregik paa aaben Arne, og Brændselet bestod af Lyng til Optænding og til at „blusse“ med, naar Kedlen skulde „svirpes“ i en Hast, tørret Ko- og Hestegødning, saa-

kaldte „Kassen“, til jævnere Ild og Fladtørv til at sætte om Kedel og Gryde for at samle Flammen om dem og for selv at varme, naar de kom i Gløl. Den Smule Træ, der kunde faas ved Strandavktioner og som Affald ved Bygningsreparationer, gemtes gerne til større Lejligheder som Svineslagtning, Vask og lignende. I Bagerovnen fyredes der med Lyng. Nu har man vel de fleste Steder Komfurer, hvorpaa der til Dels brændes Kul, til Dels dog baade Lyng, „Kassen“ og Fladtørv. Mange Steder er dog endnu den aabne Arne i Brug og Brændselet det samme, som har været brugt i umindelige Tider.

Til Belysning anvendtes Tranlampen sikkert meget længe her. I Hval- og Sælhundefangstens Tid havde man jo haft nem Adgang til at skaffe sig Tran, og selv senere kunde de Sælhunde, der fangedes paa Sandbankerne derhjemme, levere Tran nok til et betydeligt Antal Lamper. Af den Smule Talg, Slagtefaarene kunde give, kunde der saa blive des mere til overs til Husholdningsbrug og til Lys ved festlige Lejligheder. Endnu saa sent som i Halvfjerserne brugtes Tranlampen i mit Hjem og sikkert flere Steder, dog kun i Stald og Køkken. Fra „e Daarns“ var den ved den Tid ikke alene fortrængt af Tælleslyset, men dette igen af Petroleumslampen, gennemgaaende en yderst simpel Hængelampe med Fladbrænder og en Blikskærm, der ikke i mindste Maade værnede Øjet mod den forholdsvis skarpe Flamme.

Af de øvrige Rum er „e lille Daarns“ en Slags pæn Stue, „e Nørdaarns“ den daglige Spisestue og om Sommeren det væsentligste Opholdsrum. „E Pissel“ er

Gildesalen og forenes i det Øjemed ikke sjælden med „e Listu“, idet Skillevæggen rives ned. „E Listu“ er ellers, som Navnet siger, Husets Ligstue. Her og til Dels i „e Pissel“ stod store Egetræeskister med Linned og lignende langs med Væggene. „E Listu“ brugtes vel ogsaa tidt til Vævestue.

Oprindelig har vel hvert Hus, i det mindste hver Gaard, haft sit Bomærke. De har nu været saa længe ude af Brug, at det vist vil være umuligt at skaffe Oplysning om dem alle. Dog husker gamle Folk, at de endnu i deres Ungdom var almindeligt brugte.

Der er meddelt mig følgende Bomærker fra Juvre og Toftum:

I denne Række mangler der for Juvres Vedkommende kun to af de oprindelig 4 eller 5 Kaadnersteder, for Toftums Vedkommende begge Kaadnersteder. Det fortjener efter min Mening at bemærkes, at de to noget kunstlede og lidet originale Mærker der staar først i anden Række tilhører to 1/12 Gaarde, der øjensynlig saa sent som efter 1766 er opstaaede ved Deling af en 1/6 Gaard.

I de sydligere Byer synes Bomærkerne at være gaaet meget før i Glemme. Kun et eneste har jeg

faaet opspurgt. I Ballum Birks Tingprotokol har jeg desuden under Aaret 1660 fundet, at Karen Rasmusses i Sønderhoved, det nuværende Sønderby, i Stedet for sit Navn sætter sit Bomærke under et Gældsbevis. For Resten husker ældre Folk ogsaa her godt at have set Mærkerne, men ved ikke, hvorledes de enkelte var formede.

X. Klædedragten.

Mændene paa Rømø har i Mands Minde ikke baaret nogen Nationaldragt. De har færdedes for meget ude i Verden til at kunne fastholde nogen Ejendommelighed paa dette Omraade. Derimod har Kvinderne bevaret deres særegne Dragt lige ind til vore Dage. Dog er det nu langt over en Menneskealder siden, at selv de mest konservative af de unge Piger paa Øen fandt, at den ikke mere klædte dem og derfor ombyttede den med en Dragt efter nyeste Mode.

Rømødragten adskiller sig fra den mere kendte Fanødragt ved sine lyse og livlige Farver og ved en Aabenhed, der trods det svære hjemmevævede Tøj, den er syet af, giver den et vist Præg af Lethed. Dette gælder navnlig den daglige Dragt, mens Festdragten var noget mere tilknappet.

Den daglige Dragt bestaar af en skarlagensrød ulden Kjole, kaldet „e Pi". Skørtet og Livet er syet sammen, saa at de danner et eneste Klædningsstykke. Livet er uden Ærmer, egentlig en Slags Vest. Skørtet, der er uden nogen som helst Besætning, er folde-

rigt og ved Bæltestedet bag til forsynet med to Bunker „Rynker“. Saavel Skørtet som Livet lukkes foran. Livet er i dette Øjemed forsynet med et Dusin halvkugleformede, mønstrede Sølvknapper, der er over 3/4 Tomme i Tværmaal og sidder tæt sammen. Kun de fire nederste af dem er dog knappede. Kjolelivet er derfor aabent som en vidt udskaaret Vest. Iøvrigt slutter det tæt til Kroppen og fremhæver dennes Form. De 8 Knapper sidder som Prydelse langs op ved den ene Side af den brede Udskæring, der lige som Armhullerne er kantet med stærkt lysegrønne Silkebaand. Knaphullerne er syede med Silke af samme Farve.

Under „e Pi“ bæres en Trøje af blomstret Kattun. Foruden Ærmerne ses et Stykke af denne foran gennem Udskæringen af „e Pi“. Ærmerne i den er snævre og knappede ved Haanden med 2 Knapper af samme Form som dem foran i „e Pi“, men mindre og glatte. Hele Stykket kaldes nu „e Ærmer“. Det er jo egentlig kun Ærmerne, der er bestemt til at ses. Alt det øvrige er syet af simplere Tøj. Sandsynligvis har hele Trøjen dog oprindelig været syet af én Slags Tøj, indtil Sparsommelighedshensyn førte til den nuværende Ordning.

Et stort bredt Forklæde, der kan være af hvilket som helst Stof og Farve, men dog i Reglen er tærnet eller stribet, bæres til denne Dragt saavel til daglig som om Søndagen og ved Gilder. Det sluttes bagtil ved Hjælp af et Par store graverede Sølvhager.

Om Halsen bæres et Tørklæde, lagt sammen i en Trekant og viklet et Par Gange løst om Halsen, saa-

ledes at Snippen af det hænger ned ad Ryggen. Til Søndags er det et Silketørklæde, hvis Farve kan være meget forskellig.

Hovedbeklædningen var oprindelig et saakaldt Pandestykke saavel til Dagligdags som til Gilder og

Søndags, til Kirkegang dog undtagen. Pandestykket var et stort let Tørklæde, der lagdes sammen i en Trekant og derefter foldedes saa mange Gange, at det dannede et 6—7 Tommer bredt Baand med spidse Ender. Dette lagdes nøjagtigt med Midten over Forhovedet saaledes, at det skjulte en Del af Panden, førtes til begge Sider bag om i Nakken og atter for-

over, hvor det ved Hjælp af en dobbelt Knude fæstedes saaledes, som det ses hos den gamle Kone paa Billedet. At slynge Knuden oven paa Hovedet saaledes, at begge Klædets Ender kom til at ligge frit og naturligt i de rigtige Folder, var en Kunst, der krævede ikke liden Øvelse. Dette Hovedtøj har dog ikke holdt ud med Dragten, men er gaaet saa meget før af Mode, at det nu kun bæres af et Par af de allerældste Koner. I dets Sted bærer de midaldrende Kvinder, hvad enten de bruger Nationaldragt eller ej, en „Storr'hat", en ganske simpel Hue af, i Reglen lyst, Kattun med en Slags Ruche, kaldet „Storrer", foran og paa Siderne. Gaar de ud, kaster de et Tørklæde over Hovedet og fastgør det i en Knude under Hagen. Ved Gilder og festlige Lejligheder bærer Konerne en „Kappe", saaledes som den yngre Kone tilhøjre paa Billedet. Den er lavet af Tyll og rigt prydet foran med hvide Blonder, kunstige Blomster og Baand og forsynet med et Par brede, blegrøde, blaa eller grønne Silkebaand i Nakken. Disse hænger tidt ned ad Ryggen, men mange bærer dem — og det ser bedst ud — slyngede frem over Skuldrene, saa at de hænger ned paa Brystet. Ugifte Kvinder bærer ved lignende Lejlighed en „Hovedpynt" af Form omtrent som „Kappen", men af simplere Stof, og — mærkeligt nok — i mindre livlige Farver, med Glasperler og anden billig Pynt i Stedet for Blonder, Blomster og Baand. Disse Skikke overholdes dog ikke mere af de yngre.

Til Kirkegang og særlig festlige Lejligheder brugtes en Dragt, der var i høj Grad afvigende fra den

oven omtalte. Det er den, den gamle Kone paa Billedet er iført. Den kunde være af hvilket som helst Stof og havde heller ingen bestemt Farve. Den bares som Overtøj over „e Pi“. Skørtet var vidt og folderigt, men havde ellers ingen nævneværdige Ejendommeligheder. Trøjen, „e Formak“, havde korte Skøder, som bagtil var forsynet med tre stive Læg, der, staaende ret bag ud, dannede tre Piber, paa hvis Inderside „e Formaks“ fine hvide Foder kom til Syne. Den lukkedes foran med tre store graverede Sølvspænder eller „Hager“ for neden, mens tre af samme Slags højere oppe kun gjorde Tjeneste som Pynt. Fra den øverste af de hægtede Hager opefter stod „e Formak“ saa vidt aaben, at saavel den blomstrede Indsats under „e Pi“, som den sidstnævntes Knapper og grønne Kant langs Udsnittet kom til Syne. Ærmerne i „e Formak“ var knappede ved Haanden, hvert med to smaa Guld- eller Sølvknapper. Om Halsen bares et broget Silketørklæde, hvis Grundfarve passede til „e Formak“. Det laa folderigt om Halsen. Dets korte Snip hang ned ad Ryggen, mens de to længere foran lagdes løst over hinanden og stoppedes ind ved „e Formak“. Et hvidt Klæde bares under det for at beskytte det mod Smuds. Halsklædet og en Sløjfe, der tjente til at holde „e Formak“ sammen for oven, dækkede den største Del af Brystet.

Til Kirkedragten hørte oprindelig et ejendommeligt Hovedtøj, Kirkehatten. Den bestod af en svagtbuet Nakkepuld og en 2½—3 Tommer bred Rand, der var syet vinkelret til denne, saa at der dannedes en Slags kort Cylinder, hvis ene Side var aaben. Den bares

saaledes, at Pulden dækkede Baghovedet, mens Randen hvilede paa Issen og naaede ned over Ørerne. For helt at dække disse var den her forsynet med et Par trapezformede „Ørenklapper“. Ved Hjælp af Baand, der var fastgjort i disse Klapper, fæstedes den under Hagen.

Kirkehattens Puld var af blomstret, sølvindvirket Silke og i Nakken forsynet med en Silkesløjfe eller „Kvaast“. Randen bestod af et Silkebaand med guldindvirket Kant foran. Ørenklapperne var besat med Storrer, og Puldens nederste Rand med et Brus af fint hvidt Kniplingelin. Inden Hatten sattes paa, lagdes et hvidt Lin over Hovedet, saaledes at det dækkede Forhovedet ned til Haargrænsen og fastgjordes i Nakken. Det skulde beskytte Hattens fine Rand og navnlig de kostbare Kniplinger mod Smuds fra Haaret.

Sørgedragten bares ligesom Kirkedragten over „e Pi“. Den var af samme Snit og med samme Besætning som Kirkedragten, kun mørk af Farve, vistnok oftere mørkeblaa end sort. Dertil hørte et stort mørkeblaat Forklæde, et sort-hvidt Halsklæde samt et mørkt Pandestykke. Ved Begravelser bares for Resten ogsaa en saakaldt Kyse paa Hovedet. Den var tilnærmelsesvis af samme Form som de endnu brugelige Helgolænderhatte: en lang Cylinder med aaben Underside, der liggende paa Issen ragede et godt Stykke ud over Forhovedet. Den var lavet af tyk Pap og overklædt med sort Silke eller Fløjl. En blød Nakkepuld, pyntet med sorte Baand og Kniplinger, dækkede Baghovedet.

Nogen særlig Brudedragt havde man ikke, i alle Tilfælde huskes den ikke mere. Bruden bar en almindelig Kirkedragt, og dertil kom et særligt Hovedtøj som Brudesmykke. Det synes imidlertid heller ikke at have beholdt sin oprindelige Form saa nær op mod vore Dage, at det endnu vilde kunne findes. Det Brudestykke, „Brudik“, jeg har set, var overfyldt med brogede Glasperler, Tøjblomster og Filigranarbejde. Det er brugt endnu i Halvtredserne ved et Bryllup, hvor sikkert alle gamle Skikke er iagttagne, for saa vidt man har kendt dem, men det staar for uharmonisk til hele den øvrige Dragt til, at man kan antage det for oprindeligt.

De her omtalte Dragter var i Grunden ret klædelige. „E Pi“ gjorde trods sine stærke Farver, de mange Sølvknapper og den store Kontrast mellem Dragten og Besætningen hverken noget spraglet, grelt eller overlæsset Indtryk. De forskellige Farveafskygninger var valgte med saa stor Skønsomhed og Besætningen saa nænsomt anbragt, at Helhedsvirkningen blev ret harmonisk. Kirkedragten gjorde det højtidelige Indtryk, som sikkert har været tilsigtet med den. Hvem der har set de gamle Matroner i denne mørkladne Dragt, hvis bløde dæmpede Farvetoner kun oplivedes af den Del af „e Pi's“ Smykker og Besætning, som den ikke fik Lov til at dække, rokke op ad Kirkegulvet med den sølvspændede Salmebog, indsvøbt i Lommetørklædet i de foldede Hænder foran sig, kunde kun beundre den Smag, der havde bestemt denne Dragt til dette Brug, og beklage ikke at have lært den at kende i en Tid, da alle endnu brugte den.

Og Sørgedragten — aldrig har jeg set nogen Sørgedragt svare saa godt til sit Formaal som denne. De Afskygninger af blaat, der var anvendt til Pandestykket og Halsklædet, syntes laant af selve den ligblaa Hel og fra Tordenskyen i det Øjeblik, den truende vælter op af Havet. Disse Farver i Forbindelse med Snittet i den tunge, folderige Dragt, og den sorte Kyse, der borttog den sidste Rest af den daglige Dragts friske og kække Aabenhed, gjorde et saa uendelig sorgfuldt Indtryk, at man næppe kan tænke sig et bedre og fyldigere Udtryk for den dumpe Sorg end det, der gaves af en Flok saaledes klædte Kvinder ved den aabne Grav paa den nøgne Kirkegaard mellem Klitterne.

I den sidste halvanden Menneskealder har ingen af de unge Piger paa Rømø valgt at klæde sig som deres Mødre og Bedstemødre. Den gamle Dragt bæres nu kun af omtrent en Snes Kvinder, af hvilke ingen er under 60 Aar. Om to eller tre Tiaar vil den være fuldstændig forsvunden fra det virkelige Liv til de Gemmer, hvor en enkelt ærbødig Efterkommer maaske endnu hygger om den, og hvorfra den en Gang imellem hentes frem for at vises som en morsom Levning fra gamle Dage. De fleste er desværre allerede kommen i fremmede Opkøberes Hænder.

XI. Det daglige Liv.

Det, der dybest har præget Livet paa Rømø, er selvfølgelig Søfarten, og hvad der staar i Forbindelse med den. Den drog næsten fra Barnsben Beboerne ind i sin Tryllekreds for aldrig mere at slippe dem.

Der var i dens Blomstringstid aldrig Tale om, hvad en rask Dreng skulde være, naar han blev voksen. Af sig selv og andre ansaas han for forudbestemt til Sømand. I Vinteraftenens Mørkningstime, der for at spare paa Lyset gjordes saa lang som mulig, og ved festlige Sammenkomster lyttede han til de Ældres Fortællinger om deres Eventyr paa Søen og i fjerne Lande. Det gav hans Tankeverden Fylde og Vidde. Grønlands lange Vinternat og uafbrudte Sommerdag, dets uhyre Isbjærge, vældige Hvalfisk og farlige Isbjørne, Sydens glødende Sol, Kinas Særheder og Indiens Vidundere, alt blev hans Fantasi fortrolig med der hjemme i de snævre Stuer. Han længtes ud imod det. Og naar den Dag omsider kom, da han, tidt endnu kun en halvvoksen Dreng, forlod sin lille Fødeø for at drage ud i den vide Verden, faldt det næsten lige saa selvfølgeligt for ham som for en Bondedreng paa andre Egne, at han skal tage Del i Markarbejdet, naar han vokser til.

For Kvinderne der hjemme havde Sømændenes Fortællinger fra Livet derude i Verden næsten endnu mere at betyde. Kun de færreste af dem fik andet at se af den store Verden end netop disse halvanden Kvadratmil med deres smaa Forhold og fattige Dyre- og Planteliv. Alle deres egne Oplevelser laa mellem Listerdyb og Juvredyb. Men Mændenes Fortællinger aabnede en stor og vid Verden for dem, hvor de i Tanken kunde følge deres Kære, naar de laa ude i Kampen for Brødet.

Foraar og Efteraar satte dybere Skel i Livet her end paa de fleste andre Egne, thi med dem fulgte Sø-

mændenes Udrejse og Hjemkomst. Det var Højtider hver paa sin Vis. Udrejsen fulgtes med Interesse af alle, og Hjemkomsten var en Glæde selv for fjerntstaaende. Ved de Skikke, der var knyttet til disse Begivenheder, blev de ikke mindre højtidelige.

Ingen Sømand rejste om Foraaret ud uden først at have været rundt ikke alene i Nabolaget og hos selv fjerne Slægtninge men hos alle Venner og Bekendte hele Øen over for at sige Farvel. Der gik i Reglen henimod en Uge med saadanne Afskedsbesøg. Hvor man kom frem, skulde man „snakke lidt“ og drikke en Punch og en Kop Kaffe. Og der brugtes god Tid til det altsammen. Det skulde jo gaa sømmeligt til, uden Jag. Dog maatte man vogte sig for at dvæle alt for længe ved selve Afskeden, sige Farvel og saa snakke lidt for derefter at sige Farvel igen. Naar det gentog sig flere Gange, ansaas det for et daarligt Varsel. Brød man op, maatte det være resolut.

Selv om der aldrig taltes om det, vidste dog enhver, at der ved en saadan Afsked var ikke ringe Mulighed for, at det blev sidste Gang, man saas. Om det end ikke derfor skortede paa Skæmt og jævn Munterhed, faldt Samtalen dog ved saadanne Lejligheder i Reglen lidt alvorligere end ellers, og naar der omsider med Haandtryk til hver sagdes „Farvel og hold dig munter“ og „Farvel og lykkelig Rejse“, var det ikke fri for at blive lidt højtideligt. Denne dæmpede Højtidelighed gjorde saa meget des stærkere Indtryk, som overdreven Følsomhed, for ikke at tale om Forknyt-

hed, var noget, jeg i ethvert Tilfælde aldrig har set Udtryk for ved saadanne Lejligheder.

Det gjorde altid et ejendommeligt stærkt Indtryk paa mig som Barn og endnu mere som halvvoksen Yngling, naar den Tid kom, da „Søfolkene skulde afsted“, og der saa kom en i Dag og et Par i Morgen for at „sige Farvel“. Tankerne droges altid derved stærkt mod de fjerne Eventyrlande, som ogsaa min Fantasi havde gæstet saa tidt, men som dog endnu stadig laa skjult for mit Blik bag den Dis, der lagde et let Slør over Fastlandets Kyst og sommetider skjulte den helt. Jeg følte mig ved saadanne Lejligheder nærmest som en Vibe om Efteraaret, naar Stær og Stork og mange af de andre Trækfugle drager bort. Den kan ikke følge dem endnu, men den ved dog, at dens Tid til at brede Vingen ogsaa kommer en Gang. De Følelser er sikkert hvert Foraar gaaet igennem mange unge Rømøboeres Sind. For mig og flere af mine Jævnaldrende kom Flyvetiden imidlertid aldrig i den Forstand. Vi tilhørte et Ætled, der endnu under Opvæksten ansaas for bestemt til Søen, men inden vi naaede frem, var Glansen gaaet af Søfarten, og mange af os slog om end med Vemod ind paa andre Veje.

Fra den Højtidelighed, der hvilede over Søfolkenes aarlige Bortrejse i min Barndom, skønt Søfarten allerede den Gang var i stærk Nedgang, kan man slutte sig til, hvor underligt Foraarets Komme maa have virket i de Tider, da det var alle Mænd paa Øen fra næsten affældige Oldinge og helt ned til tolvaars Drenge, der hver Gang, det nærmede sig, tog højtidelig Afsked og drog ud til Kamp for Brødet. Da gik de ikke

Enkelt- eller Parvis for at sige Farvel, men i Flokke paa 10—12 eller flere.

Naar saa Afrejsens Dag var kommen, kørte man i den tidlige Morgenstund, i Reglen længe før Daggry, hen til „Havnen“, ledsaget af nogle af de nærmeste Slægtninge og Venner. Disse „Gelejdere“ var ubetinget nødvendige til en ordentlig Sømandsafrejse. Ved Havnen samledes man i Kroen, hvor hver af de Rejsende gav en Omgang ud til Rejsefællerne og „Gelejderne“. Kom Færgemanden imens for at melde, at Baaden nu var flot, blev den sidste Punch drukket i en Fart under Udveksling af mange gode Ønsker. „Gelejderne“ fulgte de Rejsende ned til Stranden. Her veksledes de sidste Haandtryk og Afskedsønsker. I Vogn eller Jolle blev de Rejsende ført ud til Baaden, der skulde føre dem til Ballum eller maaske lige til Hamborg eller Amsterdam. Naar Ankeret var lettet, og Baaden for fyldt Fok svajede om i Vinden, mens Storsejlet for et Par kraftige Tag gik til Vejrs og rigtig gav Baaden Fart, istemte alle „Gelejderne“ et trefoldigt Hurra, der besvaredes af et lignende fra dem i Baaden. De gled med voksende Fart ud mod den gryende Morgen for at søge „Død eller Brød“ i det fjerne. „Gelejderne“ fulgte dem en Stund med Øjnene, gik saa op til Kroen for endnu at drikke nogle Omgange. Naar de omsider kom hjem for at bringe den sidste Hilsen til de der efterladte, var det i Reglen med en „god Hat“. Lystige skulde „Gelejderne“ være, naar der skulde være Lykke paa Rejsen.

Naar Søfolkene i de senere Aar rejste ud, var det i Reglen til de store Havnebyer for der at søge

Hyre. Dette var vistnok mindre Tilfældet i Søfartens og navnlig i Hvalfangstens Blomstringstid. Meget tyder paa, at de da i Reglen havde Hyre, inden de rejste hjemme fra. Den var jo ikke vanskelig at faa. Alle de Kommandører og Kaptejner, der hørte hjemme paa Øen, tog selvfølgelig med Forkærlighed „Folk fra e La-nd“, som de sikrede sig i Vinterens Løb. Selv de, der ikke fik Hyre paa den Maade, behøvede dog ikke at gøre sig stor Umage for at faa den. De store Rederkompagnier i Hamborg og Altona holdt stadig Agenter, der skulde skaffe dem Mandskaber fra Øerne og det nærmeste Fastland til deres Skibe. Kaptejn P. J. Michelsen i Toftum var saaledes, som det ses af hans efterladte Papirer, Agent for Donners Kompagni i Altona, der i Slutningen af det 18. Hundredaar vel navnlig drev Sildefiskeri under Island. Af opbevarede Kopier af Breve fra Michelsen til Donner fremgaar, at den førstnævnte Vinteren 1783—84 havde hyret 152 Mand, deraf vistnok 40—50 fra Rømø, 1791 fik han kun 139, men 1793 kunde han allerede ved Juletid indberette, at han havde hyret 154 Mand, deriblandt 16 Kaptejner, til næste Sommer og ventede at faa nogle flere endnu. Vinteren 1794—95 har han tilsyneladende ikke faaet saa mange. Paa en Liste over de hyrede Søfolk findes kun 101 Navne, deriblandt kun 19 fra Rømø. Dertil maa dog bemærkes, at der mangler mindst 15 af de første Navne: Kaptejnernes og Styrmændenes. Denne Liste viser ogsaa, at de øvrige hyrede Folk paa faa Undtagelser nær hørte hjemme i Ballum, Brede, Hjerpsted, Visby, Emmerlev og Højer Sogne, samt i Ho, Oksbøl og Aal Sogne.

Det synes for Resten ikke at have været noget let Arbejde at hyre Folk til denne Fart. Hyringen til det ny Togt begyndte jo straks efter, at det gamle var sluttet. Maaske var mange da endnu ikke til Sinds at lade sig binde igen, maaske afventede de først bedre Tilbud. De har maaske ogsaa den Gang endnu foretrukket Grønlandsfarten for Sildefiskeriet. I alle Tilfælde er Michelsens Breve, især før Jul, fulde af Klager over, at Folk ikke møder til Hyreterminerne.

Hjemkomsten om Efteraaret og Vinteren gik lige som Udrejsen ikke af uden Højtidelighed. Den Hjemkomne skulde igen besøge Venner og Bekendte — om end ikke i saa stor Udstrækning som ved Udrejsen — for at sige „Goddag og Tak for sidst“. Og hvor han kom frem, blev der budt ham „Velkommen hjem“. I tidligere Tider blev der gjort endnu mere ved det. Hver Søndag i den Tid, Søfolkene laa ude, var der bleven bedt for dem i Kirken. Naar saa en Grønlandsfarer kom hjem, var noget af det første, han gjorde, det, at han gik til Præsten og bad ham i Kirkebønnen — vistnok med Navns Nævnelse — takke Gud for en lykkelig Rejse. Det var i sin Tid en af Præstens Indtægtskilder, idet hver Kommandør gav ham en Rdlr. for det*).

Mens Mændene laa ude paa deres Togt, gik Livet derhjemme sin rolige Gang for Kvinderne, Børnene og de Gamle. Kvindernes Drift af Landbruget er allerede omtalt. Her skal endnu kun nævnes en Del af de mindre til Dels aarligt tilbagevendende Arbejder, der

---

*) Præstens Indberetning af 1693.

forefaldt i Tilknytning til Gaardens Drift eller Husholdningen.

Der findes med Undtagelse af et lille Kær ingen Moser paa Øen, og den er fuldstændig blottet for Skov. Det vigtigste Brændsel blev derfor som før nævnt Lyng, Fladtørv og tørret Gødning. Lyngen hugges endnu den Dag i Dag af med en omtrent en halv Alen bred Hakke med et halvanden Alen langt Skaft, en „Bikke“. Til Dels bruges dog nu en Lyngle lige som i Nørrejylland. Bikningen er endnu hovedsagelig et kvindeligt Arbejde, der i Reglen udføres i den tidlige Forsommer mellem Sæd og Græsslæt. Omtrent samtidig foregaar Tørvegravningen. Nu har hver sit Stykke Hede eller Strand, hvor han graver de nødvendige Fladtørv, men i Fællesskabets Tid foregik den paa bestemte Dage. Man mødte da efter Tilsigelse af „e Pa-ndmand“ paa Stranden, et bestemt Antal Folk fra hver Gaard og hvert Hus, alt efter Størrelsen. Enhver udsøgte sig den Plads, hvor han vilde grave, navnlig undersøgte man Grønsværets Tykkelse og Godhed, men vovede ikke at grave, før „e Pa-ndmand“ havde givet Signal. Kun var alting rede til at tage hurtig fat. Med Ridsejærnet i Haanden spejdede man efter Signalet. Naar han saa endelig Kl. 9 hejste Flaget, blev der i samme Øjeblik travl Virksomhed overalt. Ridserens 4—5 Tommer lange Kniv skar i Trav Grønsværet af i lange, 8—9 Tommer brede Strimler. Den fór tværs over de gjorte Snit for at afmærke Tørvenes Længde, en halv Alen. Saa kom Spaden og løsnede dem fra Grunden, halvanden til to Tommer tykke. Det gik, som det gjaldt Livet. I Dag maatte man svede for ikke at skulle fryse til Vinteren.

Naar „e Pa-ndmand“ strøg Flaget til Middag, hvilede alle Redskaber straks. Der var dog ikke længere Hvil end lige nok til at spise en medbragt Mellemmad. Naar han til bestemt Klokkeslæt strøg Flaget igen hen mod Aften, var det forbi med al Tørvegravning paa Byens Grund for det Aar. Havde Dagen end været streng, var der dog noget festligt over et saadant Fællesarbejde. Naar det var forbi, samledes hele Flokken, der havde arbejdet spredt og stille, for at gøre hinanden Selskab paa Vejen hjem gennem Klitterne, der nu genlød af munter Skæmt.

Ved Midsommertide begyndte Græsslætten paa Engene. Den var det strengeste Arbejde hele Aaret rundt, men alligevel det, der imødesaas med størst Glæde og Spænding. Det er Tilfældet endnu den Dag i Dag og har sikkert været det i endnu højere Grad, mens Fællesskabet kastede Glans over det og samlede det hele paa bestemte Dage og Steder. Nu slaar enhver naturligvis paa det Sted og den Dag, det passer ham bedst. Helt ensom er man dog aldrig ved dette Arbejde. Enhver Slætter har altid en Afriver med. Det er nødvendigt i det tætte, tunge Græs altid at kunne slaa ind fra én Side for at kunne faa ordentligt Skaar. Derfor maa det løsnede Græs altid omhyggelig rives ud af Skaaret. Det maa desuden spredes ud over hele Skaaret for at tørres hurtig nok.

Bønderne har nu gerne hver en Slætter visse Ugedage, og ikke faa af dem gaar disse Dage selv med som anden Mand. Der bliver saa to Slættere og to Afrivere paa en saadan Eng, og i Reglen er der flere saadanne Flokke nær ved hinanden. I Pavserne søger

de da sammen ved de Græsdynger, der under Maaltiderne skal give Læ mod Vinden, „smager Brændevinen“ og faar en lille Passiar under det hurtige Hvil. Der er travlt saadan Dag. En Dagslæt er ikke lille, og enhver sætter en Ære i at faa det mest mulige udrettet. Derfor er man ogsaa tidlig paa Færde. Kl. 1 om Natten staar man op den Dag, man har Slætteren, og inden Kl. 2 synger Leen sin dæmpede Sang over Engen, endnu før Lærken er paa Færde.

Høbjærgningen er i det hele det vigtigste Arbejde Aaret rundt. Det er strengt, men der er Fest over det. Man tager pænere Tøj paa, naar man er færdig med det mere smudsige Arbejde paa Marken, Heden og Tørvepladsen og derefter skal paa Engen, og naar Leens Sang var forstummet paa det sidste Stykke Eng, drog Slætter og Afriver syngende hjem med vajende Dannebrog — mens det endnu lod sig gøre. Der gøres Gilde, „Opslæt“, naar det sidste Græs er slaaet. Det er meget vigtigere end „Opskør“, efter at det sidste Korn er mejet. Og „Kvædelæsset“ kommer her fra Engen, ikke fra Kornmarken.

Blandt de vinterlige Husflidsarbejder, der dreves her som andet Steds, skal kun nævnes Væyningen. I Tyverne af sidste Hundredaar var der omtrent 40 Kvinder*) paa Øen, der sysselsatte sig med at væve. Endnu i min Barndom var deres Antal ret betydeligt, nu er det helt forsvindende. Selve Vævearbejdet var ensformigt som Slagbordets dumpe Slag, men forud for det gik Trendingen. Den var der altid lidt festligt over. Garnnøglerne sprang i Trendekistens Rum,

*) Staatsbürgl. Mag. 1824.

mens Trendebordet drejedes rundt, og Bedstemoder og Tante, der begge var Væversker, samt maaske endnu en tilfældig Hjælper maalte og regnede. Tøjet skulde jo „løbe“ sit bestemte Antal Alen. Der var et bestemt Forhold mellem Alen Tøj og Pund Trendegarn. Islættens Art maatte ogsaa tages med i Betragtning. Det voldte øjensynligt ikke ringe Hovedbrud. Der maatte derfor en ekstra Kop Kaffe til med Smør og Kavring, i de senere Aar maaske endog med „Bækkerkage“ til.

Nær i Slægt med Vævningen var jo Kartning og Spinding. Det var Vinteraftenarbejde for Konen og Pigerne og foregik inde i Dagligstuen, mens Manden og maaske Børnene strikkede.

Husførelsen var selvfølgelig simpel og er det for en stor Del endnu. Der stilles ikke store Fordringer til Kogekunsten, og det er ikke noget overdrevent Maal af Tid, der levnes de fleste Kvinder til Renholdelse af Huset. Alligevel er Renligheden forholdsvis god. Brygning og Bagning udføres endnu i enhver Gaard. Kun faa finder Smag i „Bækkerbrø“. Der bages gerne saa stor en Portion, at det kan slaa til til 14 Dage eller endog tre Uger. Nu bages der vel de fleste Steder Hvedebrød efter Behov i Komfurovnen, men for en Snes Aar siden fik man kun „Kage“ (Sigtebrød) i de første Dage efter Bagningen, og den blev sparsomt tildelt for at række saa langt som muligt. Naar de faa Sigtebrød var opspist, kunde man „napp e Kagtænd“ ud, indtil der skulde bages igen, eller indtil en af Naboerne bagte. Saa fik man nemlig „en Kage“, som man gengældte, naar

man selv bagte igen. I Reglen var der tre eller fire Naboer, der udvekslede et Sigtebrød og et Par „Skronner“ (smaa runde Sigtebrød eller Bygmelsbrød til Børnene) ved hver Bagning. Ovnen fyredes op med Lyng, og der blev begyndt saa tidlig, at man kunde faa „Skronner“ til sin Kaffe den Morgen.

XII. Fest og Gilde.

De gamle Skikke, der har været knyttet til Folke- og Familielivets forskellige Begivenheder, er naturligvis her som overalt stærkt i Færd med at forsvinde. Dog har de holdt sig næsten uforandret saa langt ned imod vor Tid, at de fleste af dem endnu er i frisk Minde.

Brylluppet er vel nok den Familiebegivenhed, der er samlet flest Skikke om. Hertil knytter sig naturligt de, der grupperer sig om Forlovelsen og Trolovelsen.

Saa vidt vides er Forlovelsen aldrig paa Rømø bleven ordnet af Forældrene, men de Unge har selv truffet deres Valg. Folk, der kan huske over Halvfjers Aar tilbage, paastaar, at de aldrig har vidst af andet at sige, og af en Bemærkning i Bodser P. Manøs Dagbog synes det at fremgaa, at Forholdet var det samme for over hundrede Aar siden. Er der forekommen Tilfælde, hvor Forældrene har villet raade, har det kun været Undtagelser. Man forlovede sig gerne i en ung Alder, men giftede sig nødig, inden man havde „faaet sin Eksamen“ (Styrmandseksamen), naar man da ellers var til Sinds at tage den. Mange opsatte det endog, indtil de havde faaet Skib at føre.

Forlovelsestiden blev derfor tidt meget lang. Den kan endnu undertiden strække sig over 6—8 Aar.

Trolovelsen er nu aflagt, men har været brugt endnu for rigelig en Menneskealder siden. En tre Ugers Tid før Brylluppet*), „e Høtte“, skulde finde Sted, gik det unge Pars Fædre eller Brudgommen med to Vidner til Præsten og forlangte Tillysning, som saa paa sædvanlig Vis skete tre Søndage i Rad. I Bryllupsgaarden fejredes Trolovelsen med et lille Kaffegilde.

Efter den Tid blev der travlt i Bryllupsgaarden, „e Høttesgaard“, med Forberedelser, mens Brudeparret personligt gik omkring for at indbyde Gæsterne og blandt de nærmeste Slægtninge udnævne en Skaffer, en Redekone, fire Skænkere og fire Brudepiger. Hvis nogen af Parrets Forældre ikke mere var i Live, valgtes der Stedfortrædere for dem, ligeledes blandt de nærmeste.

En Uge før Brylluppet skulde der „være Brudeseng“. Fra de Gaarde, hvor man vilde give Flæsk, Kød og Pølser — „et Fad Mad“ — som Brudegave, mødte de ældre med disse Varer henimod Aften. I Redekonens Paasyn blev Brudesengen nu opredt. Her maatte alt være til Stede, hvad der af Undertøj hørte til en fuldstændig Beklædning, og alt, hvad der hørte

*) Skildringen af det efterfølgende svarer ikke mere fuldt ud til Virkeligheden, men er en ved Hjælp af gamle Folks Meddelelser foretagen Rekonstruktion af Skikkene, saaledes som de var for 50—70 Aar siden. Der er dog endnu bevaret saa meget, at jeg har kunnet skildre det meste af Selvsyn.

til et Sovekammerudstyr, skulde være paa sin Plads. Naar de, der var mødt „til Brudeseng“, havde faaet en Kop Kaffe, blev Sengen og alt Tilbehør dem forevist af Redekonen, en Ceremoni, der gav Anledning til mange, tidt drøje Vittigheder. Var ikke alt i Orden, var det slemt for hende, men fandtes alting at være paa sin Plads, blev der drukket en Skaal paa det, og Gæsterne dansede hele Natten.

To Dage før Brylluppet mødte alle Skænkere og Brudepiger i Bryllupsgaarden. De to Skænkere blev med Paraply*) i Haanden sendt ud med formel Indbydelse til alle de Indbudte. Hvor „e By-mand“ kom ind i et Hus, afleverede han sin Ramse til den første af de paagældende, han traf: „Æ skuld helsen fra N. N. o hans Kjærrest om N. N. o B. B. o A. D. vild vær saa goj o komm' aa Torsda Morn aa drikk' en Kop Kaffe o følle med dem te Kirrk o høer e Viels o offer mæ dem o følle mæ hjem te Mad o tej Del i djæ Fonøjels“. Præst og Degn blev indbudte til at udføre deres Hverv og modtage Offer i Kirken.

De andre to Skænkere og Brudepigerne havde imidlertid travlt i Bryllupsgaarden. Skænkerne laante Borde og Bænke i hele Nabolaget. Brudepigerne gik Parvis ud med en Tørvekurv og laante Tallerkener, Knive, Gafler, Skeer, Kopper, Kaffekander, Lysestager, Lamper, og hvad der ellers behøvedes til Gildet. Alt

---

*) Paraplyen er naturligvis et Minde om „e By-stok“, som ikke har været brugt i den sidste Menneskealder. Jeg mindes heller ikke at have set den noget Steds. Moritz meddeler, at den var $1^1/_4$ m lang, med Sølv- eller Ravknap og med en rød Silkekvast omtrent et Kvarter fra Overenden.

det laante Tøj blev afvasket og pudset, og Lysestagerne forsynet med Manchetter, klippede saaledes af sammenlagte Papirstrimler, at de dannede en „Storre“ om Stagens Overende. Til Brudeparret blev et Par Lys pyntet med Silkesløjfer. De sattes, helst i en toarmet Lysestage, foran Brudeparrets Plads ved Bordet og brændte til Midnat. De to Fædre og Redekonen fik ligeledes hver sit Lys pyntet, dog mere tarveligt.

Inden selve Brylluppet omtales, vil det være paa sin Plads at gøre kort Rede for de forskellige „Bestillingsfolks“ Funktioner.

Skafferen forestaar Forberedelserne og Anretningen, bestemmer Rangfølgen ved Bordet — efter strenge Regler —, hvornaar der skal spises, drikkes Punch osv., er i det hele den ledende Aand i alt, hvad der vedrører Brylluppet. Et fingertykt Spanskrør er hans Kommandostav, som han hele Tiden bærer hos sig som Tegn paa sin Værdighed. Med det slaar han paa en Bjælke eller i Bordet, for at skaffe sig Ørenlyd, naar han vil uddele en Ordre til sine Undergivne eller give Gæsterne en Anvisning. Redekonen er hans kvindelige Sideordnede. Hun reder Brudesengen, pynter Bruden og følger hende under hele Festligheden som en Slags Anstandsdame. Fædrene fungerer som Forlovere. Dermed er deres Hverv endt, og for Resten er de Hædersgæster. Derimod optræder Mødrene, hvad enten det er de egentlige Mødre eller Stedfortrædere, som Husmødre under Festen. De kommer ikke med til Bords eller til Kirke, men maa se til i Køkken og Kælder uden dog at hjælpe ved noget. Skænkerne og

Brudepigerne er Opvartere under Gildet. Alle de her nævnte Hverv er naturligvis Æreshverv, der tildeles de nærmeste Slægtninge, hvorimod alle de andre Hverv, der senere vil blive nævnt paa passende Plads, udføres af „Fagfolk“ for Betaling.

Paa Bryllupsdagen — ved et stort Bryllup altid en Torsdag — mødte Gæsterne omkring ved Klokken 8 om Morgenen i Bryllupsgaarden, hvor de modtoges af to Skænkere og en eller to Brudepiger, som bød dem hver „en Skaal“ — Mændene en Snaps Brændevin og en Slurk Øl, Kvinderne en Skefuld Mjød og Tvebak af et Fad.

Inde i „e Pissel“ sad Brudeparret i fuld Pynt, tog imod Lykønskninger og fik Brudegaver af dem, der ikke havde sendt Flæsk og Kød Naar alle Gæsterne var komne, bød Skafferen dem til Bords og anviste hver Gæst sin Plads, som han beholdt under hele Festen. Øverst sad naturligvis Bruden med Brudgommen ved sin højre Side og Redekonen til venstre. Tilhøjre for Brudeparret sad begge Fædre. Derefter fulgte Gæsterne, Parvis ordnede til begge Sider efter Slægtskab og Anseelse.

Opvartningen bestod i Kaffe og belagt Smørrebrød, et Stykke „Sinnka'g“ (Hvedebrød med Rosiner og Krydderier i) og tre til fire Punche, hvoraf i det mindste den ene er en „Rumpunch“ (en meget lille, men stærk Toddy i en Kop). Naar den sidste Punch er drukken, slaar Skafferen paa Bjælken og beder Folk „ankre op“, da det er paa Tide at køre til Kirke.

Til Kirken kører Bruden og Redekonen paa den første Vogn, Brudgommen og Skafferen paa den anden.

Spillemanden, der er med paa den tredje Vogn, gnider hele Vejen sin Violin. Toget kører i saa stærk Trav, som de daarlige, sandede Veje tillader.

Hvor der bor Slægtninge og Venner, er der ligesom ved Bryllupsgaarden rejst en høj Mast, hvorfra der vajer saa mange Flag, som man har kunnet opdrive: Signalflag og alle mulige Nationers, i den underligste Sammensætning af Farver og Former. Hvor Brudeskaren kører forbi, kippes Flagene, og en af Skænkerne løber med Flasken for at skænke Flagvogteren en Dram og byde ham til Gilde paa Søndag Aften.

Mens Hestene bliver spændt fra ved Præstegaarden og sat i Stald, gaar Skænkerne rundt med Flaske og Glas og byder Mændene en Snaps, Kvinderne et Glas Vin, før vistnok Mjød. Op til Kirken gaar Spillemanden foran, spillende lige til Kirkegaardslaagen, derefter de ugifte, saa de gifte Gæster, Brudepigerne og Skænkerne. Saa først kommer Brudeparret. Skafferen og Redekonen slutter Toget. Ved Kirkedøren standser det, og ind ad Kirken gaar saa først de unge Piger, Bruden som den sidste af dem fulgt af Redekonen, og derefter alle de øvrige Koner. Saa kommer Brudgommen og Skafferen med begge Fædrene, derefter de gifte Mænd og tilsidst de unge Karle.

I Kirken sidder Brudeparret i de almindelige Stolestader, men har hver et helt Stade for sig, hun paa Kvindernes og han paa Mændenes Side. Naar de, efter at der er sunget en Salme, skal frem for Alteret, træder Brudgommen ud paa Gulvet og nejer for Bruden. Hun rejser sig, knikser og følger ved hans Side

med op til Alteret. Efter Vielsen nejes og knikses der igen, inden hver gaar til sin Plads.

Naar der skal ofres, gaar Bruden først ene op og rundt om Alteret for at lægge sin Skærv til Præst og Degn. Derefter kommer Brudgommen, der nejer, idet han gaar forbi Brudens Plads. Saa vandrer Skaffer og Redekone Arm i Arm op til Alteret. Rundt om det gaar hun foran, men naar de er traadt ned af Forhøjningen, byder han hende igen Armen. Efter dem følger med skarpt Skel mellem de enkelte Grupper: Fædrene, Brudepigerne og Skænkerne, gifte og ugifte Mænd imellem hverandre, de unge Piger og til Slut Konerne.

Ud af Kirken gaar de Nygifte Side om Side, og uden for Døren tager de mod Lykønskninger. Mens der spændes for, faar Kvinderne atter Vin og „Sinnkage“ og Mændene en Snaps Brændevin.

Ved Bryllupsgaarden bliver man atter modtaget med en „Skaal“ (Øl og Snaps, Mjød og Kavring). Paa Bordene er der hvid (laant) Dug. Det bruges kun ved saadanne Lejligheder. Og paa hver Plads findes to Tallerkener (ogsaa en Gildeluksus) og en Kop ovenpaa. Der skænkes nu først en Thepunch, hvortil der spises en Kavring. Saa slaar Skafferen paa Bjælken og raaber: „Vil I no vær saa goj o tale Herren te“. Der synges et Salmevers. Derefter byder han alle velkommen og siger: „No ska vi se, hva e Køksers formaar“. Skænkerne bringer paa store Stegefade Bøster (Flæskeskinker) ind til Skafferen, som fordeler dem paa Bordene og udpeger dem, der skal skære for. Spisesedlen lyder i Reglen paa Flæsk og Kød med Kartofler og Sauce. Hertil flere Snapse Brændevin

og Vin. Anden Ret er „Vinsuppe“ med mange Rosiner og store Stykker Kanel i, Desserten Smør og Kavring med Øl til. Mens den fortæres, gaar der tre Underkopper — til Spillemanden, de fattige og Jordemoderen — rundt til Indsamling ved Bordet. Der hverken holdes Taler eller udbringes Skaaler. Brudepigerne sørger for Maden, Skænkerne hovedsagelig for Drikkevarerne. Bliver en Skaal, Terrin eller et Fad tømt, uden at vedkommende Brudepige straks opdager det, volder man hende stor Tort og Bordfællerne tilsvarende Morskab ved at „tinke“ paa den med en Ske eller Kniv. Mindst lige saa morsomt er det at ærgre Skænkerne ved at gnide paa en tom Flaske med en Prop, saa den skriger. Maaltidet slutter med, at man efter Skafferens Anmodning „takker Herren“ ved at synge en Salme. Saa siger han velbekomme og forkynder, at hvis nogen nu har Lyst til at gaa hjem eller lidt ud i Byen, saa har de Lov til det, men de skal møde igen til det og det Klokkeslet; hvem der ikke møder, „straffes efter Loven“. Straffen bestod i, at Vedkommende skulde drikke to Kaffepunche.

Saa vidt muligt spredes nu Gæsterne rundt om i Byen til Venner og Bekendte. Man vidste jo nok, at selv om Loven var streng, saa „Befalingsfolkene“ slet ikke skævt til, at Huset var nogenlunde ryddeligt for Gæster, mens de fik fejet og gjort rent og Bordet paany dækket til Aften.

Naar Gæsterne kom igen til Aften, straalede Bryllupsgaarden i saa god Belysning, som de hjemmestøbte Tællelys og nogle Petroleumslamper kunde afgive. Paa Aftensbordet bestod Retterne af belagt Smørrebrød, dels

Rug- dels Hvedebrød, og Sinnkage. Smørrebrødet var skaaret Dagen i Forvejen og holdt tildækket for ikke at blive tørt. Den Punch, der skænkedes til at begynde med, blev drukket i Stilhed, men naar alle efter Maden er forsynet med en Rumpunch, slaar Skafferen paa Bjælken, og denne Gang har han meget at sige.

„Vil I saa“, begynder han, „vær saa goj o drikk' e Brujfolks Skaal.“

Forsamlingen rejser sig og synger:

„Og dette skal være e Brujfolks Skaale
Hurra.
Gid de maa længe leve,
i Fryd og i Velstand at svæve,
Hurra, hurra, den Skaale var brav
Hurra.
Ja Skam for den, som ikke
vore Brujfolks Skaale vil drikke,
Hurra, hurra, den Skaale var brav,
Hurra.“

I den sidste Menneskealder synges dette Afsnit tidt til Melodien: „Kong Kristian stod ved højen Mast.“ For at det kan lade sig gøre, maa hvert Hurra synges to Gange. I umiddelbar Tilslutning dertil følger efter en anden Melodi:

„De skal leve,
de skal leve;
de skal leve højt Hurra.
:,: Hurra, hurra, singfalderadera. :,:
De skal leve,
de skal leve,
De skal leve højt Hurra.

Hvem der har gode Ønsker tilovers for Brudefolkene — og hvem har ikke det? — kommer nu, idet han løfter sin Kop, frem med dem i korte fyndige Raab ud over Forsamlingen, som — ligeledes med hævet Kop — svarer med et kraftigt Hurra.

Skafferen indleder:

„Længe leve vore Brujfolk“.

Derefter følger, fra hvem der føler Trang til det, f. Eks.:

„I Fryd og i Velstand at svæve!“
„Mange Penge at fortjene!“
„Altid glad og veltilfreds!“

Der kan følge en hel Række saadanne sommetider ret morsomme Udraab. Naar ingen har mere at sige, klinker man med Kopperne og drikker af dem. Derefter siger Bruden:

„Saa takker vi Jer aall sammel“, og straks stemmer Forsamlingen i med følgende:

Hun for Skaalen takker,
Skaalen den var vakker,
:,: Tak I, som sang saa vel og brav :,:
Tak skal I ha,
Ja Tak skal I ha.
Den Skaal var nydelig,
hun takker tydelig
for Skaalen sin;
den var og herlig,
hun takker kærlig
enhver især.

Ja Tak skal I have,
fordi I sang saa brav.*)
Og lige vil vi have,
fordi vi drikker den af.
Tralalala, tralalala, tralalalalalala.
Ja lige vi vil have,
fordi vi drikker den af.
Jeg drikker ud til hver en Draabe,
det gør hver, saa vil vi haabe,
lambo, lambo, mine Herrer lambo.

Har nogen endnu en Draabe i Koppen, skynder han sig med at drikke den af for med de andre at kunne stemme i med, mens Koppen vendes med Bunden opad:

Til Bevis saa vil vi vende
Koppen paa sin ravgal Ende.
Lambo osv.

Idet Koppen atter vendes ret og sættes paa sin Plads synges der:

Se nu har (er?) Koppen gjort sin Ret
Komdidelumdidelumdej
Nu er den paa sin Ende sat
Komdidelumdidelumdej
Tralala osv.

---

*) Denne Del har rimeligvis — med 1. i Stedet for 3. Person — oprindelig været den hædredes Takkesang, hvorefter saa Forsamlingen faldt ind igen med det følgende.

Ved den næste Punch opfordrer Skafferen paa lignende Maade til at drikke Redekonens Skaal, derefter Brudefaderens, Brudgomsfaderens og saa sin egen. Det sidste giver i Reglen Anledning til megen Munterhed. Hver Gang drikkes Skaalen paa samme Maade som oven anført. Til Afveksling synges det første Afsnit dog tidt paa følgende Maade:

:,: Og dette skal være
N. N. til Ære, hurra! :,:
Ja, skam for den, som ikke
N. N. til Ære vil drikke.
Hurra, hurra! Den Skaale var brav,
Hurra!
Gid han maa længe leve
i Fryd og i Velstand at svæve.
Hurra, hurra! Den Skaale var brav,
Hurra!
Gid han maa leve i mange Aar
og Fryd og Fremgang monne faa,
behagelige Dage, behagelige Sager,
saamange som Draaber er her!
Guds Fred han ham sende,
ihvor han sig vender
i mange lyksalige Aar.
Gud giv' ham de Dage,
som ham mon behage,
indtil han af Verden udgaar.
Han skal leve, han skal leve, han skal leve højt, hurra!
:,: Hurra! hurra! sing falderadera. :,:
Han skal leve, han skal leve, han skal leve højt, Hurra!

Hvor det passer, føjer man tidt til:

„Gid han (eller hun) snarlig maa finde sig en Mage,
som kan forskønne ham hans Dage
og ret af Hjertet elske ham.“

Naar Skafferens Skaal er drukken og en ny Punch skænket i, holder han den eneste Tale, der høres, og den har i Reglen følgende Indhold:

„Vil I nu vide, i hvad Anledning vi er samlede her, saa er det for at fejre N. N.s og B. B.s Bryllup. Vi har nu her en hel Række Befalingsfolk: Først en Brud og en Brudgom [ved hver, han nævner, peger han paa vedkommendes Plads og siger: han (eller hun) sidder der]. Saa har vi en Redekone, to Fædre og to Mødre, en Spillemand, to „Køkser“, en Vandbærer, en Øltapper og en Staldkarl.“

Mødrene, Køkserne, Vandbæreren, Øltapperen og Staldkarlen trækkes her modstræbende ind og bliver under stor Munterhed forevist Forsamlingen, der synger og drikker deres Skaal.

„Og saa maa I nu høre Anordningerne“, siger Skafferen videre: „Ingen maa danse med Bruden, før jeg har danset hende til, og ingen maa sætte sig paa Brudefolkenes Plads før Kl. 12.“ Derefter drikkes der en Punch. Atter klasker Spanskrøret mod Bjælken, og kan Skafferen synge, synger han:

„Dans og Spil, Dans og Spil,
vi nu ej forglemme vil“,

ellers raaber han noget tilsvarende.

Man gaar fra Borde, „e Pissel“ ryddes og fejes til Dans, Spillemanden (naar det kommer højt, har man to, begge med Violin) anbringes paa en Kasse eller Tønde i et Hjørne, og saa snart han begynder det første „Dansestykke“, træder Skafferen „e Bruj-da-ns“ med Bruden. Ingen andre maa deltage i denne Dans. Naar den er til Ende, afleverer han hende til Brudgommen med et Par smigrende Ord om hendes Dans og en skæmtsom Formaning til at „hand' me hind, som do ka forsva-r et“. Derefter er Dansen fri, og enhver klør paa, det bedste han kan.

Der er ikke Tale om, at et sundt Menneske faar Lov til at forlade Bryllupsgaarden før hen paa Eftermiddagen næste Dag, og det er hartad utroligt, hvad der i den Tid ydes i Retning af Dans, Sang (mest Skaaler) og anden Munterhed, men selvfølgelig skorter det heller ikke paa noget til at holde Kræfterne og Humøret vedlige med. Kl. 10 drikkes der The med belagt Smørrebrød til. Kl. 2 faar man Kød og Flæsk med stuvede Kartofler og derefter Kaffe og Smørrebrød. Kl. 6 om Morgenen Kaffe og Smørrebrød. Det sidste Maaltid faas ved Middagstide. Det bestaar i „Labskows“ med Kaffe og Kavring bag efter. Indimellem de forskellige Maaltider gives der med Mellemrum af 1 eller ½ Time en Punch,*) som paa en Bakke bringes ind i „e Pissel“, og hvortil der synges en Skaal for en eller anden af de Tilstedeværende eller for en Slægtning af en af „e Høttesfolk“.

---

*) Tidligere skænkedes der i den Tid Brændevin og Øl efter en stor Maalestok.

Selv efter det sidste Maaltid er man endnu ikke rede til at gaa hjem. Naar man bryder op fra Bordet, marcherer Spillemanden nemlig spillende ud af Døren, Brudefolkene og hele Bryllupsskaren Arm i Arm bag efter med Solen rundt om „e Høttesgaard“. Det kaldes at „dans rundt om e Hus“. Hvor der blot er nogenlunde fast Bund, danser man til de Toner, Spillemanden gnider ud af sin Violin, hvis man kan høre dem, eller til sin egen efter Nattens Anstrengelser noget medtagne Sang. Faar man under denne Dans rundt om Huset Øje paa Folk, der ikke hører til „e Høttesfolk“, faar de et Hurra og allehaande skæmtende eller drillende Tilraab.

Der kan næppe tænkes nogen mere fornøjelig og stemningsfuld Afslutning af et Gilde end denne „Dans rundt om Huset“, der lige som samler alle om en fælles sidste Morskab, faar de synkende Kræfter til endnu en Gang at blusse op for at slaa Kreds om det Glædens Sted, man nu maa forlade, og hvor man derfor til Slut vil lukke Glæden inde. Dansen rundt om Huset skal til, hvordan saa end Vejret og Føret er. Er det for slemt, melder der sig vel altid en Del af de svagere fra, men som Stemningen er paa det Tidspunkt, er der dog altid nok, der ikke lader sig afskrække. Tidt trodser man den værste Snestorm barhovedet og i Skjorteærmer, gennemsvedt fra Natten.

Dansen om Huset er den egentlige Afslutning paa Brylluppet, men man danser dog ind ad Døren igen for at drikke en Afskedsskaal. Enkelte trodser vel nu Disciplinen og tager sig en Dans endnu. Det bliver dog ikke rigtig til noget. Men selv om man

— med et Hurra for Brudefolkene — har forladt „e Høttesgaard“, gaar man langt fra altid lige hjem. Man følger de Nærmestboende hjem og drikker der en Punch med dem og faar en Svingom med dem, man finder i Huset. Saaledes drager den muntre Flok fra Gaard til Gaard, stadig svindende ind, indtil der til sidst kun er nogle faa Stykker tilbage. For dem bliver det Aften og sommetider hen paa Aftenen, inden de naar hjem -— efter halvandet Døgns Fest.

Lørdagen over har Gæsterne Ro, men i „e Høttesgaard“ er der travlt. Der skal jo ogsaa være „Søndagshøtte“. „E By-mand“ gaar om Lørdagen rundt og indbyder dem, der har givet Flæsk og Kød, til Mad om Søndagen, mens andre bliver indbudt til om Aftenen. De Nygifte gaar „ung’ Folk i Kirk’“, og Præsten indfletter deres Navne i Kirkebønnen. I Bryllupsgaarden foregaar „e Søndashøtte“ i alt væsentligt lige som det egentlige Bryllup. Dog varer Dansen ikke til Mandag Middag, men kun til hen i Morgenstunden.

Efter at Skænkerne og Brudepigerne om Tirsdagen har bragt det laante Tøj paa Plads igen, faar de endnu om Aftenen en lille Svingom sammen med nogle indbudte Unge. Brudefolkene gaar selv for Borde den Aften, og Dansen varer til Midnat, somme Tider dog til Kl. 2 eller 3.

Et stort Bryllup varede saaledes en hel Uge. Vilde man spare paa det, fandt det egentlige Bryllup Sted om Søndagen.

I alt væsentligt fejres Brylluppet endnu den Dag i Dag som her beskrevet. Tarvelighed i Mad og

Drikke parret med en hartad utrolig Udholdenhed i at more sig ved Dansen giver det endnu sit Særpræg. Retterne er endnu de samme, og Vin bruges kun til Punch for Kvinder og meget svage Mænd. Kun i enkelte Tilfælde lader man Vinsuppe og „Bø-st“ ved Middagen vige for Suppe og Steg. Skønt der bliver drukket en urimelig Mængde, mest smaa Kaffepunche, ved et saadant Bryllup, er det dog sjælden, at „e Høttesfolk“ er rigtig fulde. Skafferen maa forstaa at „fyre“ saadan, at Gæsterne hele Tiden er „gla-j“, men intet Øjeblik bliver „fuld o gall“.

Jeg skal forbigaa de øvrige Familiefester, som jeg ikke har kunnet finde noget synderlig ejendommeligt ved, og endnu kun omtale Begravelsen, og hvad der gaar forud for den.

At ringe med Kirkeklokkerne, naar et Menneske er død, bruges ikke paa Rømø, derimod bliver der saa hurtig som muligt sendt en „Bojmand“, en sortklædt ung Pige med Paraply i Haanden, rundt, tidt til hvert Hus paa Øen med Hilsen fra N. N., at N. N. er død ved det og det Klokkeslet. Det gøres ogsaa, naar Dødsfaldet er sket paa Søen, maaske for Maaneder siden.

Et Par Dage før Begravelsen er der „Ke-stlæg“, hvortil de nærmeste ældre Slægtninge samles til en Kop Kaffe med belagt Smørrebrød. Samme Dag gaar „e By-mand“, denne Gang en ung Mand, og indbyder Slægtninge og Bekendte, sommetider hele Øens Befolkning, til at „følge den salig Hensovede til hans sidste Sovekammer og Hvilested“.

Ligfølget bliver i Lighuset beværtet med Kaffe og belagt Smørrebrød og to eller højst tre Kaffepunche. Tilfælde af, at Følget kommer til Graven med „en hal Perial“ kendes ikke paa Rømø. En Gang er det dog forekommet i Mands Minde. En gammel Pebermø havde nemlig ønsket, at hendes Begravelse skulde fejres, som om det var hendes Bryllup. Og dette Ønske fik hun opfyldt.

Paa Vejen til Kirkegaarden skal to af de nærmeste kvindelige Slægtninge „sidde paa Kisten“. Det gør de nu ikke mere bogstaveligt, men sidder i en Agestol umiddelbart foran Kisten. Men Udtrykket er dog bibeholdt.

Efter Begravelsen tager en Del særlig Indbudte med hjem til „Ærr'øl“.

Mens alt det her fortalte endnu er uforandret, er en Del Skikke, der endnu har været brugte i Mands Minde, nu aflagte.

I Fyrrerne og til Dels senere var det saaledes endnu Skik at brænde Lys i Ligstuen og at vaage i et Sideværelse, saa længe den Afdøde „laa i Lig“.

Endnu for en Snes Aar siden kastede Mændene i Følget Graven til, inden det forlod den.

Kun i enkelte Tilfælde huskes endnu den Skik, at to Mænd — ved Rigmænds Begravelse — hele Vejen til Kirken gik foran Ligvognen med hver et tykt Vokslys i Haanden. Paa Lysene, der var pyntede med sorte Baand, var anbragt et Blikskilt med den Afdødes korte Levnedsløb. De gaves til Kirken og brugtes som Alterlys. Skiltene hang i Kirken til Aaret var omme og toges derefter hjem.

Som Gravmæler brugtes kvartertykke flade Sten, der lagdes paa Gravene og dækkede dem helt. Disse Sten førtes vist i Reglen med hjem fra Holland. Foruden lange Indskrifter bar de tidt en Rigdom af Billeder og Forsiringer i Basrelief. Skønt en Mængde er bleven ødelagt ved Skødesløshed, findes der dog endnu Mindestene af den Art, der er henimod 250 Aar gamle og meget smukke.

Som det allerede fremgaar af det ovenstaaende, var det selskabelige Liv paa Øen meget jævnt, og det er det endnu. Alle kender jo hinanden og danner en stor Familje, som „Fastlændere“ staar uden for, om de end modtages med stor Gæstfrihed.

Standsforskel kunde ikke udvikles her. Grundejendommen betød her for lidt til at begrunde en Forskel mellem Gaardejerne og Husmanden, og den, hvis Vugge havde staaet i det fattigste jordløse Hus, havde, naar han ellers „skikkede sig godt“, lige saa god, om end ikke lige saa let Adgang til at faa eget Dæk under Fod som den rigeste Gaardejers eller Kaptejns Søn. Og begynde som Skibsdreng og gaa samme Tur igennem skulde de jo alle. Om Bord krævede Disciplinen vel strengt Skel mellem Overordnede og Underordnede, men aldrig saa snart sattes Foden paa Rømøs Jord, før det var, som om der aldrig havde været noget Skel. Her kunde Kaptejnen og hans Skibsdreng mødes til Gilder og Dans, Matroser og Officerer kunde omgaas hinanden uden mindste Tvang, og syntes Fattigmands Søn og Rigmands Datter om hinanden, var deres forskellige Kaar aldrig en Skillemur, det var umuligt at komme over.

Selskabslivet holdtes i det hele paa en saadan Fod, at alle kunde mødes. Selv hvor der var gode Raad, var Opvartning, Klædedragt osv. saa tarveligt, at ogsaa den mindre godt stillede kunde gøre fuldt ud Gengæld. I nyere Tid er Tarveligheden noget mindre. Den følgende Skildring passer derfor ikke fuldt ud mere saaledes som for en Snes Aar siden.

Der er kommen Fremmede hos N. N. Han kommer ind fra Stalden i Skjorteærmer og Træsko og byder „Gudaw o velkommen". Lidt efter kommer hans Kone med Kaffekedlen lige fra Skorstenen og sætter den paa en lille Trefod paa Bordet. Den er helt sort. Kun oven paa er den holdt nogenlunde blank. Der skænkes en Kaffepunch til at begynde med. Dertil en Kavring. Senere Kaffe og belagt Smørrebrød. Ved Aftenbesøg, ja selv ved Gilder indskrænkes Opvartningen til det samme, kun at man saa har en Kaffekande paa Bordet, faar en „Rumpunch" til at begynde med og en Kaffepunch til Slutning og, hvis det er i Juletiden, forskellige Julekager.

Gilder var ellers yderst sjældne. Derimod kom man tidt sammen i Aften- eller Søndag-Eftermiddagsbesøg, fik et Slags Kort („Femten Streger", „Lur" eller „Fip") og holdt Snak. Selvfølgelig faar Vind og Vejr, Kvæghandel og Foder først en Overgang, men ved mindste Anledning svinger man ind paa Minderne fra Søen. Er der først begyndt, myldrer de frem fra alle Sider baade lyse og triste. I det ene Øjeblik er man i Grønland, i det andet i Indien, saa i Kina osv. Lige godt kendt er man overalt, dog ikke ud over „Pladserne" (Havnebyerne). Det indre Land eksisterer

næppe. Hvad Folk lever af i Indlandsbyer, forstaar man ikke.

Om Mindet end lægger nogen Glans over Oplevelserne, er Fortællemaaden dog jævn og ædruelig. Udtrykket at „spinde en Ende“ kendes ikke, og de faa, der øver denne Sport, kommer hurtig i Ry for at „lyve“. Folk, der kommer hjem fra deres første Rejse, har jo gerne lidt Hang i den Retning. Ellers findes den næsten kun hos saadanne, der lige har smagt Saltvandet paa en eneste kort Rejse og saa er ældedes i Mindet om den som deres Livs Glansperiode. Hvis der ellers er noget om, at Sømænd gerne vil „spinde en Ende“, er Grunden til, at det ikke slaar til her, næppe nogen anden end den, at man her næsten ingen Landkrabber har, som man kan dupere dermed.

De faa Gilder, der gjordes, var knyttede til Høsten, Svineslagtningen og Julen.

Julegildet er som et almindeligt Aftenbesøg, kun varer det noget længere, og der spises to Gange, første Gang med Kaffe, anden Gang med The til.

Til Høstgildet, „e Opslæt“, bliver Slætteren og andre, der har hjulpet til ved Høbjærgningen, bedt til Middag. I den Anledning slagtes der gerne et Lam.

Svineslagtningen var en af Aarets Begivenheder. Foruden en So eller et Par Ungsvin slagtedes der nemlig kun 3—4 Faar og Lam i en Husholdning. Dagen, da Svinet skulde slagtes, var gerne bestemt lang Tid i Forvejen, og der skulde mange Hjælpere til. Om Aftenen blev Naboer og Venner indbudt til Pølsegilde og opvartet med sorte og hvide Pølser. Men

kunde nogen se sit Snit til at stjæle Pølserne, var det Løjer for hele Byen paa den Bestjaalne nær.

Af Folkefester har der kun holdt sig en lille Rest af Fastelavn og Peders Dag, og det samme er endda næsten sunket ned til en Drengefornøjelse.

Fastelavns Mandag slog Drengene — og endnu for en 30 Aar siden en enkelt Gang de Voksne — „Katten af Tønden“. Om Aftenen var der saa almindelig Dans i Kroen. Sandsynligvis har der dog tidligere knyttet sig mere til denne Dag.

Peders Dag eller rettere Peders Aften, den 21. Februar, var en betydelig større Fest, men dog sikkert ogsaa kun en Rest af, hvad den har været her som paa alle Vesterhavsøer. Dagen til „Pers Awten“ drog Drengene i Skare Byen rundt og bad om et Knippe Halm. I de senere Aar maatte de selv skaffe sig en Tjæretønde og saa bede om Hjælp til den. Før har de sikkert faaet den udleveret. Halm og Tønde blev bragt op paa en bestemt Klit i Nærheden af Byen. Tønden blev, fyldt med Halm og Træ, sat op paa en nedgravet Pæl, og ved Mørkets Frembrud blussede Baalene fra saa godt som hver By. I tidligere Tider samledes hele Ungdommen om Baalet, og saa længe det sendte sit Lys ind over de mørke Klitter, lød der Latter, Sang og alskens Skæmt fra deres Top, Halmknipperne holdtes højt i Vejret paa en Fork og svingedes rundt i Luften, og naar Tønden omsider var nedbrændt, morede de Kækkeste sig med at springe igennem Baalet, og de Kaadeste prøvede paa at skubbe de af Pigerne, som de helst vilde i Lag med, ind i Ilden.

„Pers Daw“ traadte endnu for en 30 Aar siden Karle og Piger i deres Tjeneste derovre.

Nogen Sommerfest ved jeg ikke om at sige. Sandsynligvis har en saadan aldrig være fejret, da Mændene jo ved den Tid var borte.

Spillede bestemte Fester ikke nogen stor Rolle i Folkelivet paa Rømø, saa havde Dans, tilfældig eller foranstaltet, offentlig eller privat, saa meget mere at betyde. Inden Prøjserne drog snævrere Grænser for Friheden til at more sig, var der, Fasten og de store Højtider undtagen, næppe en Søndag Aften Vinteren igennem, uden at der var Dans i en Kro eller et andet Steds. Det var ikke alene de Unge, men ogsaa de Ældre, der mødte til den. I det lille, lave, dunstfyldte Rum svang man sig under idelige Puf og Stød, i Skjorteærmer, men alligevel gennemsvedt, fra om Aftenen Kl. 8 til hen paa Morgenstunden. Drik gav det i tidligere Tider ingen Anledning til. Var Dansen i et privat Hus, blev der selvfølgelig slet ikke skænket, og selv i Kroen blev der kun drukket lidt. Nu, da Dans i Kroerne næsten er umuliggjort, kommer Dansen i private Hjem uden anden Opvartning end en Spand Vand op igen og under god Tilslutning, thi more sig vil man nu en Gang.

XIII. Hændelser paa Søen.

Endnu skal, før dette Afsnit afsluttes, et Par enkelte Hændelser, af hvilke især den ene i sin Tid greb stærkt ind i Livet paa Øen, omtales.

At Søen tidt voldte Befolkningen Sorg og bragte dens Søfolk Død i Stedet for Brød, behøver ikke at omtales. Der gik vist aldrig et Aar, uden at en eller flere Familier i Stedet for den ventede Forsørger eller Søn maatte modtage Budskabet om, at han var „bleven paa Søen“. Et saadant Budskab vakte altid noget af en Landesorg.

Sjælden er Øen dog vel bleven saa haardt hjemsøgt som i Aaret 1777 og maaske 1746. Det sidstnævnte Aar forliste der, efter hvad P. J. Manø meddeler i sin Dagbog, over 20 Grønlandsfarere. Hvor mange fra Rømø der ved den Lejlighed satte Livet til, ved jeg ikke. Derimod har jeg udførlige Oplysninger om Ulykken i 1777, der ogsaa ramte Rømø haardt.

Da Grønlandsfarerne det Efteraar kom hjem til deres Fødeø, savnedes der omtrent et halvt Hundrede af dem. Nogle af de Hjemkomne kunde vel fortælle, at de havde set deres Skibe i Besæt (indeklemte i Isen), som de selv med Nød og Næppe var undslupne. Strøm og Is havde skilt dem fra de Savnede, og noget bestemt vidste man derfor ikke om disses Skæbne. Den Gang havde man dog endnu ikke anset Faren for overhængende. Der var da heller ikke endnu nogen Grund til at opgive Haabet. Man blev i Kirken ved at bede for de Savnede, og Bønnerne var under disse Forhold inderligere end ellers for Søfolkene. Men Vinteren led. Haabet blev svagere, Frygten til fortvivlet Vished og Sorgen knugende tung i næsten hvert Hjem. Saa godt som hele Befolkningen var klædt i Sorg.

Til Foraaret tog Grønlandsfarerne ud paa ny. Sælsomt gribende maa Afskeden have været denne Gang, og Tomheden der hjemme har sikkert være følt stærkere end nogen Sinde. I Slutningen af Juni Maaned kom kun 51 af de omtrent halvfemte Hundrede Skibbrudne hjem med et Skib, der havde maattet overvintre i Grønland. Af disse 51 var 26 fra Rømø, og to andre kom senere. Resten af de Savnede hørte man aldrig noget fra.

Hvilken Jubel de Frelstes Hjemkomst fremkaldte blandt den ellers haardføre Befolkning, fremgaar af et Brev, Kappellan Holm paa Rømø skrev til Rektor L. Hansen i Ribe, der 1806 udgav en Bog, der handlede om denne Ulykke.*) Samtidig giver Brevet en god Forestilling om, hvor haardt Ulykken havde ramt.

„Ofte har jeg,“ hedder det, „set en Taare snige sig ned gennem de af Alder indgravede Ansigtsfurer ved Fortællingen om de Strandedes Hjemkomst her paa Rømø. Alt Haab var forsvundet. — De Hjemkomne fandt deres Kære i Sorgens sorte Dragt, og den bares — hvilken Omveksling! — for dem, der nu befandtes at leve. — Tiden havde allerede tørret Taarerne i Øjnene. — Engang, da Saaret var nyere, flød de desto hyppigere; men Sorgens stille Adfærd bebudede noksom, at Tabet af Fædre, Ægtemager, Fæstemænd, Brødre, Børn og Venner er uforglemmeligt, skønt Øjet ikke mere er vaadt. I Kirkebønnerne havde man erindret de Ulykkelige, saalænge der endnu

*) L. Hansen: Grønlandsfarerne i Aaret 1777. Fredericia 1806.

var Haab. Der flød mangen Taare af det forgrædte Øje. Præstens Vemod blandedes med Menighedens. Den Bedendes Stemme kvaltes. En almindelig Hulken og uvilkaarlige Sorgens Udbrud opfyldte da ene det store rummelige Guds Hus. Nu taug disse Kirkebønner; ti det var jo at friste Gud at bede om de Dødes Levendegørelse. — Tilfældige Omstændigheder, som den ved saadanne Lejligheder opvakte og virksomme Indbildningskraft begærlig opsøger, havde stadfæstet de Begrædtes Død. Ofte havde man i den stille Nat troet at høre Dødningeklokkens hule Lyd fra Taarnet. Uglers hæse og ellers her paa Landet usædvanlige Skrig havde, saa troede man, Aaret forhen varslet om den forestaaende Ulykke. Nu kom de Overblevne, flere end den mest sværmende Indbildningskraft nogensinde kunde have drømt om. Hvo kan beskrive denne Glæde, hvo sandseliggøre dens Ytringer?“

Mindet om denne skrækkelige Ulykke er endnu levende paa Rømø, og naar Grønlandsfarten bliver Genstand for en Mørkningspassiar, kommer Mindet om hint skæbnesvangre Aar tidt frem. Jeg har ved saadan Lejlighed tidt hørt gamle Folk, der havde hørt Skildringerne af de Reddedes Lidelser umiddelbart af dem selv, fortælle om disse med et eget Tonefald, gennem hvilket man hørte som en svag Genklang af den medynksfulde Gysen, der havde grebet dem ved at høre disse Fortællinger. L. Hansens Bog kom selvfølgelig i et ret anseeligt Antal Eksemplarer til Rømø, og de faa af dem, der er tilbage, er endnu den Dag i Dag en meget efterspurgt Læsning derovre. I Bogen findes foruden en Del Oplysninger, Forfatteren

har faaet ad anden Vej, to Beretninger af Folk, der var med paa Farten og blev reddede. Den ene af Kommandør Engelbret Jensen, den anden af Styrmand Jesper Jensen, begge fra Rømø. De to Beretninger giver et godt og livfuldt Billede af de Strabadser, en Del af de Skibbrudne maatte døje. En sammenhængende Skildring af Ulykken i hele dens Omfang har Kaptejn i den danske Flaade C. Normann givet i en efter indgaaende Studium af danske, tyske, hollandske og engelske Kilder skreven Afhandling i „Geografisk Tidsskrift" 2. Bind København 1878. Ved at sammenholde de forskellige Beretninger kommer han til det Resultat, at af de 475 Mand, der udgjorde Besætningen paa 10 Skibe, der knustes af Isen, frelstes der næppe flere end 155. De øvrige 320 druknede eller frøs ihjel deroppe paa Isen. Blandt disse var der rigelig 20 fra Rømø, hvorfra der havde været omtrent et halvt Hundrede med de forliste Skibe.*)

Ulykken i 1777 er saa vidt mig bekendt den værste af den Art, der har ramt Øen.

Blandt Havets Farer i tidligere Hundredaar maa Sørøveruvæsnet nævnes som en af ret fremragende Betydning. Da Søfolkene fra Rømø jo for det meste gik til de nordlige Farvande og kun undtagelsesvis kom til Middelhavet og andre Farvande, hvor Sørøveruvæsnet blomstrede, er det vel kun sjælden hændtes, at de gjorde Bekendtskab med det, men ske kunde det, at en eller anden blev fanget og maatte vandre i Slaveri. Dette hændtes saaledes Styrmand Andreas Sø-

---

*) L. Hansen: „Grønlandsfarerne" S. 194.

rensen Decker fra Sønderland Rømø, om hvis Skæbne der er opbevaret en Del Oplysninger.

Han blev den 29. Maj 1724 fanget af Sørøvere fra Algier. Om hans Fangenskab og Løsladelse har jeg ikke kunnet finde andre Oplysninger, end hvad et Par Dokumenter fra Birkedommer Andreas Terp i Ballum giver. Det fremgaar deraf, at Vedkommende, da han blev fanget, sejlede med en Skipper ved Navn Peter Wenischenck fra Flensborg under dansk Flag. Den 27. Juni blev han i Algier „solgt til Kongen“. Birkedommeren attesterer disse Kendsgerninger, beder „alle und jede, denen dieser Attest vorgezeigt wird, diesem armen Sclaven mit einer milden Beysteur zu seiner künftigen Rancion zu Hilffe zu kommen und die reiche Belohnung dermahleins von dem grossen Gotte wiederumb zu gewarten“.

Birkedommeren underskriver sig her tillige som Landfoged paa Rømø. Attesten, der er dateret den 24. Oktober 1724, er endnu attesteret og Slaven anbefalet af Sognepræsten Andr. Ambders paa Rømø.

I en anden Skrivelse af 22. September 1725 meddeler Birkedommeren, at Decker „nunmehr aus solcher Barbarischen Sclaverey ranzionieret und zu den Seinigen annitzo, zu Hause glücklich gelangt ist“. Hans Befrielse har kostet over 2000 Rdlr. Deraf har han vel faaet en god Del af Slavekassen i København, og for Resten, over 300 Rdlr., har en Ven foreløbig stillet Kavtion, indtil han har faaet den indsamlet. Nu vil han og hans Kone gaa ud for at samle Penge ind, og Birkedommeren medgiver dem sin Attest og Anbefaling til det, ogsaa denne Gang bekræftet af Sogne-

præsten. Med denne og endnu en paa Tysk affattet Anbefaling fra Præsten, dateret den 24. Oktober 1724, har den ene af Ægtefolkene — efter Skriften at dømme Konen — i den følgende Maaned gennemvandret Sild og har hos 261 Bidragydere indsamlet 21 Rdlr. 1 Mk. 15 Sk. Bidragene er i Reglen 4, 6 eller 8 Sk., enkelte 12 Sk., nogle faa 1 Mk. og 4 eller 5 paa 3 Mk. Derefter har hun med en Anbefaling, dateret 23. November 1725, fra Præsten Jens Nielsen i Ho og Oksby gennemvandret Egnen herude og har hos 289 Bidragydere indsamlet 13 Rdlr. 4 Mk. 3 Sk. Bynavnene er her ikke saa omhyggeligt optegnede som paa Sild. Dog ses hun at have været i Ho, Oksby, Varde og Sønderho. Af et Par ulæselige Navne synes det ene nærmest at være Hjerting.

En anden Liste, maaske Mandens, opviser 270 Bidragydere i Emmerlev, Kærgaard, Sønder Sejerslev, Nørre Sejerslev, Nyland og Gammelby. De har tilsammen givet 24 Rdlr. 2 Mk. ½ Sk. I 820 Huse — og til hvor mange er de vel desuden gaaet forgæves — har de altsaa faaet samlet ialt 59 Rdlr. 2 Mk. 2½ Sk. Der var langt igen til de 300 Rdlr. Sandsynligvis har de maattet hjemsøge hele Vestkysten og de fleste af Vesterhavsøerne for at faa den lille Sum tilvejebragt.

XIV. Sagn og Overtro.

Af Sagn lever der saa godt som ingen paa Rømø. Sandsynligvis er de gaaet til Grunde i den Fylde af Oplevelser, Sømændene stadig bragte Beretninger hjem

om og gjorde til Genstand for Samtale. Der er jo ogsaa her, hvor Hav og Sandflugt stadig vendte op og ned paa Jordbunden og udslettede Minderne om Fortiden, kun faa Steder, som Sagn har kunnet fæstnes ved og holde sig til. Det vigtigste af disse er „e Borrbjer", et Voldsted nede i Engene paa Sønderlandet. Borgens Plads ses endnu meget tydeligt som en høj Banke. Voldene og Gravene rundt om den er omtrent jævnede dels paa Grund af Afgravning, dels som Følge af de stadige Oversvømmelser, dog kan deres Plads endnu kendes i Engene. Der ses saaledes, i det mindste paa den nordlige Side, ikke mindre end fire Volde og Grave uden om hinanden. Paa den vestlige og til Dels paa den sydlige kan man ligeledes endnu se lidt af Voldene og Gravene. Fra Borgens Sydside har en Dæmning ført i Land. Desværre er ikke alene Voldene og Gravene, men ogsaa til Dels selve Højen bleven ødelagt, idet ukyndige Folk har gravet i den, dels for at føre det Klæg, hvoraf den bestaar, andet Steds hen, dels i Haab om at gøre Fund. Ved en saadan Lejlighed fandt man for en 30 Aar siden i Højens Østside to svære Pæle i en Afstand fra hinanden som et Par Ledstolper. Noget senere fandt man i Vestsiden et lille firkantet Rum, dannet af svære Egepæle og med Lergulv. I denne „Kælder", som man kaldte den, fandtes flere smaa Ankre, omtrent af Størrelse som Ølankre. I det ene af dem skal man, efter hvad Moritz har hørt fortælle, have fundet Kalk*). Desuden fandtes en Del ituslaaede Knogler. Det vigtigste, der fandtes, var et Stykke af et Pilekogger og nogle Pile

*) Moritz S. 169.

af forskellig Længde. Den længste af disse var 43½ cm, den korteste 32 cm lang. Af et Par Pile fandtes der Brudstykker. Koggeret og Pilene opbevares i Museet i Kiel. Desværre er intet af disse Fund bleven sagkyndigt undersøgt paa Stedet. Adskilligt, der maaske kunde have givet Holdepunkter for en Bedømmelse af Borgens Alder, er derved gaaet tabt. Ankrene gik f. Eks. alle itu ved Optagelsen.

Med Hensyn til det Tidspunkt, da Borgen er opført, er der fremsat adskillige Formodninger. Forchhammer antager, at det har været en Vikingborg, der er opført i det 10. eller 11. Hundredaar. Andre, saaledes C. P. Hansen, har antaget, at den er bygget af Claus Limbek mod Slutningen af det 14. Hundredaar. Et Sagn, som Th. Wulff i Brede benyttede til en lille Digtning, sætter den i Forbindelse med en Sørøver Poul Flemming.

Mærkeligt er det, at Højen til Dels bestaar af Ler, som ellers ikke findes paa Rømø og altsaa maa være tilført.

Et Sagn*) fortæller om en Fodsti, der fra Borgen førte til Frudal, et Stykke Hede Nordvest for Kirken, langt ude i Klitterne. Ad denne Sti skal en Elsker i ældgammel Tid have vandret til sin Kæreste, der boede derude. I Frudal skal der i sin Tid have staaet en By, som maa være bleven ødelagt af Sandflugt. Første Gang, jeg har fundet Navnet, er 1581. I Riberhus Jordebog**) for dette Aar er „Niels Chrestens aff Fruerdall“ opført med en Afgift af 8 Sk. 1603 er

*) Staatsb. Mag. IV.
**) Rigsarkivet i København.

Afgiften sunken til 1 Sk. 1639 findes den endnu, men 1645 er den forsvunden.

Skattegravere har naturligvis til forskellige Tider ment at kunne finde store Skatte i „e Borrbjer“, og Troen paa, at de ligger skjult der, er for Resten ikke helt uddød endnu. En Gang skal nogle Mænd have fundet en stor Kobberkedel fuld af Penge, men da de ved Nattetid vilde tage den op, stiltiende, som sligt sig hør og bør i Sagnet, kom der et Føl løbende ud af Højen, og rundt om den. Det slog op med Bagbenene og lod et stærkt Vejr fare. En af Skattegraverne kunde ikke lade være at give sin Forundring over det Udtryk, og med det samme var Kedel og Penge selvfølgelig væk.

En Gang skal en Kone fra Østerby*) være bleven hentet ind i Højen for at hjælpe en fornem Dame, der var i Barnsnød.

Det samme fortælles fra andre Steder paa Øen, kun at det da er i en eller anden Klit, den Underjordiske har haft sin Bolig. Den hjælpsomme Kone fik sit Forklæde fyldt med Høvlspaaner til Løn. Desværre brugte hun straks ved Hjemkomsten største Delen af dem til at gøre Ild med. Næste Morgen viste det sig nemlig, at de tiloversblevne Spaaner var af Guld.

Den Overtro, hvis Genstand er Nisser, Elverpiger Havfruer og sligt, findes der ellers ikke stort af paa Rømø, og hvad der findes, hører ikke hjemme der. Væsner af den Art synes ikke at have kunnet trives

*) Moritz.

under de barske Forhold. Heller ikke synes de Spøgelser, der gerne huserer i gamle Huse, at have fundet sig rigtig hjemme derovre. Derimod var der endnu for en Menneskealder siden fuldt op af „Varsler“, især om Ulykker, Sygdom og Død. „Ligskarer“ og sligt saa man jævnligt, og der fortaltes endnu tidt om hovedløse Heste, mystiske Mus og lignende. De synes dog heller ikke ret at kunne trives længere. Det mer eller mindre heldige ved bestemte Tal, Dage og lignende finder endnu Tiltro her og der. „Hekse“ og „Heksemestre“ har der levet endnu til for en Menneskealder siden. Det var Kvaksalvere, om hvem man troede, at de kunde mere end deres Fadervor. Den sidste af den Art af nogen Betydning døde sidst i Halvfjerserne. Han havde dog aabenbart langt overlevet sin Glansperiode. Hans „Hekseri“ omtaltes med et Smil, og hans Praksis paa Rømø var ikke stor. Derimod skal han under Navn af „e Heksmester fra Røm“ have haft en betydelig Virksomhed paa Als.

I ældre Tider har der rimeligvis her som allevegne været fuldt op af Folk, der ansaas for at kunne hekse. Der vides da ogsaa om adskillige Hekseprocesser, der i sin Tid har sat Sindene i Bevægelse paa Øen.

Ifølge Ballum Birks Tingprotokol*) blev 1652 en Kvinde ved Navn Anna Boyes fra Rømø henrettet. Det nævnes sammen med Omstændigheder, der tyder paa, at det er som Heks, hun er bleven aflivet. I en „Bekendelse“, hun aflagde den 28. Juli samme Aar,

---

*) I Arkivet paa Schackenborg.

havde hun udlagt Mette Thøffrings som Heks. Fjorten Aar senere blev denne saa anklaget som Heks og tillige med Maren Peder Bodtzers sat fast paa Møgeltønderhus. Den 14. Februar 1666 forhandledes deres Sag for Birkedommeren i Ballum, hvor „mange Røme Mænd“ udspurgtes om de to Kvinders Færd. Landfoged Christen Jensen „bekiendte da, at hannem noksom er bevist, at Mette Thøffrings af Anna Boyes, som for Lang tid siden er hen Rettet, er bleven udlagt och beskyldt for en throldquinde, som och alle thilstede Wehrende Wedgick det dem at wehre bewist, medens siden den tid hun Saaledes bleff udlagt haffver hun Stiltiendes henseedt og intet Wehret berøgtet.“

Den 22. Februar 1667 formente deres Anklager, Hans Andersen fra Bønderby, „om Maren Peder Boesens ikke pligtig er och bør at Side effter de forhuerffuede Widnesbyrd, som offver hende er tagen. Dat. 8. September 1666.

For det Andet om Mette thøffrings icke Bør at Side och undgielde effter Anna Boyes Bekiendelse. Dat. 28. Juli Ao. 1652.“

Marens Skæbne kender jeg ikke. Rimeligvis er den endt ilde. Om Mette hedder det derimod i Tingprotokollen for den 29. Marts 1667 bl. a.: „at die 15 Mand, som Louligen til things er udmaalt at giøre deres Kircke neffen paa Mette thøffrings“, udspurgte Hans Andersen og fik at vide, at han ikke havde andet at føre frem imod hende end Anna Boyes Mistanke, hvorpaa de 15 Mand „Svor deris neffn, Att Effter som Intet bewises offver Mette thøffring end Anna Boyes om hinder haffver Wundet och Bekiendt,

och for hvilke udlæggelse hun til Landstinget haffer Wehret hen Kiendt, och samme steds for Slig udlæggelse fri Kendt, och til med hindes Sogne Folk ey andet haffver hinder for inden tinge kunde vide at beskylde Siden den tid End alt godt, Wiste de derfor icke andet med en god Samvittighed end at kiende hinder fri for den Sagh, Saalænge icke andet overbevises.“

Senere Hekseprocesser har jeg ikke fundet Oplysninger om.

Köllerpolitikken.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

(Fortsættelse fra 2. Halvbind 1904.)

IV.

Næppe var Angrebet paa Forældreretten afslaaet, før *Tjenestedrengekrigen* begyndte. Efter alt at dømme maa ogsaa denne Gren af Köllerpolitikken føres tilbage til en af Overpræsidenten udstedt Anordning. Ideen stammer nemlig fra Hr. v. Köllers Hjemstedsprovins Pommern, hvor hans Fædre, som flere Politiforordninger viser, allerede anvendte dette Opdragelsesmiddel overfor gjenstridige Bønder, da det i Sommeren 1899 bragtes i Anvendelse i Nordslesvig. At Krigen aabnedes samtidigt i fire nordslesvigske Amter, peger i samme Retning.

Efter den endnu gjældende slesvigske Skolelov af 1814 varer Skolepligten fra Barnets 6te til dets 15de Aar for Pigernes og til dets 16de Aar for Drengenes Vedkommende. Denne lange Skolepligt havde oprindelig til Forudsætning, at Børnene i stor Udstrækning kunde blive fritagne for Sommerskolen for at tjene deres eget Brød som Barnepiger eller Tjenestedrenge, eller for at hjælpe deres Forældre under Sommerens

Travlhed. Senere ordnedes Dispensationen ved Forordningen af 5. Januar 1871. Efter den kan skolepligtige Børn, som ved Vinterhalvaarets Slutning har fyldt det 11te Aar, fritages for Skolepligten om Sommeren, naar smaa Kaar gjør det nødvendigt, at de tages til Hjælp ved huslig Gjerning, Landbrug, Skibsfart eller Næringsdrivendes Erhverv. Fritagelsen gjælder enten for et bestemt Tidsrum af over 4 Uger eller for hele Sommeren. I begge Tilfælde skal Børnene besøge Skolen to halve Dage ugentlig for at deltage i en særlig for dem indrettet Undervisning.

Fritagelsen for at besøge Sommerskolen var saaledes først og fremmest afhængig af Forældrenes Formuesforhold, dernæst af Børnenes Alder og Skolekundskaber. Til dette føjede Hr. v. Köller nu et tredie, Sagen selv uvedkommende Forhold, nemlig *Husbondens politiske Sindelag,* ikke for at gavne Barnet, men for at skade Husbonden.

I Efteraaret 1899 var Folkemanglen meget følelig i Nordslesvig paa Grund af Udvisningerne. Mange Bønder antoge derfor ukonfirmerede Drenge til at passe Kvæget. Efter de gjældende Forskrifter fritoges Børnene uden Vanskelighed for at besøge Sommerskolen, men lige før de skulde tiltræde Tjenesten, fik Bønderne Ordre til at møde paa Politikontorerne. De første Stævninger udstedtes midt i April Maaned 1900 i Sundeved. Kort efter skred Administrationen ind paa samme Maade i Tønder Amt, nogle Uger senere tillige i Aabenraa og Haderslev Amter. Paa Politikontorerne blev de opfordrede til at melde sig ud af alle danske Foreninger under Henvisning til, at de for Sommeren

fæstede Drenge ellers ikke maatte tiltræde deres Tjeneste. De værgeløseste af alle værgeløse, de smaa fattige Hyrdedrenge, skulde saaledes bruges til at piske Medlemmerne ud af de ilde sete og paa dette Tidspunkt ogsaa i andre Retninger haardt forfulgte nationale Foreninger.

Angrebet kom som en Overrumpling, thi ingen havde tænkt sig Muligheden af, at Köllerpolitikken kunde synke saa dybt. I deres store Forlegenhed tiltuskede enkelte Bønder sig skolefri Tjenestedrenge mod Beviser for, at de gav Afkald paa deres lovlige, forfatningsmæssige Borgerrettigheder. Men i Reglen stødte Embedsmændene paa ranke Rygge og stive Nakker. Mens nogle straks optog Kampen for at tvinge Domstolene til at drage Grænserne for Administrationens Magt og Myndighed, gav de øvrige resolut Afkald paa Drengene, fordi de ikke vilde bortsjakre deres Foreningsret. Mange fattige Smaafyre kom ved Majdagstid grædende hjem til deres bekymrede Forældre, fordi de mistede Sommerens gode Fortjeneste med dens frie Hyrdeliv og sunde, kraftige Bondekost.

I Avnbøl i Sundeved havde Forpagter Kr. Iversen fæstet en 12aarig Dreng, Niels Heldberg fra Egernsund. Aftalen var, at Drengen skulde blive i sit nye Hjem til et Aar efter Konfirmationen. I den Tid skulde han have Føde og Klæder, Lejlighed til at besøge Skolen og i det sidste Aar endvidere en passende Løn efter Egnens Forhold. Forældrene, som var fattige Teglværksarbejdere, var glade ved at faa Drengen anbragt i et godt, sundt Hjem paa disse Vilkaar. Skolemyndighederne fritog ham for at besøge Sommerskolen.

Alt var saaledes i den bedste Orden, da han ved Majdagstid tiltraadte sin Plads.

Men næppe var Niels kommen til Avnbøl, før hans Husbond blev opfordret til at træde ud af de danske Foreninger. Iversen afslog meget bestemt Opfordringen. Faa Dage efter underrettede Læreren ham om, at Drengen skulde gaa i Skole hver Dag. Dispensationen var ophævet. Iversen afværgede dette Slag ved at erklære, at Niels nok skulde opfylde sin Skolepligt til Punkt og Prikke.

Dermed syntes Spørgsmaalet løst. Men da Politimyndighederne gik ud fra, at Drengen ogsaa under disse Forhold kunde gjøre Gavn i sit nye Hjem, befalede de hans Fader at tage ham hjem fra Avnbøl, da han skulde gaa i Skole i Egernsund. Faderen nægtede at adlyde. Drengen skulde blive i Avnbøl, hvor han havde det godt. Saa fik Iversen skriftlig Ordre til at sende Niels til Egernsund inden 24 Timer. I modsat Fald vilde Politimyndighederne transportere ham derned paa hans Husbonds Bekostning. Iversen vægrede sig ved at agere Politibetjent. Drengen blev, hvor han var. Otte Dage senere blev han transporteret til Egernsund af en Politibetjent, som afhentede ham i Avnbøl Skole midt under Undervisningen. Den følgende Morgen førte hans Moder ham tilbage til Avnbøl, hvor han atter sad paa sin Plads, da Undervisningen begyndte. Politiet var lige vidt. Ved Egernsund raabte Læreren hver Morgen „Niels Heldberg“, naar han traadte ind i sin Skole, men der var ingen, der svarede. Da Landraaden i Sønderborg erfarede dette, forbød han Læreren i Avnbøl at undervise

Drengen. Dermed fik Niels en lille Ferie, og hans Humør, som havde staaet paa Grædepunktet, da Betjenten trak af med ham, bedredes atter betydeligt. Nogle Dage efter fik Iversen Ordre til at betale 3 Mark i Transportomkostninger. Amtsforstanderen kan sende Pantemanden, hvis han vil have Pengene, var Svaret. Men Pantemanden kom ikke. Øvrigheden var kjørt fast. Efter tre Ugers Forløb blev Iversen høflig anmodet om at møde personlig hos Landraad v. Tschirschnitz, for at denne kunde faa rigtig Rede paa Sagens Sammenhæng. Under en derpaa følgende Sammenkomst erklærede Landraaden, at Amtsforstanderen havde begaaet et Fejlgreb. Da Forældrene havde overdraget Iversen deres Søns Opdragelse, kunde han uhindret blive i Avnbøl, naar han blot gik i Skole hver Dag. Dermed endte det første Slag under Tjenestedrengekrigen, som er ret karakteristisk for Politimyndighedernes Taktik. Administrationens Forsøg paa at tilrane sig Retten til at bestemme skolepligtige Børns Opholdssted, som efter §§ 1627 og 1631 i den borgerlige Lov tilkommer Forældrene, var dermed strandet i Sønderborg Amt.

Haardere var Kampen i Aabenraa Amt, hvor Tjenestedrengekrigen blev indledt med Politiforordningen af 24. Juli 1899, som foreskrev, at ingen maatte antage skolepligtige Børn uden først at indhente Politiets Tilladelse. Landraaden anvendte til at begynde med ogsaa denne Politiforordning overfor Drenge, som havde tiltraadt deres Tjeneste, før den blev udstedt. Parcellist Math. Hansen i Sønder-Hostrup havde saaledes haft en fattig, uægtefødt Dreng i sit Hjem i samfulde

3 Aar, da Politiforordningen blev udstedt. Amtsforstanderen dikterede ham desuagtet en Mulkt, fordi han ikke havde spurgt Politiet om Forlov, før han tog sig af Drengen. Hansen vægrede sig ved at betale Bøden, og Retten frikjendte ham senere med den Begrundelse, at Administrationen ikke kunde give Politiforordningen tilbagevirkende Kraft. Dette var Landraad v. Uslars første Nederlag, som indledte en lang, fra begge Sider med stor Bitterhed ført Kamp om Politiforordningens Retsgyldighed.

Gaardejer Jep Petersen i Kassø havde ved Majdagstid 1900 fæstet en 12aarig Hyrdedreng, Fritz Andersen, uden at spørge Politiet om Forlov. Amtsforstanderen dikterede ham en Pengebøde. Petersen forlangte retslig Afgjørelse. Retten dømte ham til at betale Bøden med paaløbne Omkostninger, da Politiforordningen var overtraadt. Pengene blev betalte uden videre Omsvøb, men Drengen blev, hvor han var, uden at hans Husbond yderligere kunde rammes af Politiforordningen. Administrationen maatte ty til andre Midler og fandt dem i Politianordninger. Den 15. August fik Petersen Ordre til at sende Fritz hjem inden 3 Dage. Hvis han ikke adlød Ordren, vilde Politimyndighederne diktere ham en Bøde paa 30 Mk., henholdsvis 5 Dages Arrest. Han beholdt Drengen, men besværede sig over Amtsforstanderen. Landraaden afviste Besværingen. Petersen klagede over Landraaden. Imens blev Drengen, hvor han var. Den 25. August rykkede Sognepræsten i sin Egenskab af Lokalskoleinspektør Politiet til Undsætning. Fritagelsen for Sommerskolen blev Fritz frataget, og han fik Ordre

til at besøge Skolen hver Dag. Samtidig fik hans Husbond en Bøde paa 30 Mark med den Tilføjelse, at han vilde faa en ny Bøde paa 60 Mark, henholdsvis 10 Dages Arrest, hvis han nu ikke sendte Drengen hjem inden 3 Dage. Bøden blev ikke betalt. Petersen indsendte atter en Besværing. Fritz blev, hvor han var. Amtsforstanderen greb derpaa til den Udvej at lade Bøden inddrive med Tvang. Svaret var en ny Besværing til de højere Tilsynsmyndigheder. Efter at Petersen dermed havde drejet Sagen til en Strid om Politi*anordningernes* Retsgyldighed, sendte han frivillig Drengen hjem til Forældrene. Fritz Andersens Fader sendte ham straks tilbage med den Besked, at han holdt sig til de trufne Aftaler, da Loven gav ham Ret til at bestemme sin Søns Opholdssted. Samme Dag angreb han Politi*forordningens* Retsgyldighed i en Besværing til Regjeringen i Slesvig under skarp Betoning af dens ulovlige Indgreb i Forældreretten og Uoverensstemmelse med bestaaende Love.

Efter at denne Skylle af Klager var strømmet ned over Administrationen, indtraadte der en længere Vaabenhvile. I over seks Uger var den lille Fritz Andersen nu hos Jep Petersen, uden at nogen krummede et Haar paa hans Hoved. Først den 30. Oktober, Dagen før hans Tjenestetid var endt, indløb der Svar paa Besværingerne. Paa Regeringspræsidentens Vegne meddelte Landraaden, at Anordningen af 15. August var ophævet. Paa egne Vegne meddelte han ved en anden Skrivelse, at ogsaa de senere Anordninger, hvorefter Petersen skulde sende Drengen hjem inden tre Dage, var ophævede. I en tredie Skrivelse erklærede Amts-

forstanderen, at den med Tvang inddrevne Pengebøde vilde blive Petersen tilbagebetalt. Dermed skulde man tro Sagen endt. Men i Virkeligheden havde Myndighederne kun forandret Taktik. Dette viste en fjerde Skrivelse, hvorved Amtsforstanderen samme Dag opfordrede Petersen til at sende Fritz Andersen hjem inden tre Dage, da Drengen ellers vilde blive ført bort med Magt af Politiet.

Regeringen i Slesvig havde aabenbart anordnet dette Tilbagetog for at undgaa de højeste Instansers Dom i Sagen. Landraaden skulde nu søge at naa sit Maal ad en anden Vej. Ved at optage den imod Niels Heldberg forsøgte Fremgangsmaade: direkte Anvendelse af Tvang under afvigende Forhold, hvor det gjaldt om at skaffe en endnu bestaaende Politiforordning respekteret, skulde Politimyndighederne trumfe deres Vilje igjennem. Foreløbig var Fritz Andersen sat ud af Spillet. Ved at forhale Sagen til Flyttedag havde Landraaden paa Forhaand sikret sig den sidste Politianordnings Udførelse. Men fra dansk Side skiftede man nu ogsaa Taktik for desuagtet at fremtvinge Dom i Sagen, og snart blussede Kampen op andet Steds.

Den 1. November tog Fritz Andersen hjem efter at have holdt Stillingen tappert i et halvt Aar. Samme Dag tiltraadte Maren Dall, Datter af en fattig, vanfør Fisker i Hostrupskov i Aabenraa Amt, uden Politiets Tilladelse en Tjeneste hos Gaardejer C. Agertoft i Varnæs. Aftalen var, at hun skulde gaa i Skole hver Dag og forberedes til Konfirmationen hos Sognepræsten. Iøvrigt skulde hun hjælpe i Hjemmet ved al forefal-

dende huslig Gjerning. Næppe havde hun tiltraadt sin Tjeneste, før Agertoft blev stævnet paa Politikontoret, hvor Amtsforstanderen meddelte ham, at Pigen ikke maatte være i hans Hus, fordi han var Medlem af flere danske Foreninger. Maren Dall blev alligevel hos Agertoft. Et Par Dage efter blev hun afhentet af en Gendarm i Varnæs Skole og uden videre transporteret hjem til sine Forældre. Næste Dag sendte Faderen hende tilbage til Agertoft. To Dage senere transporterede Gendarmen hende for anden Gang til Hostrupskov. Hun sov hjemme om Natten, men ved Morgengry førte Faderen hende paany tilbage til Agertoft. For tredie Gang maatte Gendarmen afsted med hende — og „da vi gik gjennem Varnæs By, stod Folk allevegne ved Vinduerne og lo ad os“, klagede han senere —, men Resultatet blev det samme: Dagen efter var Pigen atter hos Agertoft. Om Eftermiddagen blev hun sendt op i Byen for at gjøre nogle Indkjøb. Gendarmen greb hende uden videre paa Vejen og transporterede hende for fjerde Gang til Hostrupskov. Da hun ankom hertil, gik Fisker Dall straks ud til Landraaden og sagde oprørt: „Saalænge jeg ikke er umyndig, Hr. Landraad, vil jeg selv raade for mit Barn. De kan være overbevist om, at jeg sender hende ligesaa tidt tilbage til Agertoft, som Gendarmen transporterer hende hjem.“ Næste Morgen var Maren atter i sin Plads. Og for femte Gang transporterede Gendarmen hende hjem, og for femte Gang førte Fisker Dall hende tilbage til Agertoft, mens hele Egnen i stigende Grad morede sig over Fiskerens Standhaftighed og Politiets Magtesløshed. Træt af dette Sisyfus-

arbejde skiftede Landraaden omsider Taktik: Præsten og Læreren i Varnæs fik Ordre til ikke længere at undervise Maren Dall, og Agertoft fik Ordre til at sende hende hjem inden tre Dage under Trusel af en Bøde paa 60 Mk., henholdsvis 10 Dages Arrest. Dermed var Politiet atter tvunget ind paa den tidligere overfor Fritz Andersen forsøgte Vej, som muliggjorte Appel til Overforvaltningsretten i Berlin. Men Vejen til Berlin er lang, og der er mange Bedesteder under Vejs. Mens Klage paa Klage vandrede frem og tilbage ad denne Vej, fortsattes Kampen om Maren Dalls Opholdssted med usvækket Hæftighed. Agertoft nægtede at adlyde. Pigen blev i sin Plads. I de følgende 7 Uger udstedte Amtsforstanderen 7 tilsvarende Straffemandater, men lige meget hjalp det. Bøderne var store, og de faldt tæt. Da Agertoft ikke betalte frivilligt, blev de inddrevne med Tvang. Efter syv Ugers Forløb var Agertoft paa denne Maade bleven plukket for ialt 420 Mark i Pengebøder foruden Sagens Omkostninger. Men i disse syv Uger var Maren Dall i sin Plads. Gendarmen havde opgivet Ævret.

Foraaret nærmede sig atter, og dermed tog Tjenestedrengekrigen ny Fart. Billedet var det samme, som Aaret før, kun var Folk nu bedre forberedte. Enkelte gav efter og traadte officielt ud af de danske Foreninger, mens de underhaanden vedblev at være Bidragydere, andre søgte ikke uden Held at anvende rene Hesteprangerkneb under Tuskhandelen med Amtsforstanderne, men i Reglen stod Bønderne fast. Kun faa tiltuskede sig Drenge for deres borgerlige Rettigheder.

Fra alle Sider indløb der ved Majdagstid Efterretninger om, at Amtsforstandernes Anstrængelser var frugtesløse. Stundom var disse Efterretninger ledsagede af smaa, lakoniske Meddelelser, som giver et dybt Indblik i Forholdene og er velskikkede til at vise, hvem dette Tvangsmiddel i Virkeligheden ramte, og hvor forkasteligt det var. Saaledes var blandt andre Hans Nissen Kjær i Skelkjær ved Gjenner i Foraaret 1901 bleven stævnet paa Politikontoret. Amtsforstanderen opfordrede ham til at melde sig ud af de danske Foreninger. Ellers maatte han give Afkald paa sin Tjenestedreng. Kjær svarede Nej, og Amtsforstanderen jog Drengen bort. „Han græd sine modige Taarer, da han maatte afsted“, tilføjer en tilfældig Aviskorrespondent Meddelelsen derom, „thi hans Fader er vanfør og har ikke kunnet arbejde, siden han brækkede et Par Ribben i Skoven.“

I Hellevad befandt Arbejdsmand Jørgen Mortensen sig i stor Nød. Hans Kone var bleven indlagt paa Sygehuset i Kiel. Der var mange Børn og megen Armod i Hjemmet. Han bad derfor sin Nabo Gaardejer C. Carstensen om at tage sig af en 11aarig Dreng, mens Moderen var borte. Carstensen var villig, naar Jørgen Mortensen vilde indhente Politiets Tilladelse. Amtsforstanderen erklærede, at naar Carstensen vilde have Drengen, skulde han melde sig ud af de danske Foreninger. Det vilde Carstensen ikke. Men da Nøden var stor hos Jørgen Mortensen, sagde han: „Vi laver det saaledes, at Drengen sover hjemme om Natten, men er hos mig om Dagen, naar han ikke er i Skole. Det kan Politiet i hvert Fald ikke forbyde.“

Men Amtsforstanderen skred alligevel ind og idømte Carstensen en Bøde paa 10 Mark, fordi han havde antaget en skolepligtig Dreng uden at indhente Politiets Tilladelse. Carstensen forlangte retslig Afgjørelse. Inden Dommen faldt, fik han yderligere en Politianordning paa Halsen med Ordre til at sende Drengen hjem inden tre Dage under Trusel af en Mulkt paa 60 Mark, henholdsvis 10 Dages Arrest. Den besvarede han med en Klage. Da Sagen gik til Doms, blev Terminen første Gang udsat, for at Amtsforstanderen og Drengens Fader kunde blive afhørte som Vidner. Først efter at Jørgen Mortensen derpaa som edfæstet Vidne havde givet en gribende Skildring af Hustruens Sygdom, Børnenes Forladthed og Nøden i sit fattige Hjem, som hans Nabo uegennyttigt havde søgt at lindre ved at tage Barnet til sig, mens han var paa Arbejde, blev Carstensen frikjendt med den Begrundelse, at Politiforordningen af 24. Juli 1899 ikke var overtraadt i dette Tilfælde, fordi — Drengen sov hjemme om Natten!

Kampen om Maren Dall var gaaet i Staa ved Paasketid. Hun blev konfirmeret, og dermed ophørte Skolepligten. Forvaltningssagen gik imidlertid desuagtet sin Gang. Regeringen i Slesvig afviste baade Gaardejer C. Agertofts og Fisker P. Dalls Klager, idet den bestemt fastholdt Politiforordningens Retsgyldighed. Men ud paa Sommeren naaede Dalls Klager omsider frem til Overforvaltningsretten i Berlin, og dermed fik Piben en anden Lyd. Ved Kjendelse af 4. Juli 1901 erklærede Overforvaltningsretten nemlig, at Politiforordningen af 24. Juli 1899 var *ugyldig,* fordi den stred

imod bestaaende Love. Politimyndighederne havde ingen Ret til at gjøre et skolepligtigt Barns Opholdssted eller Tjenesteforhold afhængigt af deres Tilladelse. Sagens Omkostninger paalagdes Regeringspræsidenten i Slesvig.

Efter to Aars Kamp med lange, frugtesløse Forsøg paa at bryde Husbondens og Forældrenes passive Modstand havde Administrationen dermed lidt et nyt, føleligt og afgjørende Nederlag. Godkjendelsen deraf læste Befolkningen kort efter med megen Fornøjelse i Kredsbladet i Aabenraa, Landraad v. Uslars specielle Organ, hvor han indrykkede følgende Kundgjørelse:

„Politiforordningen af 24. Juli 1899 vedrørende Antagelsen af Tjenestedrenge ophæves herved.

Brøndlund Slot, den 5. August 1901.

v. Uslar, kgl. Landraad.

Tjenestedrengekringen havde dermed mistet sin giftigste Braad. Forældrene havde tilbagevundet Retten til at bestemme Børnenes Opholdssted. Politimyndighederne kunde ikke længere forbyde Antagelsen af skolepligtige Børn. Skolemyndighedernes Ret til at fritage eller nægte at fritage Børnene for Skolepligten om Sommeren var imidlertid uberørt af Overforvaltningsrettens Dom. Under vedvarende Misbrug af denne Ret fortsattes Kampen endnu i de følgende Tider paa visse Strøg, særlig i Haderslev Vesteramt, med synlig Tendens til langsomt at ebbe ud i et almindeligt Forsøg paa at indskrænke Dispensationernes Omfang i Hertugdømmerne.

I de øvrige preussiske Provinser ophører Skolepligten med det 14., i Rhinlandene endog med det

det 13. Aar. Til Gjengjæld har Børnene i disse Landsdele aldrig kunnet blive fritaget for Skolepligten om Sommeren. Som et Led i Bestræbelserne for at gjennemføre ensartede Skoleforhold i hele Monarkiet har Kultusministeriet anordnet, at Dispensationerne fra Sommerskolen lidt efter lidt skal begrænses, fordi de ogsaa vil ophøre fuldstændigt i Hertugdømmerne, naar der antagelig om føje Aar ved en ny Lov indføres en ensartet Skolepligt for hele Preussen. Denne Anordning er senere gjentagne Gange bleven Skolemyndighederne indskjærpet af Regeringen i Slesvig, og at den ogsaa haandhæves ret skarpt Syd for Ejderen, viser idelige Klager fra holstensk Side i Landbrugskamret og i Landdagen. I disse almindelige Bestræbelser er Tjenestedrengekrigen udmundet, om end Drillerierne endnu ikke er fuldstændigt ophørte alle Vegne.

Tjenestedrengekrigen var rettet imod de danske Foreninger. Den ramte mange fattige Hjem meget føleligt, satte ikke faa Bønder i forbigaaende Forlegenhed og skaffede endnu flere overflødige Bryderier. Men den paalagde tillige Embedsmændene utallige Ærgrelser, førte Landraaderne fra Nederlag til Nederlag og slog fremfor alt fuldstændig Klik overfor sit egentlige Formaal: at ødelægge de nationale Foreninger. Erfaringerne lærte hurtigt Administrationerne, at de danske Organisationer, som jeg skal paavise i det følgende Afsnit, var stærke nok til at staa for langt farligere Angreb.

VII.

I de *danske Foreninger* saa Hr. v. Köller den nationale Bevægelses Brændpunkter. Derfor skulde de ødelægges. Tjenestedrengekrigen var kun et enkelt Forsøg i denne Retning.

Den preussiske Foreningslov af 11. Marts 1850, som er stærkt præget af den da herskende Reaktion imod Frihedsbevægelsen i 1848, indførtes i Hertugdømmerne ved Forordningen af 25. Juni 1867. Loven skjelner mellem tre Slags Foreninger: „Foreninger, som behandler politiske Gjenstande“, „Foreninger, som drøfter offentlige Anliggender“ og private Foreninger. Mens de sidstnævnte tilhører Privatlivet, staar de andre under Politiopsyn. Bestyrelsen for en Forening, som vil behandle politiske Gjenstande eller drøfte offentlige Anliggender, skal indlevere Statutter og Medlemsliste til Politiet senest 3 Dage efter Foreningens Oprettelse. Endvidere skal Bestyrelsen melde enhver Ændring af Statutterne og enhver Forandring i Medlemsantallet, senest tre Dage efter at den er indtraadt. Overtrædelse af disse Bestemmelser straffes med høje Pengebøder. For politiske Foreninger gjælder desuden følgende Forskrifter: De maa ikke afholde Møder under fri Himmel uden først at indhente Politiets Tilladelse, og Kvinder, Elever og Lærlinge maa hverken være Medlemmer af politiske Foreninger eller deltage i deres Møder. Dertil kommer endnu for Forsamlingsrettens Vedkommende, at *alle* Forsamlinger, i hvilke der drøftes offentlige Anliggender, skal meldes til Politiet senest 24 Timer, før de afholdes. Spidsfindige Fortolkninger

har efter Haanden udvidet Begreberne „politiske Genstande og offentlige Anliggender“ i alle Retninger. Naar to Landmænd kommer kjørende i en lukket Vogn, giver Plads for en tredje og derefter begynder en Samtale med ham om Sukkerroedyrkning og Sukkerpriser, saa er det, skrev et tysk Tidsskrift nylig, efter Kammerrettens Fortolkninger af Begrebene „alle Forsamlinger“ og „offentlige Anliggender“ en Forsamling, som senest 24 Timer i Forvejen skal meldes til Politiet. Desværre er dette i Virkeligheden ingen Overdrivelse.

Indenfor denne Lovs Ramme var Danskerne i Nordslesvig sidst i Halvfemserne ret vel organiserede i alle Retninger. Fra Tiden før 1864 var der selskabelige Foreninger i alle Byer og Landboforeninger i alle Amter. Dertil kom 1880 *Sprogforeningen,* 1888 *Vælgerforeningen* og 1893 *Skoleforeningen,* de tre store nationale Sammenslutninger, som, hver med sit særlige Formaal, omspænder hele Nordslesvig. I den samme Aarrække oprettedes der næsten alle Vegne Foredragsforeninger, paa enkelte Strøg tillige selskabelige Foreninger, Læsekredse, Husflidsforeninger, kirkelige Samfund, Sygeplejeforeninger m. m. Köllerpolitikken stødte saaledes paa et rigt blomstrende Foreningsliv fra Kongeaaen til Flensborg Fjord.

Øvrigheden havde betragtet Foreningslivets Udvikling med stigende Misnøje. Et første i Firserne foretaget Forsøg paa at sprænge Landboforeningerne mislykkedes. En nogle Aar senere med megen Brask og Bram anlagt Proces imod Vælgerforeningen maatte hurtigt indstilles, da der ikke forelaa Lovovertrædelser. Men Foreningerne stilledes lidt efter lidt under meget

skarp Kontrol, og 1898 lykkedes det omsider Politimyndighederne at fremtvinge en principiel vigtig Dom imod en Landboforening. „En Forening“, hed det i denne af Kammerretten i Berlin afsagde Kjendelse, „som ved en nær Sammenslutning af Dansksindede og Udelukkelse af Tysksindede søger at vedligeholde og om muligt skjærpe den Modstand, der i Nordslesvig øves fra Danskhedens Side mod tysk Væsen og tysk Sindelag, først og fremmest hos sine Medlemmer, men dernæst ogsaa ud over dem i videre Kredse, er en *politisk* Forening.“

Ved Hjælp af denne ejendommelige Fortolkning blev „Aabenraa Amts Landboforening“ 1898 stemplet som en Forening, der behandlede politiske Gjenstande. Af samme Skjæbne ramtes kort efter „Haderslev Amts Landboforening“, flere Foredragsforeninger i Sønderborg og Tønder Amter, samt „Frederiksklubben“ i Aabenraa, som havde bestaaet i henved halvtreds Aar. Dermed var alle disse Foreningers Virksomhed lammet. Da Landboforeningerne Aaret efter vilde afholde Dyrskuer, blev de forbudt, og de øvrige Foreninger fik Tilhold om ikke længere at give Kvinder Adgang til deres Møder.

I 1896 lagdes Grundstenen til Frimenighedskirken i Bovlund. Næppe var Byggearbejdet begyndt, før den stedlige Politimester opfordrede Menighedens Repræsentanter til at søge Ministeriet om Tilladelse til at tage Kirken i Brug. Adspurgt om, efter hvilke Lovbestemmelser en saadan Tilladelse var nødvendig, svarede han med at henvise til nogle gamle Forskrifter angaaende Indvielsen af statskirkelige Bygninger. Me-

nigheden tog derfor ingen Notits af Opfordringen, men byggede roligt videre. Ud paa Efteraaret var Kirken færdig til at tages i Brug. Men da den forskriftsmæssige Anmeldelse af den første Gudstjeneste blev indsendt, forbød Amtsforstanderen i „Regeringspræsidentens Navn“ Frimenigheden at benytte sin Kirke til Gudstjeneste!

Uden at lade sig skræmme af dette Forbud byggede Frimenigheden i Haderslev en Kirke den følgende Sommer. Den 24. Oktober 1897 var Kirken færdig til at indvies. Menigheden var samlet, men før Gudstjenesten begyndte, traadte en Politibetjent med blinkende Pikkelhue og raslende Sabel frem i Kordøren, forbød Gudstjenesten og opfordrede Menigheden til at forlade Kirken.

I Bevtoft skulde der i Foraaret 1898 indvies et nyt Forsamlingshus. Frimenighedspræst Poulsen vilde indlede Mødet med at bekende Troen og bede Fadervor. Da traadte Amtsforstanderen frem og erklærede, at han straks vilde opløse Forsamlingen, hvis der blev foretaget „gudstjenstlige Handlinger“. Det samme gjentog sig i Sottrup i Sundeved.

I alle disse Tilfælde blev der selvfølgelig straks klaget. Men saare lang er Rettens Vej. Da Klagerne over Forbuddene imod at tage Kirkerne i Brug omsider — efter at være afvist af de første Instanser — i Juli Maaned 1898 naaede frem til Overforvaltningsretten i Berlin, blev de ganske vist ophævede, men kun af *formelle* Grunde, fordi de var udstedte af Amtsforstanderen, som derved havde overskredet sin Myndighed. Et Par Dage efter udstedtes nye Forbud mod

at tage Kirkerne i Brug, denne Gang „efter Regeringspræsidentens Anvisning og i hans Navn“. Og atter gik Klagerne deres møjsommelige Vej gjennem alle Instanser til Overforvaltningsretten, som endelig den 11. Maj 1900 ophævede Forbuddene som ulovlige, fordi de Lovbestemmelser, Regeringspræsidenten havde anvendt, kun kunde anvendes overfor statskirkelige Bygninger. Politimyndighederne maatte derefter endelig aabne Kirkerne, som de paa ulovlig Vis havde holdt lukkede i henved fire Aar. Og snart rejstes der to nye Kirker i Sundeved og i Aabenraa, uden at de paagjældende Frimenigheder stødte paa lignende Gjenvordigheder.

Derimod blev Lukkesystemet under skiftende Paaskud fortsat overfor Forsamlingshusene. Da der i Efteraaret 1900 blev afholdt et politisk Møde i Bevtoft Forsamlingshus, traadte en Gendarm midt under Foredraget frem og opløste Forsamlingen under Henvisning til, at Bygningen var „brøstfældig“. Der var, sagde han, idet han pegede paa en lille Revne i Gibsloftet, Fare for, at Forsamlingshuset kunde ramle sammen og begrave Tilhørerne under Ruinerne. Dagen efter lukkede Amtsforstanderen Huset og forbød dets Brug, indtil Brøstfældigheden var hævet. Der fulgte langvarige og vidtløftige Undersøgelser, som endte med, at Kredsbygningsinspektøren forlangte Husets Tagkonstruktion forstærket. Efter at dette Arbejde var udført og godkjendt, modtog Forsamlingshusets Forpagtere Aaret efter følgende Skrivelse fra Amtsforstanderen:

Toftlund, den 16. September 1901.

Da de af Kredsbygningsinspektøren i Haderslev ved Forsamlingshuset i Bevtoft paaviste Mangler nu

er fjernede, har Politiet for Tiden ingen Betænkeligheder ved, at det tages i Brug.

v. Stojentin."

Et nyt Møde med samme Taler blev straks indvarslet. Men et Kvarter før det skulde aabnes, traadte en Gendarm ind i Salen, kastede et flygtigt Blik op paa Loftet og forbød Forsamlingen under Henvisning til, at Forsamlingshuset — atter var brøstfældigt! Og derpaa stod det paany lukket i flere Maaneder. I Mellemtiden opfordrede Landraaden Kommunerepræsentationen i Bevtoft til at kjøbe Forsamlingshuset til en Smaabanegaard. Større var Faldefærdigheden ikke. Men Forvaltningsmyndighederne troede endnu paa dette Tidspunkt, at de kunde skræmme Folk fra at bygge og bruge Forsamlingshuse. Forsøget mislykkedes dog fuldstændigt. I December 1901 blev Bevtoft Forsamlingshus atter aabnet, og siden da har det været i Brug.

I Tyrstrup ved Kristiansfelt stiftede hundrede gode danske Mænd i 1897 Byggeselskabet „Frej", som rejste en stor Forsamlingsbygning af samme Navn. Bygningen, som kostede 65,000 Mark, omfattede gode rummelige Lokaler, Stalde og Vognskur, passende for et Landbohjem, dertil Butik og Lejlighed for en Kjøbmand. Gjæstgiveriet bortforpagtedes til en selskabelig Forening. Men den Dag, det skulde tages i Brug, just som alt var forberedt til en lille Fest, aflaasede og forseglede Politiet alle Døre til Foreningens Lokaler. Bordene var da allerede dækkede, og saaledes maatte de blive staaende et helt Aar, indtil Højesteret havde kjendetegnet Lukningen som ulovlig, og Politimyndighederne atter maatte bryde Seglene og lukke Dørene

op. „Frej“ var derefter i Brug, til Gustav Johannsen i Foraaret 1900 vilde afholde et politisk Møde i Salen. Da skred Politiet atter ind. Beværtningstilladelsen, som den selskabelige Forening sad inde med, var efter Ordlyden kun givet for Foreningens Medlemmer. Det var dog som i alle lignende Tilfælde naturligvis en Selvfølge, at den tillige gjaldt for Medlemmernes Husstand. Saaledes var den ogsaa bleven udnyttet et Aars Tid, uden at Politiet havde rejst Indsigelse derimod. Dagen før Mødet skulde afholdes, adspurgte Politimesteren uventet Bestyrelsen, om den straks vilde lukke Beværtningen for Medlemmernes Hustruer og Børn samt for indførte Gjæster, og da den vægrede sig derved, lukkede Amtsforstander Valentiner atter Foreningens Lokaler og satte sit Segl for alle Døre. Da Gustav Johannsen kom til „Frej“ — det var lige fem Dage, efter at Forbuddene mod de to Frimenighedskirkers Lukning var stemplet som ulovlige af Overforvaltningsretten — søgte han først ved en personlig Henvendelse til Amtsforstanderen at faa Forsamlingssalen aabnet. Afvist med sin Begjæring samledes han derefter med henved tre Hundrede Tilhørere i en nærliggende Bondegaard. Her blev Mødet straks opløst af Politiet under Paaskud af, at Lokalerne ikke var forskriftsmæssige. Gustav Johannsen svarede under endeløs Jubel, at han saa var nødt til at gaa videre Nord paa. I Spidsen for den store Skare gik han derefter over Grænsen til den nærliggende Frederikshøj Kro, hvor preussiske Politimyndigheder ikke var i Stand til at hindre Mødets Afholdelse.

Landraaden, Dr. Mauve i Haderslev, var denne Gang aabenbart betænkelig ved sin egen lovstridige Fremgangsmaade. Da Bestyrelsen for „Haderslev Amts Landboforening" i de samme Dage henvendte sig til ham for at opnaa Tilladelse til at afholde et Dyrskue, erklærede han nemlig, at Tilladelsen kun vilde blive givet, naar Landboforeningen sluttede sig til Landbrugskamret, Forsamlingshuset „Frej" i Tyrstrup blev *lukket af Ejerne,* og der ikke i Fremtiden blev afholdt politisk-agitatoriske Møder indenfor Foreningens Omraade. Landboforeningen hverken vilde eller kunde gaa ind paa disse Vilkaar. Dyrskuet bortfaldt derfor, og „Frej" stod paany lukket, denne Gang i henved to Aar. Endelig — den 6. Januar 1902 — afsagde Overforvaltningsretten følgende Kjendelse i Sagen: „Foreningens Klage er berettiget. Regeringspræsidentens Svar af 2. Oktober 1900 og den dermed opretholdte Anordning af 15. Maj 1900, hvormed Amtsforstander Valentiner har lukket „Frej", ophæves, og Regeringspræsidenten idømmes Sagens Omkostninger." Dermed var ogsaa dette Lukningsforbud skaffet ud af Verden. Men Politiet ventede endnu i over to Maaneder med at bryde Seglene og aabne Dørene. Der var nemlig paa dette Tidspunkt udskrevet et Eftervalg til Rigsdagen paa Grund af Gustav Johannsens Død, og paa denne Vis hindrede Politiet endnu Befolkningen i at benytte Forsamlingssalen under Valgbevægelsen. Først da Valget var foretaget, brød Amtsforstander Valentiner for anden Gang Seglene for „Frej"s Døre, og siden da har den smukke Forsamlingsbygning atter været i Brug.

Administrationen havde nu ved en Række Højesteretskjendelser lidt et fuldstændigt og for Fremtiden afgjørende Nederlag med sine Lukningsforbud. Til at begynde med var den heldigere med *Spærringssystemet,* som den anvendte overfor alle Kroer, Gjæstgivergaarde og Hoteller i Nordslesvig. I Haderslev erklærede først Kommunalforeningens Vært, derefter alle andre Værter, som raadede over større Forsamlingslokaler, ved Nytaarstid 1899, at de ikke længere turde bortleje deres Lokaler til Foreningen, fordi Politimyndighederne i saa Fald vilde paaføre dem store Næringstab. Nogle Uger senere lejede et Par danske Mænd en Sal i Gjæstgivergaarden „Konkordia“ i Haderslev til et privat Selskab. Indbydelserne var allerede udstedte. Da mødte Byens Overbetjent og erklærede i Politiforvaltningens Navn, at alle de Begunstigelser, Værten hidtil havde nydt, vilde blive ham frataget af Politimesteren en Time efter, at Mødet var begyndt. Under Henvisning dertil brød Værten sit Ord.

Af hvad Art disse Begunstigelser var, ses klart af følgende Anordning, som Amtsforstander v. Stojentin i de samme Dage tilstillede Gjæstgiver Frosch i Toftlund, fordi han havde afgivet Lokale til et politisk Møde:

Den konstituerede
Amtsforstander. Toftlund, den 24. Marts 1899.

Den Forlængelse af Polititimen til Klokken 11, som De en Gang for alle har faaet og hidtil har haft, fratages Dem herved, og Polititimen fastsættes igjen til Klokken 10. Samtidig meddeler jeg Dem,

at De i Fremtiden ikke vil faa Politiets Tilladelse til Afholdelse af offentlige Dansegilder og lignende.

v. Stojentin.

Spærringssystemet bredte sig derefter hurtigt over hele Nordslesvig. Samme Efteraar nægtede Værterne i Sundeved, truede med lignende Næringstab, at afgive deres Lokaler til danske Møder. Paa Als kapitulerede den sidste Vært i April 1900, i Tønder Amt ved Nytaarstid 1901, og paa dette Tidspunkt var Spærringen fuldstændig over hele Nordslesvig. End ikke Sygeplejeforeningerne fik længere Lov til at afholde deres Generalforsamlinger i offentlige Lokaler, saa konsekvent haandhævedes Boycottningen af Politiet. I Haderslev samledes et større dansk Selskab i Januar 1901 til et Fællesmaaltid. Værten var paa Forhaand kontraktmæssig bunden til at afgive Lokale. Men før Selskabet gik til Bords, mødte en Betjent og opløste Forsamlingen. Tre Fjerdingaar senere erklærede Kammerretten i Berlin Opløsningen for ulovlig, men dette forebyggede ikke den samme Fremgangsmaades Anvendelse i de følgende Tider.

Under Valgbevægelsen i 1903 spurgte Fabrikant M. Andresen, der var opstillet som dansk Kandidat i anden Valgkreds, Landraad v. Uslar i Aabenraa, om der fra Politiets Side vilde blive paaført Værter, som stillede Lokaler til hans Raadighed til Afholdelse af Valgmøder, Næringstab af denne Grund. Landraaden, sat i Klemme, fordi et Ja senere vilde begrunde en Valgklage til Rigsdagen, svarede høfligt:

Brøndlund Slot, den 15. Maj 1903.

Paa Deres Skrivelse af 14. ds. svarer jeg Dem ærbødigst, at jeg maa overlade det til Gjæstgiverne, om de vil stille Dem deres Lokaler til Raadighed eller ej.

Ingen af de Politimyndigheder, der er mig underordnede, har tilføjet Gjæstgiverne Næringstab. Den Politimyndighed, der hidtil er udøvet af Amtsforstanderne overfor Gjæstgiverne, har ikke givet Anledning til begrundede Klager.

v. Uslar.

Efter denne Skrivelse skulde man tro, at Kromændene ikke udsatte sig for Forfølgelser ved at aabne deres Sale for Andresens Valgmøder, men kort efter var „Hejmdal“ i Stand til at offentliggjøre følgende Skrivelse, som Hr. v. Uslar samme Dag udsendte til sine undergivne Embedsmænd:

Aabenraa, den 15. Maj 1903.

Strengt fortroligt!

Som Bilag oversender jeg Dem til Information en Forespørgsel fra Andresen samt mit Svar. Jeg haaber, at Værterne vedblivende vægrer sig ved at afgive Lokale til Andresens Møder. Jeg beder Dem høfligst om at gaa forsigtigt og behændigt til Værks. Skulde en eller anden Vært stille sine Lokaler til Raadighed, beder jeg Dem om at notere ham.

Om særlige Fremtoninger og Begivenheder bedes De straks sende mig Indberetning.

v. Uslar.

Til
d'Hrr. Amtsforstandere.

Egenhændigt.

Landraad v. Uslars Fremgangsmaade er karakteristisk for Köllerpolitikken. Kun en Voldspolitik, som med det retslige tillige savner ethvert ethisk Grundlag, betjener sig af saadanne Midler.

Der var allerede rejst flere *Forsamlingshuse* i Nordslesvig i Halvfemserne. Forsøget paa at kvæle denne Bevægelse i sin første Udvikling ved Hjælp af Lukningsforbuddene var strandet, takket være den sejge Kamp, Befolkningen uden at sky store Pengeofre i Aarevis havde ført om Forsamlingshusene i Bevtoft og Tyrstrup. Spærringssystemets brutale Anvendelse gav nu Bevægelsen ny Fart. Hver Gang et Møde blev forhindret, fordi en Kromand blev tvunget til at bryde sit Ord, lød Raabet: „Byg Forsamlingshuse" ud over Landet, og snart var Byggearbejdet i fuld Gang paa de fleste Strøg. I Efteraaret 1899 indviedes et Forsamlingshus i Sottrup i Sundeved. Forsamlingen blev opløst, fordi en Taler sagde: „Vi maa ikke glemme, at vi er danske Folk, og at vi bor paa vore Fædres Jord". Landraaden stadfæstede senere Forbuddet, fordi Udgangsdøren ikke var betegnet som „Ausgangsthür", og „Salen var oplyst med Petroleum", men uheldigvis var Mødet bleven opløst ved højlys Dag, og højeste Instans ophævede derfor simpelthen Forbuddet som ulovligt. Uden at standses af disse og utallige tilsvarende Gjenvordigheder gik Bevægelsen hurtigt sin Sejersgang Landet over.

Aaret efter kjøbte „Byggeselskabet Folkehjem" paa Sprogforeningens Regning Forlystelsesstedet „Svejts" ved Aabenraa, som derefter fik Navnet „Folkehjem". Det afgav brugelige Forsamlingslokaler og desuden

Plads til Kontor og Boglager for Sprogforeningen. Paa en til „Folkehjem“ hørende Byggeplads opførtes i 1903 en smuk Frimenighedskirke. I Sønderborg, Haderslev og Rødding rejste nydannede Selskaber store smukke Forsamlingshuse i de følgende Aar. I Skjærbæk kjøbte et Selskab en bestaaende Afholdsbeværtning, som udvidedes med en rummelig Sal, og saaledes gik det videre. Ialt er der nu — 1905 — 20 Forsamlingshuse i Brug i Nordslesvig. Desuden er 5 under Forberedelse, hvoraf ventelig flere vil kunne tages i Brug i Efteraaret. Af disse 25 Forsamlingshuse ligger 4 i Haderslev Østeramt, 12 i Haderslev Vesteramt, 3 i Aabenraa Amt, 5 i Sønderborg Amt og 1 i Tønder Amt.

Efter preussisk Ret opmaales alle offentlige Lokaler af Politiet. Det bestemmes derefter nøjagtigt, hvor mange Personer hver Sal maa rumme, og Politiet vaager i Fremtiden over, at det en Gang for alle fastsatte Antal ikke overskrides. Efter denne officielle Opmaaling er Forsamlingshuset i Haderslev, som giver Plads til 539 Personer, det rummeligste. Derefter rummer „Frej“ i Tyrstrup 500, „Landbohjemmet“ i Skjærbæk 377½, Forsamlingshusene i Sønderborg og Bevtoft 360, „Folkehjem“ i Aabenraa og Forsamlingshuset i Brøns 350, „Rødinghus“ og Forsamlingshuset i Agerskov 300 Personer. Det mindste Antal, 128 Personer, rummer Forsamlingshuset i Nybøl.

Af Forsamlingshusene er flere ret kostbare Bygninger. „Frej“ i Tyrstrup har kostet 65,000 Mark, „Folkehjem“ i Aabenraa 33,500 Mark, Haderslev Forsamlingshus 28,500 Mark, Sønderborg Forsamlingshus

21,000 Mark, „Landbohjemmet“ i Skjærbæk 17,700 Mark og „Røddinghus“ 13,500 Mark. Tilsammen har de 20 Forsamlingshuse, der allerede er taget i Brug, kostet 270,000 Mark, hvoraf 130,000 Mark er kontant indbetalte som frivillige Bidrag. I enkelte Kredse har Interessenterne desuden forpligtet sig til at afdrage Gjælden ved bestemt fastsatte aarlige Bidrag. Restgjælden kan i Reglen baade forrentes og afdrages ved Hjælp af Indtægter, som Forsamlingshusene har ved Udskjænkning af Kaffe, The m. m., ved at opkræve Indgangspenge og ved Lejeafgift. I det hele hviler denne af Spærringsforbuddet fremkaldte Bevægelse, som stadigt breder sig videre, saaledes paa et sundt økonomisk Grundlag. Spærringsforbuddene er ikke blevne kuldkastede af Domstolene, de bestaar fremdeles, men de har faktisk hjulpet os med at løse en meget betydningsfuld national Opgave. Og dette opvejer mere end tifold den Fortræd, de har voldt.

Forbigaaende blev Spærringen ogsaa gjennembrudt paa anden Vis. Mens Politimyndighederne efter preussisk Ret kan forbyde Møder under „fri Himmel“, kan de efter de foreliggende Højesteretskjendelser ikke forbyde Møder, som afholdes i Telte. Under Valgbevægelsen i 1903 tyede Nordslesvigerne derfor med Held til dette Hjælpemiddel paa Strøg, hvor der endnu ikke stod Forsamlingshuse til Raadighed. Valget foretoges i den smukkeste Sommertid. Fra fjernt og nær strømmede Folk sammen til Valgmøder i lyse Telte, som var opslaaede paa grønne Græsmarker. Over disse Møder hvilede der en ganske séregen frisk og frejdig

Stemning, som længe vil bevare deres Minde i Nordslesvig.

Forsamlingsretten blev bekæmpet og undertrykt paa mange andre Maader. Blev der afholdt Møde, stillede Gendarmerne sig ved Indgangen til Forsamlingslokalet for omhyggelig at udspørge hver enkelt Deltager og notere hans Navn, Stand og Bopæl. Næste Dag prøvede Politimyndighederne nøje, om han ikke kunde rammes med Udvisninger, Bortjagning af Tyende, Tjenestedrengekrig eller paa anden Vis. Efter et Foredragsmøde i Branderup blev der udvist 12, efter et Valgmøde i Bevtoft endog 15 Karle, Piger og Drenge, som tjente hos Bønder, der havde deltaget i disse Møder.

Talrige Møder blev opløste af hidtil ukjendte, stundom ligefrem vidunderlige Grunde. Til de allerede foran omtalte Opløsninger, fordi Lokalet ikke var „forskriftsmæssigt“ eller „brøstfældigt“, fordi Deltagerne tilsyneladende vilde foretage „gudstjenstlige Handlinger“ eller en „politisk Fællesspisning“, Udgangsdøren ikke var mærket „Ausgangsthür“, eller Lokalet „oplystes med Petroleum“ kom stadig nye, den ene mere overraskende end den anden. Havde man f. E. sikret sig mod Opløsning ved at oplyse Salen med Stearinlys, blev Forsamlingen maaske opløst, fordi Politiet ikke havde angivet, „hvor mange Personer Salen maatte rumme“, eller fordi der var Deltagere til Stede, som var „forsynede med Stokke“, hvad der efter Gendarmernes Mening stred imod Lovens klare Ord om, at „Bevæbnede“ ikke maatte deltage i politiske Møder. Der blev opløst Forsamlinger, fordi Foredragsholdere ved at foreslaa Sange som „Jeg vil værge mit Land“

eller „Høje Nord, Friheds Hjem“ „opfordrede de Forsamlede til at begaa strafbare Handlinger“, fordi en Tale havde et „for gudeligt Præg“, fordi der „var Udlændinge i Lokalet“, fordi der var „Mæslinger og Skarlagensfeber paa Egnen“ og saaledes i det uendelige. Der blev saa godt som altid klaget over Opløsningen, og hyppigt blev disse Indgreb i Forsamlingsretten stemplede som ulovlige af de højere Instanser, men da havde Politimyndighederne opnaaet, hvad de vilde: at forstyrre Møderne, og nye Misbrug af Tilsynsretten forebyggedes ikke derved.

Mange Møder blev forstyrrede, fordi Politiet betegnede dem som „politiske Foreningers Møder“, idet Kvinderne dermed fik Tilhold om straks at forlade Lokalet. Offentlige politiske Møder kan man efter den preussiske Foreningsret ikke forbyde Kvinder at tage Del i, men forsøgtes et offentligt Møde afholdt i et af en Forening lejet Lokale, blev det uden videre stemplet som et Foreningsmøde. Fru Callø, Erlev, vilde tale for en kvindelig Tilhørerkreds i „Frej“. Efter offentlig Indbydelse var der mødt henved 80 Deltagere, udelukkende Kvinder, men idet Forsamlingen aabnedes, blev de jaget ud af Salen under Henvisning til, at Mødet var et Foreningsmøde. En ny mandlig Tilhørerkreds samledes i al Hast for at høre Foredraget, men heller ikke for den maatte Fru Callø som Kvinde tale. Salen var en Gang for alle smittet, saa ethvert i den afholdt Møde straks blev et Foreningsmøde. Mændene fik derimod Lov til at fortsætte Mødet paa egen Haand. Det kunde Politiet ikke hindre.

Ved en hemmelig Anordning bestemte flere nordslesvigske Landraader i Foraaret 1900, at alle Forsamlinger, i hvilke Gustav Johannsen, H. P. Hanssen, H. Petersen, Graasten, M. Andresen og N. Svendsen, Aabenraa, optraadte som Foredragsholdere, skulde betragtes som politiske Forsamlinger. Talte de i Foredragsforeninger eller Landboforeninger, skulde disse Foreninger, uden Hensyn til Æmnerne, som de behandlede, øjeblikkelig stemples som politiske Foreninger med alle deraf følgende Virkninger. Senere sattes endnu flere Navne paa denne sorte Liste.

Politimyndighederne havde svært ved at forstaa Anordningen. Begrebet „politisk Foreningsmøde“ lærte de først sent at opfatte korrekt. Gang efter Gang fik Kvinderne Tilhold om at forlade „offentlige Forsamlinger“, naar en af de paa den sorte Liste opførte Mænd talte. Ogsaa i andre Retninger var Overgrebene talrige. Kommunalforeningen i Graasten, som talte baade danske og tyske Medlemmer og kun varetog kommunale Interesser, fik af Landraad v. Uslar Tilhold om at fjerne H. Petersen af Foreningens Bestyrelse. Skete dette ikke, vilde Landraaden stemple den som en politisk Forening og paaføre alle Værter, som desuagtet gav den Tag over Hovedet, Næringstab af forskjellig Art, til den blev husvild.

Rettens Skranker og Lovens Grænser udvidedes i det hele mere og mere i Embedsmændedes Bevidsthed. Karakteristik i denne Henseende er særlig den berygtede Amtsforstander Winter v. Adlersflügels Optræden overfor Frimenighedspræst Poulsen i Bovlund. Paa en høflig Forespørgsel til Amtsforstanderen, om

Politiet forlangte Frimenighedens Gudstjeneste i et privat Hus anmeldt som en „Forsamling, i hvilken der drøftes offentlige Anliggender“, svarede Hr. v. Adlersflügel med en Skrivelse, som fortjener at opbevares:

Skjærbæk, 2. 2. 1901.

Tilbage med den Besked, at jeg ikke vil give Dem Tilladelse til at afholde gudstjenstlige Forsamlinger, da der ikke er nogen Trang til Stede.

De er, efter hvad jeg har erfaret, sekterisk Prædikant for Grundtvigianerne. Denne Sekt afholder her i Skjærbæk og i Vodder tilstrækkelige Andagter, saa at flere af den Slags ikke er nødvendige.

Forøvrigt bestaar her Landskirken, hvorfor det er fuldstændig overflødigt, at der eksisterer yderligere Sekter.

I Tilfælde af Overtrædelse vil jeg tværtimod sørge for, at De bliver anholdt og straffet.

v. Winther.

Paa en Besværing over denne, hvad Indholdet angaar retsstridige, hvad Formen angaar usømmelige Skrivelse svarede Landraaden blot, at Amtsforstanderen var bleven oplyst om Forbuddets Ulovlighed. Formen havde han ikke noget at indvende imod. Niveauet sænkedes saaledes stadigt dybere.

Jævnsides med alle disse Forsøg paa at beskjære, indskrænke og undertrykke Forsamlingsfriheden gik hæftige Angreb paa Foreningsretten, som særlig i Aarene 1900 og 1901 førtes med en hidtil i Nordslesvig ukjendt Lidenskabelighed og Voldsomhed.

For at skræmme de danske Foreningers Medlemmer og samtidig ved den pinligste Kontrol af Med-

lemslisterne samle Stof til Anklager imod Foreningerne, stævnede Politimyndighederne i Foraaret 1900 danske Folk i Hundredevis, for at de paa Politikontorerne kunde give nøjagtige Oplysninger om, hvilke Foreninger de var Medlemmer af. Paa mange Egne gik Gendarmerne rundt fra Dør til Dør for at indhente tilsvarende Oplysninger, mens de tillige benyttede Lejligheden til indgaaende at undersøge, om alle Politiforskrifter var nøje overholdte i Gaard og Gade, i Lo og Lade. For at give Undersøgelserne større Vægt, skrev Regeringspressen samtidig: „Der er ingen Tvivl om, at Myndighederne nu ved Hjælp af alle til deres Raadighed staaende Magtmidler vil bekæmpe de uheldsvangre Foreningers Virksomhed“.

Ved Politichikaner af forskjellig Art, ved Udvisninger, Bortvisninger og Tjenestedrengekrig, i enkelte Tilfælde ogsaa ved indgaaende personlig Paavirkning lykkedes det vel, særlig paa sløje Egne, at true og tvinge en Del Medlemmer ud af Foreningerne. Paa andre havde Skræmmemidlerne imidlertid den modsatte Virkning. Havde de hidtil kun været Medlem af en enkelt national Forening, indmeldte de sig nu i dem alle, og snart blev der ogsaa ude i Landsbyerne fra dansk Side ført nøje Kontrol med, hvem der lod sig skræmme.

Større Udbytte ventede Hr. v. Köller sig af Foreningslovens mange Fodangler. Naar der anlagdes Retssager i Hundredevis, vilde de efter hans Opfattelse virke som Sprængminer og hurtigt sprænge og ødelægge de danske Foreninger.

Foreningsloven bestemmer, som foran meddelt, at et Medlems Optagelse i, henholdsvis Udtrædelse af en

Forening, som drøfter offentlige Anliggender eller behandler politiske Gjenstande, skal meldes til Politiet, senest tre Dage efter at Handlingen er foretaget. I 1899 blev denne Bestemmelse for første Gang anvendt overfor *afdøde* Medlemmer, idet Bestyrelsen for en selskabelig Forening i Haderslev Amt idømtes Pengebøder, fordi et Par afdøde Medlemmer ikke var blevne afmeldte i rette Tid. Sagen gjennemløb alle Instanser med det overraskende Resultat, at Kammerretten i Berlin godkjendte Underrettens Fortolkning af Loven. Og denne Dom betragtede Administrationen derpaa som en Snor, velskikket til at tage Livet af de danske Foreninger.

I Maj Maaned 1900 stod 5 Medlemmer af Bestyrelsen af Haderslev Amts Landboforening anklagede, fordi afdøde Peter Nielsens Udtrædelse af Landboforeningen først var bleven anmeldt til Politimesteren den 1. Maj om Formiddagen, uagtet han havde opgivet Aanden den 28. April Klokken 10 Aften. Forgjæves gjorde de Anklagede gjældende, at Politimesterens Kontor var lukket den 28., da Døden indtraadte, at den 29. var en Søndag, samt at Foreningen havde valgt en ny Formand den 30. April — det hjalp ikke. De fem Bestyrelsesmedlemmer maatte bøde hver 15 Mark og bære Sagens Omkostninger.

Og nu fulgte Angrebene Slag i Slag. I Maj Maaned blev der rejst over halvtreds, i Juni endog over hundrede Klager imod danske Foreninger paa Grund af lignende Lovovertrædelser, og saaledes blev det ved til langt ud paa Efteraaret. Ingen Myndighederne ubehagelige Foreninger gik Ram forbi, det haglede med

Klager baade over selskabelige Foreninger og Landboforeninger, men særlig ondartede var dog Angrebene paa de tre store nationale Foreninger, og af dem maatte atter Vælgerforeningen og Sprogforeningen udholde den værste Tørn.

Vælgerforeningen havde paa dette Tidspunkt en Bestyrelse af 23 Medlemmer. Hver enkelt af disse Personer gjordes ansvarlig for, at de afdøde Medlemmers Udtrædelse af Foreningen ikke var bleven anmeldt i rette Tid. Den første Sag — Ikkeafmeldelse af 9 døde Medlemmer — endte med, at de 23 Bestyrelsesmedlemmer blev idømt hver 15 Mark i Pengebøder samt Sagens Omkostninger. Da den næste Sag rejstes, lod den fra sin Virksomhed i den tyske Forenings Tjeneste og som Dommer i Forældreretssagerne lige bekjendte Dr. Hahn i Sønderborg 13 Amtsforstandere, 10 Politimestre og en Gendarm indstævne som Vidner. De nordslesvigske Politimyndigheder var saaledes fyldigt repræsenterede i Sønderborg, men Terminen maatte hæves, fordi de Anklagede af Frygt for Hildethed stillede et Forkastelsesandragende imod Dr. Hahn. Landretten afviste Andragendet. En ny Termin i Sagen blev fastsat, og samme Dag skulde der tillige afsiges Dom i tre andre mod Vælgerforeningen anlagte Sager. Der var denne Gang ialt stævnet 40 Vidner, for det meste Amtsforstandere, Politimestre og Gendarmer fra alle Egne af Nordslesvig. De Anklagede, hvis Frygt for Amtsdommerens Hildethed Landretten ikke havde kunnet overvinde, udeblev derimod. Vidnerne maatte give Oplysninger i mange Retninger, særlig dog om „Medlemmer“, hvoraf adskillige i flere

Aar havde hvilet i Gravens Gjemme. Henimod Aften faldt Dommen. Den lød paa Frifindelse i et, skyldig i tre Tilfælde, og 22 Bestyrelsesmedlemmer blev i hvert af disse Tilfælde idømte hver en Bøde af 30 Mark samt Sagens Omkostninger. Bøderne beløb sig saaledes den Dag til 1980 Mark. Dertil kom paa Grund af de mange fjerntboende Vidner Retsomkostninger paa henved Tusinde Mark. Efter denne Dom gik der et Sejersraab ud over Nordslesvig. Dette, mente Administrationen, var endelig Pinden til de danske Foreningers Ligkiste. Og i de følgende Maaneder fulgte Klage paa Klage, Sag paa Sag, Dom paa Dom med stigende Pengebøder for hver Dom, der faldt. For at lette Retsskriverne Arbejdet, lod Dr. Hahn endog særlige, kun for disse Sager bestemte Formularer trykke. Og saa stor var Iveren, hvormed Sagerne fremmedes, at en Gang paadømte Tilfælde atter stilledes under Anklage og atter paadømtes af samme Dommer.

Snart var ogsaa Kampen mod Sprogforeningen i fuld Gang. I dens Medlemsliste havde Politimyndighederne ligeledes fundet Navne paa Mænd, som forlængst var afgaaede ved Døden, uden at Udtrædelsen var meldt til Politiet. I Juni 1900 faldt den første Dom: Hvert af Foreningens 11 Bestyrelsesmedlemmer idømtes en Pengebøde paa 30 Mark. Der fulgte en Skylle af 43 nye Anklager, og inden Aarets Udgang var der ialt anlagt over halvandet Hundrede Sager imod Sprogforeningens Bestyrelsesmedlemmer. Hvis alle disse Sager var blevne afsluttede med retskraftig Dom efter de Principper, der fra først af blev gjort gjældende, vilde de have tvunget Foreningens Bestyrelse

til at udrede over 20,000 Mark i Bøder og Retsudgifter. I en enkelt Sag var Sprogforeningens Formand allerede bleven idømt Arrest. Det saa derfor ret betænkeligt ud for Foreningernes Fremtid. Men det gaar jo heldigvis ikke altid saa galt, som Præsten prædiker.

Noget senere udstraktes Forfølgelserne ogsaa til Skoleforeningen. Dens Regnskabsbøger, Medlemslister, Breve m. m. blev uventet beslaglagte. En Retssag fulgte. Formand for Retten var den ligeledes som Medlem af den tyske Forenings Bestyrelse og fra Forældreretssagerne bekjendte Amtsdommer Lindemann i Toftlund. Under Forhandlingerne vakte et Forsøg paa at udnytte Sagen politisk i selve Retssalen megen Opmærksomhed. Redaktøren af det statsunderstøttede Blad i Haderslev var bleven tilkaldt som Referent. Derpaa blev Poster af Regnskabsbøgerne, som tilsyneladende ikke stod i nogen som helst Forbindelse med Anklagen, oplæste, tilmed saa paafaldende langsomt, at det straks vakte Mistanke om Bihensigter. Dagen efter aftryktes alle disse Poster i det paagjældende Blad, som paa dette Grundlag rettede voldsomme Angreb paa kongerigske Bidragydere. Men Angrebene prellede af. Foreningens Stilling var i denne Henseende retslig set uangribelig. Beslaglæggelsen maatte hæves. Bøgerne blev tilbageleverede, og paa dette Tidspunkt var der allerede opnaaet en Højesteretskjendelse, som gjorde en brat Ende paa Forfølgelserne.

Landretten i Flensborg havde i det store og hele stadfæstet Nævningerettens Domme imod Vælgerforeningen og afvist de Anklagedes Paastand om, at Sagerne var forældede, naar der var gaaet over tre

Maaneder og tre Dage siden Medlemmernes Død. Kammerretten godkjendte i en Kjendelse af 23. August 1900 dette Standpunkt, idet den i Motiverne hævdede, at Afmeldelsespligten bestod, til den var opfyldt, eller for det paagjældende Bestyrelsesmedlems Vedkommende til tre Maaneder efter, at det var udtraadt af Bestyrelsen. Men en Maaned senere ændrede Kammerretten sit Standpunkt, idet den i en ny Kjendelse af 21. Septbr. frikjendte Sprogforeningens Bestyrelse med den Motivering, at „Forældelsesfristen, som er tre Maaneder, begynder med den i Loven fastsatte Frist af tre Dage". De Anklagedes Opfattelse havde dermed sejret, og paa dette Skjær strandede alle senere Sager, thi Kammerretten fastholdt i de følgende Tider konsekvent dette Standpunkt, og Administrationen havde begyndt med at sætte over tre Maaneder tilbage liggende Tilfælde under Anklage. Vælgerforeningen tabte kun den første, allerede før den Tid af Kammerretten paadømte Sag, alle Sprogforeningens Retssager — over halvandet Hundrede — endte med Frifindelse, og kun ganske faa Domme imod andre Foreninger stadfæstedes af Højesteret.

Iøvrigt havde Foreningerne allerede paa dette Tidspunkt dækket sig paa anden Vis imod de værste Angreb. Ved Statutændringer indskrænkedes Bestyrelserne til kun at omfatte 3 (Vælgerforeningen) eller 2 Medlemmer (Sprogforeningen og Skoleforeningen). Samtidig oprettedes et talrigt, men efter Foreningsloven uansvarligt Tilsynsraad. Angrebsfladen var dermed bleven meget mindre. I Tilslutning til denne Omdannelse af Bestyrelserne vedtoges nye Lovbestemmelser om Medlemmernes Indmeldelse, Optagelse og Udtrædelse, som

blev knyttede til bestemte Betingelser og henlagte til en Gang for alle fastsatte Tider, saa Bestyrelsen havde betydeligt lettere ved at opfylde Foreningslovens Forskrifter til Punkt og Prikke. Kun Dødsfaldene kunde derefter volde Vanskeligheder, naar de Døde ikke afmeldtes som udtraadte af Foreningerne senest 3 Dage efter deres Død, i Fald der rejstes Anklage inden 3 Maaneders Forløb. Men Tillidsmændene fik Tilhold om ufortøvet at melde Bestyrelserne ethvert Dødsfald, om fornødent ved Telegram, og Foreningerne stod dermed atter i en ret uangribelig Stilling.

Noget senere søgte Administrationen at ramme Foreningernes Tillidsmænd, men ogsaa dette Forsøg mislykkedes. En Politiforordning af 1887 bestemmer, at *Kollekter* kun maa sættes i Værk med Overpræsidentens Tilladelse. Under Köllerpolitikken udvidedes Begrebet Kollekt i alle Retninger. Da nordslesvigske Kvinder efter Dronning Louises Død indsamlede Bidrag til en Krans til hendes Kiste, betegnede Hr. v. Köller i egen Person denne Indsamling som en Kollekt, der ikke maatte foranstaltes, før han gav Tilladelse dertil. Opkrævningen af Indgangspenge ved offentlige Foredragsmøder betegnedes ligeledes som en ulovlig Kollekt. Og næppe havde Administrationen iagttaget, at Foreningernes „frivillige Bidragydere“ voksede i samme Forhold, som Medlemmerne svandt, før den ligeledes betegnede Modtagelsen af disse frivillige Bidrag som en ulovlig Kollekt.

Det var et Tilfælde, der ser ud som en Tanke, at disse Sager først rejstes i Toftlund Amtsdistrikt, hvor den før nævnte politiske Agitator Amtsdommer

Lindemann repræsenterede den preussiske Justits. I April 1902 stod otte Tillidsmænd for Skoleforeningen foran denne strenge Dommer, anklagede for at have foranstaltet en ulovlig Kollekt ved at modtage frivillige Bidrag til Skoleforeningen uden først at indhente Overpræsidentens Tilladelse. Retten sluttede sig til Anklagemyndighedens Opfattelse og idømte dem høje Pengebøder. Landretten stadfæstede senere Dommen. Men Kammerretten ophævede Landrettens Dom og viste Sagen tilbage til ny Behandling. I Januar 1903 endte den derpaa med Frikjendelse. Kollektsagen var det sidste Forsøg paa at undertrykke og indskrænke Forenings- og Forsamlingsretten ved nye Fortolkninger. I de sidste Aar har Foreningerne næsten været helt fri for Retssager.

Under alle disse Gjenvordigheder fortsatte de store nationale Foreninger støt og sikkert deres betydningsfulde Virksomhed. Statistiken er, som følgende Oversigt over Foreningernes Medlemsantal og Indtægter i Aarene 1898—1904 viser, i denne Henseende meget oplysende:

Sprogforeningen.

Aar	Medlemmer	Indtægter
1898	1614	6.535 Mark 16 Pg.
1899	1890	7,925 „ 33 „
1900	2258	8,525 „ 88 „
1901	2497	8,697 „ 14 „
1902	2438	15,384 „ 80 „
1903	2530	17,933 „ 30 „
1904	2669	19,535 „ 52 „

Vælgerforeningen.

Aar	Medlemmer	Indtægter
1898	3034	3,591 Mark 65 Pg.
1899	3029	3,893 „ 75 „
1900	2872	3,544 „ 55 „
1901	2906	5,805 „ 75 „
1902	3078	4,151 „ 90 „
1903	3187	5,475 „ 55 „
1904	3229	5,501 „ 05 „

Skoleforeningen.

Aar	Medlemmer	Indtægter	Underst. Elever
1898	4781	12,054 Mark 65 Pg.	196
1899	4745	16,113 „ 21 „	236
1900	4243	15,144 „ 60 „	191
1901	3916	19,589 „ 70 „	225
1902	3750	21,960 „ 68 „	234
1903	3750	18,548 „ 19 „	220
1904	3794	16,434 „ 13 „	217

Til Skoleforeningens Regnskab bemærkes, at de her opførte Indtægter er kontant indbetalte frivillige Bidrag og Medlemsbidrag. Foruden disse Indtægter har Foreningen i de samme Aar kunnet yde læmpede Betalingsvilkaar, halve og hele Fripladser til en samlet Værdi af henved 10,000 Mark aarlig.

Foreningerne er, som Tavlerne viser, gaaede ud af Kampen med flere Medlemmer, end de havde ved dens Begyndelse, idet de staar med 9,692 Medlemmer i 1904 imod 9,429 Medlemmer i 1898. Af endnu større Betydning er Indtægternes Stigning fra 22,181 Mark 46 Pg. i 1898 til 41,470 Mark 70 Pg. i 1904, idet den har muliggjort en betydelig Udvidelse af deres Virksomhed. Stigningen har flere Aarsager. Administrationens voldsomme Angreb omdannede en Del tidligere Medlemmer, som paa Grund af virkelig eller indbildt Afhængighed lod sig stryge paa Medlemslisterne, til frivillige, unavngivne Bidragsydere. Samtidig æggede Forfølgelserne mange hidtil Udenforstaaende til at melde sig ind i Foreningerne, og ikke faa Tillidsmænd opfattede det som en Æressag at hverve et nyt for hvert udtraadt Medlem. Endelig skærpede Köllerpolitikken i al Almindelighed Offervilligheden overfor nationale Foretagender. Dette har i Regnskaberne givet sig Udtryk i tidligere ukjendte, store frivillige Bidrag og i Aarsberetningernes Meddelelser om testamentariske Bestemmelser, som sikrer Foreningerne betydelige Indtægter ad Aare.

Midt under Köllerpolitikken blev de danske Organisationer udvidede i to Retninger: med *Aarsmødet* og *Jærnfondet.*

Aarsmødet blev indført 1902. Det sammensættes af Sprogforeningens, Vælgerforeningens og Skoleforeningens Bestyrelser og Tilsynsraad, henved 120 af disse Foreningers Tillidsmænd sognevis valgte Udsendinge, Repræsentanter for den danske Presse i Nordslesvig samt alle danske Kredsdagsmænd og Deputerede.

Aarsmødet er saaledes en fyldig og god, for Flertallets Vedkommende hvert Aar af nye Valg fremgaaet Repræsentation for den danske Befolkning i Nordslesvig.

I Foreningerne foretages de fleste Bestyrelsesvalg i Virkeligheden paa Livstid, idet Gjenvalg er bleven Reglen. Naar en saadan Skik først har faaet Borgerret, er det ikke let at bryde med den. Under Hensyn dertil var det en vigtig Opgave at skaffe yngre, varmtfølende Nordslesvigere anden Adgang til at øve Indflydelse paa det nationale og politiske Arbejde. Denne Opgave er i hvert Fald delvis løst med Aarsmødet. Paa det har ogsaa Ungdommen Lejlighed til at hæve sin Røst, øve sin Kritik og søge at gjøre sin Indflydelse gjældende. Ikke mindst derfor sender hvert Aarsmøde en frisk Luftning ud over hele Nordslesvig.

Aarsmødet flytter fra Sted til Sted. Dets Forhandlinger, som omfatter de tre store Foreningers Generalforsamlinger, varer i to Dage. I Tilknytning til Aarsberetningerne plejes der Samraad om Arbejdet for Danskheden, nye Interesser vækkes, politiske Spørgsmaal drøftes og afgjøres. — Ved en stærkere, tillige alle nationale Foreninger omspændende Sammenslutning paa bredt, folkeligt Grundlag har den nordslesvigske Befolkning saaledes i Aarsmødet skaffet sig et nyt, betydningsfuldt politisk Organ.

Paa det første Aarsmøde foreslog Landdagsmand Julius Nielsen Grundlæggelsen af et *Jærnfond*. Hans Tanke var den, at Jærnfondet ved at danne en Slags Reserve for de store nationale Foreninger skulde afstive dem i Tider, hvor de var udsatte for særlig stærke Angreb eller stod overfor overordentlig store Opgavers

Løsning, og tillige selvstændigt muliggjøre Optagelsen af nye Virksomheder, naar det først havde naaet en vis Højde. Kapitalen skulde være urørlig; kun Renten maatte anvendes. Forslaget blev enstemmig vedtaget, og der blev straks tegnet henved 2000 Mark til Fondet.

Paa det følgende Aarsmøde vedtoges Jærnfondets Love[1]). Renten skal efter dem skrives til Kapitalen i de første fire Aar. Senere ydes der af Jærnfondet Understøttelse til 1) staaende Retshjælp, 2) Forsamlingshuse, 3) Valgarbejde og 4) Videreuddannelse af begavede unge Mænd og Kvinder paa Studiets, Landvæsenets, Handelens og Haandværkets Omraade. En Bestyrelse paa 7 Medlemmer, valgte af Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, forvalter Jærnfondet. Den sidste Aarsberetning viser, at det allerede raader over en Kapital paa 26,000 Mark.

Kampen imod Forsamlingsfriheden og Foreningsretten har kostet Administrationen flere Hundrede tabte Retssager, uden at den i andre Henseender har vundet varige Fordele. Under Köllerpolitikkens mangeartede voldsomme Angreb er de fleste nordslesvigske Foredragsforeninger gaaede til Grunde. Et Par selskabelige Foreninger har delt deres Skjæbne, og en enkelt Landboforenings Virksomhed er endnu standset. Men offentlige Foredragsmøder træder mere og mere i Foredragsforeningernes Sted. Nye selskabelige Foreninger er stiftede, og den sidste Landboforening vil forhaabentlig snart atter kunne gjenoptage sit Arbejde.

---

*) Aftrykte i „Sønderjydske Aarbøger“ 1903 Side 308.

De store nationale Foreninger har bestaaet Prøven med Glans og klaret alle Skjær. Sprogforeningen og Vælgerforeningen staar med flere Medlemmer og større Indtægter end nogensinde før. Skoleforeningen er efter en forbigaaende Nedgang atter i rig Udvikling, og Organisationerne er midt under Krisen blevne videre udbyggede med Aarsmødet og Jærnfondet.

Forsamlingsfriheden var en Tidlang undertrykt. Endog Kirkedørene lukkedes, og alle offentlige Lokaler holdes endnu spærrede for danske Møder. Men Politimyndighederne maatte atter lukke Dørene op, og Befolkningens smukke og værdige Svar paa Boycottningen er — 25 nye Forsamlingshuse! De staar som det betydeligste og varigste Resultat af Angrebet paa Forenings- og Forsamlingsretten.

VIII.

Overpræsident v. Köller havde fra første Færd af haft sin Opmærksomhed stærkt fæstet paa *Pressen,* som han ogsaa i sine tidligere Embedsstillinger havde betragtet som en Slags Generalsyndebuk og hadet med en preussisk Junkers grundige Had. Af Bismarck havde han dog lært, at Pressen er et nødvendigt Onde, som det derfor i størst mulig Udstrækning gjælder om at stille i Administrationens Sold.

Overpræsidentens Uvilje imod den danske Presse kom første Gang til Orde overfor en Deputation af nordslesvigske Bønder, som ved Nytaarstid 1899 opsøgte ham i Haderslev for at klage over Udvisningerne. Ved denne Lejlighed udspandt der sig følgende

Samtale mellem Hr. v. Köller og Deputationens Ordfører, Gaardejer P. Skau, Bukshave:

Hr. v. Köller: Befolkningen bør frigjøre sig for den danske Presse.

P. Skau: Vi er danske, derfor holder vi danske Aviser. De fleste af os kan kun læse danske Blade.

Hr. v. Köller: Læs saa hellere kjøbenhavnske Blade.

P. Skau: De bringer ingen stedlige Efterretninger.

Hr. v. Köller: Saa bør Befolkningen enten selv grundlægge et Blad eller ogsaa kjøbe et af de bestaaende, f. E. „Hejmdal". Saa vil der blive Ro i Landet i Løbet af fire Uger.

Denne Samtale indeholder Programmet for Hr. v. Köllers Pressepolitik. Hans Forslag gav Befolkningen en Ide, men vandt iøvrigt ikke dens Bifald. Deputationen sammenkaldte senere en offentlig Forsamling og henstillede Forslaget til dens Afgjørelse. Befolkningens Svar var et enstemmigt vedtaget Tillidsvotum til den danske Presse.

Regeringen, Administrationen og ikke mindst Statsadvokaten vedligeholdt en hæftig Ild paa Pressen i de følgende Tider. Og inden Aarets Udgang strøg et enkelt Blad, „Dannevirke" i Haderslev, som i over tresindstyve Aar havde staaet i den danske Sags Tjeneste, til Befolkningens store Harme Flaget.

„Dannevirke", som efter Redaktør H. R. Hjort-Lorenzens Udvisning i Halvfjerserne var bleven solgt til Dyrlæge Bjørnshauge i Aabenraa, redigeredes paa dette Tidspunkt af to varmtfølende og i enhver Henseende paalidelige danske Mænd, Redaktørerne M. C. Mathiesen og H. Petersen. Redaktionen var saaledes

i gode Hænder. Men Bladets Ejer, Dyrlæge Bjørnshauge, havde i Aarenes Løb lidt store Tab, hans økonomiske Stilling var efterhaanden bleven uholdbar, og han kæmpede allerede en Fortvivlelsens Kamp for at holde sig oven Vande. Administrationen udnyttede behændigt dette Forhold, støttede hans krampagtige Forsøg paa at bevare forskjellige Tillidshverv, som han sad inde med, men forlangte til Gjengjæld Indflydelse paa „Dannevirkes“ Redaktion. De første Forsøg af den Art strandede paa Mathiesens Aarvaagenhed. Men da han i December 1899 afviste en af Bjørnshauge indsendt Artikel, som fraraadede nordslesvigske Forældre at sende deres Børn paa danske Efterskoler og Højskoler, kom Krisen. Bjørnshauge forlangte, tilskyndet af Landraad v. Uslar, Artiklen optaget i Bladet, og da Mathiesen ikke vilde bøje sig, blev hans Modstand brudt ved et Redaktionsskifte. Foreløbig overtog Bladets Ejer selv Stillingen som Udgiver og ansvarhavende Redaktør, mens Redaktør Mathiesen i en Henvendelse til Læserne offentlig fralagde sig ethvert Ansvar for Redaktionen i den Tid, han endnu efter sin Kontrakt var forpligtet til at arbejde ved „Dannevirke“. Den nordslesvigske Befolkning, som længe havde fulgt Dyrlæge Bjørnshauges og hans ligestillede Ven, tidligere Apoteker v. Lachmanns Færd med Mistænksomhed, havde dermed faaet fuld Klarhed over Sagernes Stilling. Og at den tyske Presse ligeledes forstod, hvad Klokken var slaaet, viser de Bemærkninger, der i de følgende Uger knyttedes til Efterretningen om, at en dansk Undersaat, Fru v. Wildenradt-Krabbe, snart vilde overtage „Dannevirkes“ Redaktion. „Myndighederne

kan og vil aldrig taale, at en Udlænding her i Landet leder et Blad, som vil gjøre det til sin Opgave paa nogen som helst Maade at bekæmpe Tyskheden eller ophidse Beboerne imod hinanden. Vi tror derfor ikke at tage fejl", skrev Landraadsbladet i Haderslev, „naar vi antager, at Tilsynsmyndighederne opmærksommere end nogen Sinde vil følge Bladets Holdning, og at de, hvis de udtalte Forventninger, som knytter sig til Redaktionsskiftet, skulde blive skuffede, i korteste Frist vil gjøre en Ende paa de nye Forhold ved at udøve de Rettigheder, der tilkommer dem". Af hvad Art disse Rettigheder var, forklarede „Flensb. Nordd. Zeit.", som plejer at være Organ for Regeringen i Slesvig, samtidig meget tydeligt, idet det skrev: „Naar Fru v. Wildenradt-Krabbe overtager Redaktionen som dansk Undersaat, saa taler denne Omstændighed for et Systemskifte; thi i modsat Fald vil Regeringen naturligvis snart gjøre Brug af sin Husret." Endnu tydeligere skrev „Vorwärts": „Da Hr. v. Køller til enhver Tid kan udvise denne Dame, er han naturligvis den egentlige Chefredaktør af „Dannevirke", og Bladet har dermed forraadt sin nationale Sag til den ophøjede Overpræsident."

Fru v. Wildenradt-Krabbe fortalte selv, før hun overtog „Dannevirkes" Redaktion, følgende om Anledningen til, at Dyrlæge Bjørnshauge traadte i Forbindelse med hende: „Jeg havde skrevet en Serie Artikler til „L'Indépendence Belge", hvori jeg behandlede Finlands, Elsas-Lothringens og Nordslesvigs Forhold til deres respektive Stater. Artiklerne, som oversattes i Berliner „Lokal-Anzeiger", vakte en Del Opsigt, idet

de tog Afstand fra den nordslesvigske ganske unyttige Chauvinisme. De kom ogsaa „Dannevirkes“ Udgiver Hr. Bjørnshauge i Hænde. Efter at have læst dem, tog han øjeblikkelig til Kjøbenhavn og talte med mig om Sagen. Efter at have talt med min Fader, Herredsfoged Krabbe, om mit Forehavende, som han billigede, modtog jeg Tilbuddet.“

I Virkeligheden ser Sagen imidlertid saaledes ud: Landraad v. Uslar øvede i 1899 en betydelig Indflydelse paa Dyrlæge Bjørnshauge. Med stigende Utaalmodighed forlangte Landraaden et Redaktionsskifte ved „Dannevirke“. Bjørnshauge var villig, men det var ham umuligt at finde en dansk Journalist i Nordslesvig, som vilde paatage sig at redigere Bladet efter Hr. v. Köllers Forskrifter. Han fik da det Raad at søge sig en Redaktør i Danmark. Paa dette Tidspunkt opholdt en ung kjøbenhavnsk Dame, som havde reflekteret paa en Annonce i „Berlingske Tidende“, sig som Sommergjæst hos Bjørnshauges Meningsfælle Apoteker v. Lachmann. Til hende klagede Bjørnshauge sin Nød, idet han spurgte hende, om hun ikke kunde anvise ham en Redaktør. Ukjendt med Forholdene og uden at ane, hvad det i Virkeligheden drejede sig om, gav hun Bjørnshauge Anvisning paa Fru v. Wildenradt-Krabbe, som hun havde mødt i det kjøbenhavnske Selskabsliv. Efter denne Anvisning opsøgte Bjørnshauge derpaa Fruen, som straks var villig til at overtage Hvervet.

Fru v. Wildenradt-Krabbe var den Gang fuldstændig ukjendt med Forholdene i Nordslesvig. Hun søgte en passende Stilling, og den mente hun at finde. Da hun senere blev oplyst om Sagernes virkelige Stilling,

vilde hun ikke afbryde sin Virksomhed, men „fortsatte Eksperimentet“, som hun udtrykte sig med den hende særegne Letsindighed. Og hun fortsatte det til „Dannevirke“ var ødelagt, Administrationen slog Haanden af hende, og Pengene dermed slap op. For hendes nære Paarørende havde det været meget let at skaffe sig paalidelig Underretning om de virkelige Forhold, før hun tiltraadte Stillingen. At de undlod dette, var uforsvarligt og har senere kostet dem mange bitre Timer, idet hendes Fader, Folketingsmand Krabbe, blev gjort medansvarlig for hendes forkastelige Virksomhed, og Kampen imod den dermed ogsaa blev ført over til Kongeriget.

Fru v. Wildenradt-Krabbe vakte straks almindelig Uvilje i Nordslesvig. Før sin Afrejse fra Kjøbenhavn udtalte hun sig meget nedsættende om den danske Presse i Nordslesvig og særlig om „Dannevirke“s tidligere, af Befolkningen i Nordslesvig højt agtede Redaktør, hvis tunge Alvor, rene, nationale Sindelag og dybe, offervillige Overbevisning hun savnede enhver Forudsætning for at forstaa. Ved sin Ankomst aflagde hun Visitter hos Landraaderne i Haderslev og Aabenraa. Og næppe havde hun overtaget „Dannevirke“s Redaktion, før hun bragte de værste Sladderhistorier til Torvs, om Pengeindsamlinger i Danmark, som paa en Dag skulde have indbragt 250,000 Kroner paa Københavns Børs, og om „hemmelige Fonds“, som blev anvendt i Nordslesvig, hvor Pengene forsvandt sporløst. Af den tyske Presse blev disse Eventyr naturligvis straks omsmeddede til Vaaben imod Danskheden, mens der fra dansk Side rejstes skarp Protest

imod dette skammelige Angreb i Ryggen paa et Tidspunkt, hvor Köllerpolitikken rasede i al sin Voldsomhed.

I de følgende Maaneder fortsatte Fru v. Wildenradt-Krabbe sin Virksomhed i Nordslesvig i samme Spor. Letsindig og naiv blev hun snart et viljeløst Redskab i Administrationens Haand, mens hun selv drømte om at vikle sine Omgivelser om „sin lille Finger“. Befolkningen vendte hende Ryggen. Bladet mistede hurtigt sine Holdere, og efter et halvt Aars Forløb stod det allerede overfor en Krise. Regeringen var nødt til at springe i Brechen med en betydelig Sum, hvis Hr. v. Köllers Planer ikke skulde lide et ynkeligt Skibbrud.

Fra dansk Side fulgte man Krisens Udvikling med Opmærksomhed. Den 3. Juli 1900 skrev „Hejmdal“: Pastor Jacobsen, Skjærbæk, og en Sagfører var i Gaar i Aabenraa, hvor de paa Brøndlund Slot havde en længere Konference med Landraad v. Uslar og Dyrlæge Bjørnshauge. Dagen efter tilføjede Bladet: Sagføreren var Advokat Ritter fra Tønder. Der gaar Rygter om, at Dyrlæge Bjørnshauge skal have sikret sig 70,000 Mark fra Fortyskningsbanken i Skjærbæk. Om Hr. v. Köller har ydet Garanti for Pengene vides ikke. Fru v. Wildenradt-Krabbe betegnede disse Meddelelser som „Kaffesladder“, „Tantepjank“ og „Bagvadskelse“, fremsatte med „grænseløs Frækhed“.

Men fire Aar senere, d. 3. Oktbr. 1904, erklærede Pastor Jacobsen foran Rettens Skranke: „Landraad v. Uslar kom en Dag til Skjærbæk, lod mig kalde hen paa Degns Hotel og sagde til mig: „Dannevirke“ maa kjøbes og føres videre, redigeret i tysk Aand. Men for

at det ikke skal komme for Offentligheden, at Regeringen staar bag ved, maa Kjøbet ske gjennem Skjærbæk Bank. Jeg vil skaffe Banken Penge, for at den kan gjøre denne for Tyskheden vigtige Forretning. Jeg rejste derefter sammen med Landraad v. Uslar til Berlin, hvor vi blev indførte hos Finansminister v. Rheinbaben, som overgav os en Anvisning paa 70.000 Mark, for at vi kunde kjøbe „Dannevirke". Den preussiske Statsbank „Seehandlungssocietät" udbetalte Summen imod en af mig udstedt Kvittering, og med disse Penge rejste jeg tilbage til Skjærbæk. Nogle Dage efter Hjemkomsten fra Berlin indbød Landraad v. Uslar mig til en Konference paa Brøndlund Slot med det Formaal at faa „Dannevirke" kjøbt til Fru v. Wildenradt-Krabbe. For at have retskyndig Hjælp tog jeg Advokat Ritter fra Tønder med. Hos Landraaden traf vi sammen med Bjørnshauge og Fru v. Wildenradt-Krabbe. De vilde straks have fat i Pengene. Advokat Ritter forlangte imidlertid Sikkerhed, og jeg støttede ham. Landraad v. Uslar blev nu meget vred og fremhævede skarpt, at det jo dog gjaldt en national Sag. Men da Sikkerheden forekom os som Bankens Repræsentanter utilstrækkelig, rejste vi atter til Skjærbæk med Pengene, uden at Handelen blev afsluttet."

Hverken Ministeren eller Landraaden, Advokat Ritter eller Dyrlæge Bjørnshauge har indladt sig paa at betegne Pastor Jacobsens Fremstilling af Sagen som urigtig. Fra anden vel underrettet Side stadfæstes den derimod. Forhandlingerne gjenoptoges i de følgende Uger, først i Skjærbæk, hvor Fru v. Wildenradt-Krabbe

i dybeste Hemmelighed aflagde Pastor Jacobsen et længere Besøg. Ved denne Lejlighed boede hun paa Hotellet under et opdigtet Navn. Senere fortsattes de under en Sammenkomst hos Landraad Becherer i Haderslev, hvor Pastor Jacobsen atter var tilstede, og Fru v. Wildenradt-Krabbe indfandt sig ved Midnatstid, tæt tilsløret for at være ukjendelig. Men heller ikke denne Gang opnaaedes der Enighed om Pengesagerne. Pastor Jacobsen var aabenbart bange for at blive ladt i Stikken af Landraaderne, hvis Foretagendet, som han frygtede for, mislykkedes. Advokat Ritter fik derfor Tilhold om kun at byde 45,000 Mark for Bladet. Dette Bud blev afgivet til „Den Nordslesvigske Folkebank“, som havde „Dannevirke“ i Pant og havde faaet Fuldmagt til at sælge det, fordi Bjørnshauge ikke kunde betale sin Gjæld. Banken modtog imidlertid ikke Buddet, men solgte den 20. Juli „Dannevirke“ med tilhørende Bygning og Trykkeri til „Aktieselskabet Modersmaalet“ i Haderslev for 52,000 Mark.

Dyrlæge Bjørnshauge vilde ikke godkjende dette Salg, men meldte sig fallit. Ejendommen blev foreløbig draget ind under Fallitboet, og Fru v. Wildenradt-Krabbe fortsatte derefter endnu i et Par Maaneder Bladets Redaktion. Men da Kreditorerne senere godkjendte Salget, standsede hun pludselig den 15. Septb. Udgivelsen af „Dannevirke“, og nu skete det mærkværdige: I god Forstaaelse med Postvæsenet annekterede tre Tyskere, som alle var knyttede til det statsunderstøttede Blad i Haderslev, Bladtitlerne „Dannevirke“ og „Freja“, før den nye Ejer kunde overtage sin retmæssige Ejendom. Der fulgte en langvarig Proces,

under hvilken der var ansat ikke færre end 9 Terminer ved første Instans, og der gik henved halvtredie Aar, før Rigsretten tilkjendte „Modersmaalet“ Bladtitlerne og under en daglig Pengebøde af 50 Mark forbød de tre begjærlige Tyskere at udgive Blade under Titlerne „Dannevirke“ og „Freja“. Under hele denne Affære spillede Postvæsenet en lidet tiltalende Rolle.

Samtidig med, at Fru v. Wildenradt-Krabbe havde standset „Dannevirke“ og derved fremkaldt Tyskernes Annektion, havde hun udsendt en Plakat, hvorved hun meddelte, at hun fra 1. Oktober 1900 vilde udgive et nyt Blad under Titlen „Det gamle Dannevirke“. Plakaten blev med Politiets Tilladelse opslaaet paa Gadehjørner og offentlige Bygninger, og fremtrædende Tyskere toge sig af dens Udbredelse. Udsigterne for det nye Blad var imidlertid ikke gode. Da Fru v. Wildenradt-Krabbe ved Nytaarstid 1900 overtog Redaktionen af „Dannevirke“, havde Bladet omtrent 1800 Holdere, men da hun standsede dets Udgivelse den 15. September samme Aar, var der kun henved 700 Holdere tilbage. Det var dermed givet, at hendes nye Foretagende vilde kræve meget betydelige Pengeofre. Men det var paa dette Tidspunkt klart for alle, som vilde se, at Regeringen ogsaa var villig til at understøtte hendes Virksomhed med Pengemidler.

I „Berliner Correspondenz“, der udgives som Manuskript af det preussiske Indenrigsministerium til Brug for den velsindede Presse, konstaterede Ministeriet allerede i Maj Maaned 1900: „Ogsaa „Dannevirke“, det ældste danske Protestblad, er aabenlyst gaaet over til Regeringen mod den danske Agitation.“ En Maanedstid

derefter udbetalte Finansminister v. Rheinbaben 70,000 Mark til Landraad v. Uslar og Pastor Jacobsen, for at de kunde kjøbe „Dannevirke“ til Fru v. Wildenradt-Krabbe, selvfølgelig under Forhold, som sikrede Regeringen Bladets fremtidige Understøttelse. Handelen blev ikke til noget, men Pengene var i Behold. Den tyske Oppositionspresse var derfor heller ikke i Tvivl om, hvad Klokken var slaaet. „Kieler Zeitung“ forudsatte saaledes, at der var afsluttet en særlig Overenskomst mellem Fru v. Wildenradt-Krabbe og Overpræsident v. Köller. I hele Østen finder man ikke hendes Lige, skrev det, da hun startede „Det gamle Dannevirke“. „Ikke en eneste polsk Kvinde har stillet sig i den politiske Propagandas Tjeneste for at skaffe Ro i Landet.“

Til at begynde med havde Fru v. Wildenradt-Krabbe aabenbart Penge nok til sin Raadighed. Hun kjøbte, skjønt hun selv var uden Formue, en ret kostbar Bygning i Haderslev og lod den med betydelige Omkostninger indrette til Brug for Bladet, som straks fik sit eget splinternye og vel indrettede Trykkeri. Hvorfra fik hun Pengene? Det er endnu ikke tilfulde oplyst. Det vides, at hun fik et Prioritetslaan i Bygningen af en Slægtning af Hr. Bjørnshauge, et Laan i Trykkeriet af en anden Privatmand og nogle mindre Laan af Optanter mod Løfte om, at hun ved Hjælp af sin Indflydelse paa Landraad Becherer vilde faa dem lavede til preussiske Undersaatter! Men dermed er Gaaden langtfra løst, da alle disse Summer tilsammenlagte kun dækker en ringe Del af de Penge, hun i de følgende Aar satte over Styr. At der bestod intime politiske Forbindelser mellem hende og Landraad Beche-

rer er imidlertid hævet over enhver Tvivl, som det hedder i den tyske Brochure „Gewalt geht vor Recht“. Og Sandsynligheden taler da for, at de én Gang af Finansminister v. Rheinbaben anviste 70,000 Mark alligevel til Slut er blevne anvendte efter deres oprindelige Bestemmelse.

I hvert Fald støttede Administrationen af al Kraft hendes nye Bladforetagende paa anden Vis, særlig ved at virke for „Det gamle Dannevirke“s Udbredelse. Gjæstgiver Bohnfeldt, som var bleven et af de første Ofre for Köllerpolitikken og fremdeles levede i Landflygtighed, fik saaledes under Haanden af Øvrigheden Meddelelse om, at han kunde faa Lov til at komme hjem igjen, naar han bl. a. vilde holde „Det gamle Dannevirke“ og agitere for dets Udbredelse blandt Danskerne. Fra alle Egne af Haderslev Amt indløb der Efterretninger om, at Gendarmerne gik rundt fra Hus til Hus, fra Gaard til Gaard for at opfordre Optanterne til at holde Bladet under Henvisning til deres usikre Stilling. Snart sporedes ogsaa lignende Bestræbelser i Aabenraa Amt, og Abonnement paa „Det gamle Dannevirke“ blev hurtigt regnet til de Ting, hvorfor man kunde tilhandle sig Indrømmelser og Begunstigelser af den preussiske Øvrighed.

Med stigende Uvilje havde man paa begge Sider af Grænsen fulgt Fru v. Wildenradt-Krabbe's tøjlesløse Færd. Hendes intime Forbindelser med de preussiske Landraader, hendes hemmelige Forhandlinger med Danskhedens bitre Fjende, Pastor Jacobsen i Skjærbæk, hendes voldsomme Angreb paa de danske Sønderjyders ledende Mænd, hendes mange Sagsanlæg mod

danske Journalister, hendes haanlige og nedsættende Omtale af Danmark og danske Forhold, men fremfor alt hendes Forsøg paa at forsvare og retfærdiggjøre Köllerpolitikken, dette brutale Overfald paa den danske Nationalitet, havde vakt en dybtgaaende Misstemning. Og da hendes Fader, Folkethingsmand Chr. Krabbe, var uklog nok til at indblande sig i Sagen ved offentlig at godkjende Datterens Handlemaade og erklære, at hendes Foretagende fortjente Støtte, vendte Harmen sig ogsaa mod ham. Under Henvisning til hans uforsvarlige Holdning overfor Fru v. Wildenradt-Krabbe's med tyske Penge og tysk Voldspolitik understøttede Forsøg paa at splitte og svække, undergrave og nedbryde Forsvaret for Danskheden i Nordslesvig, rejstes der det følgende Foraar, da der skulde foretages nye Valg til Folkethinget, energisk Modstand imod hans Gjenvalg i Kallundborgkredsen. Den stedlige Opposition fik uventet kraftig Støtte udefra, idet flere varmtfølende Fædrelandsvenner med Skoledirektør Niels Hjort i Spidsen, dybt indignerede, fordi Forræderiet i Nordslesvig blev forsvaret af en dansk Rigsdagsmand, kastede sig ind i Valgkampen. Krabbe havde endnu paa dette Tidspunkt et stærkt Parti i Ryggen. Af Hensyn dertil trak hans Modkandidat sig tilbage. Men paa Valgdagen blev der afgivet et Flertal af Nejstemmer, og han blev derfor valgt af et Mindretal.

Da Rigsdagen traadte sammen i Oktober 1901 valgte det danske Folkething desuagtet Krabbe til Næstformand. Dette vakte pinlig Opsigt i Nordslesvig, og da man fra tysk Side fortolkede Valget som det danske Regeringspartis Godkjendelse af Folkethings-

mand Krabbe's Holdning overfor Nordslesvig, mens der samtidig fremkom Antydninger af, at der var tiltænkt Krabbe en Ministerpost, kom Uviljen stærkt til Orde paa et Møde i Aabenraa i November 1901. Efter at fremragende Mænd fra alle Egne af Nordslesvig havde udtalt sig om den Sorg og Harme, som Herredsfoged Krabbe's Færd havde vakt hos alle danske Sønderjyder, foreslog Gaardejer P. Skau, Bukshave, følgende Resolution: „Forsamlingen udtaler, at det har gjort et pinligt Indtryk i Nordslesvig, at Folkethingsmand Krabbe efter den Maade, hvorpaa han har indblandet sig i vore Forhold, er bleven kaldet til en Ærespost i det danske Folkething.“ Redaktør Jessen, Flensborg, som efter Gustav Johannsens Død var bleven opstillet som dansk Rigsdagskandidat, fremhævede, at Resolutionen ikke skulde opfattes som en Indblanding i kongerigske Anliggender, men som en Afværgelse af Hr. Krabbe's Indblanding i nordslesvigske Forhold. Derpaa blev den enstemmig vedtaget.

Aabenraa-Resolutionen vakte megen Uvilje og fremkaldte ret skarpe Udtalelser i forskjellige kongerigske Blade. Men ligesom Kallundborgvalget havde demonstreret den Sandhed for kongerigske Politikkere, at et rimeligt Hensyn til den danske Nationalitet i Nordslesvig rent taktisk set er nødvendigt, fordi Interessen for den sønderjydske Sag endnu er en Magtfaktor i indre dansk Politik, saaledes viste Aabenraa-Resolutionen, at de danske Sønderjyder ikke er villige til at tie og taale, men forbeholder sig Ret til aabent at sige deres Mening uden Hensyn til Per og Povl, naar deres nationale Interesser kræver det.

Fru v. Wildenradt-Krabbe fortsatte endnu i henved et Par Aar efter den Tid Udgivelsen og Redaktionen af „Det gamle Dannevirke“. Bladets Udbredelse var og blev ubetydelig, et Par Hundrede Holdere, mest Hjemmetyskere og afhængige danske Undersaatter, som af Gendarmerne lod sig kyse til at tegne Abonnement, det var alt. Men den tyske Presse levede højt paa hendes fortsatte Udfald imod den danske Befolknings ledende Mænd og havde hyppigt den Tilfredsstillelse at kunne støtte Forsvaret for Köllerpolitikken paa Citater af „et dansk Blad“. Efterhaanden som det imidlertid ogsaa gik op for Tyskerne, at hun stod helt ene og var ude af Stand til at vinde Indflydelse paa Befolkningen, stoppedes Kilderne, hvoraf hun havde øst Penge til Foretagendet, og den 8. Avgust 1903 standsede hun midt i et Kvartal Bladet med den Frase, at hun nu fandt det rigtigst at „lade Partiet gro i Stilhed“. Kort efter forlagde hun sin Virksomhed til Paris. En Retssag, som Rigsdagsmand Jessen paa dette Tidspunkt havde anlagt imod Fru v. Wildenradt-Krabbe og et Par tyske Redaktører, og under hvilken flere høje Embedsmænd var stævnede som Vidner, naaede ikke at komme til Forhandling før hendes Afrejse og blev i de følgende Aar udsat Gang efter Gang.

Overpræsident v. Köllers kostbare Forsøg paa at faa fast Fod indenfor den danske Presse i Nordslesvig var dermed strandede for anden Gang. Og det sidste Nederlag var afgjørende. Den af „Det gamle Dannevirke“ førte Politik har lidt et fuldstændigt Skibbrud, skrev „Kieler Zeitung“. „Det lader sig ikke nægte,

at Bladets Ophør er en Sejr for de Danske.“ Overpræsidentens Pressepolitik havde imidlertid andre Virkninger, som er af varig Betydning.

Som foran omtalt opfordrede Hr. v. Köller ved Nytaarstid 1899 under sit Ophold i Haderslev Befolkningen til at skaffe sig større Indflydelse paa Pressen ved at kjøbe et af de bestaaende Blade. Forslaget faldt i god Jord, om det end ikke blev virkeliggjort, saaledes som Overpræsidenten tænkte sig det. Aaret efter dannede der sig først et Aktieselskab i Haderslev, som kjøbte „Modersmaalet“ for 50,000 Mark. Bladets Redaktion blev samtidig forøget med den fra „Dannevirke“s Redaktion fortrængte Redaktør M. C. Mathiesen. Nogle Maaneder senere kjøbte Aktieselskabet „Modersmaalet“, som allerede tidligere omtalt, dernæst „Dannevirke“ af „Den Nordslesvigske Folkebank“. Forsøget paa at hindre Selskabet i at tage sin lovligt erhvervede Ejendom i Besiddelse strandede. Fra 1903 af udgiver „Aktieselskaket Modersmaalet“ ogsaa „Dannevirke“, og begge Blade har deres fælles Kontorer og Trykkeri i den gamle røde Gaard, der siden P. C. Kochs Tid har været „Dannevirke“s Hjem. Selskabet har endvidere under Köllerpolitikken grundlagt et vel redigeret underholdende Søndagsblad, og dets Bladforetagender befinder sig, særlig efter at Redaktør Nicolaj Svendsen har overtaget Ledelsen, i en meget heldig Udvikling. De to Blade har saaledes nu tilsammen henved 4000 Holdere, det vil sige betydeligt flere end i 1898, da Köllerpolitikken begyndte.

Under Hensyn til Pressens vanskelige Stilling, efter at Hr. v. Köller havde erklæret den Krig paa

Kniven, dannede der sig paa lignende Vis i 1900 et Selskab med begrænset Hæftelse i Aabenraa med den Opgave at kjøbe og fortsætte Bladet „Hejmdal“. Selskabet blev grundlagt med en Kapital af 75,000 Mark. Det tæller 55 Medlemmer og kjøbte Bladet for 65,000 Mark. „Hejmdal“ har ligeledes været i en jævnt fremskridende Udvikling i de senere Aar, dets Format er bleven udvidet, dets Trykkeri forbedret, og Holderantallet er steget fra ca. 1200 i 1893 til 2150 i 1900 og 3500 i 1905.

Af de øvrige danske Blade har „Dybbøl-Posten“ i Sønderborg altid tilhørt et Selskab, mens „Flensborg Avis“ og den dermed forbundne „Vestslesvigsk Tidende“ tilhører Privatmænd. Af disse Blade har især „Flensborg Avis“ fremdeles været i stærk Udvikling under Köllerpolitikken. Bladets Format er bleven udvidet, baade for Hovedudgavens og for Særudgavernes Vedkommende. Oplaget er vokset fra 5800 Eksemplarer i 1898 til 8—9000 Eksemplarer i 1905. Köllerpolitikken har saaledes ikke kunnet standse den danske Presses Fremgang. I 1898 udgik de danske Blade i Nordslesvig i et samlet Oplag af 11—12,000 Eksemplarer, i 1905 udsendes de daglig i 16—17,000 Eksemplarer. Større Fremgang har de aldrig haft i et tilsvarende Tidsrum.

Med alle nordslesvigske Dagblade følger Søndagsblade, til Dels rigt illustrerede, med god, sund underholdende Læsning. I denne Retning er der foruden den allerede omtalte Oprettelse af et nyt, vel redigeret illustreret Følgeblad til „Dannevirke“ og „Modersmaalet“ sket en betydningsfuld Udvikling i de senere Aar,

idet at „Illustreret Børneblad“ for Nordslesvig er bleven omdannet til et Følgeblad, som hver fjortende Dag udsendes gratis med alle nordslesvigske Dagblade og derved har faaet Indgang i de fleste danske Hjem i Nordslesvig.

Den tyske Presse i Nordslesvig, som altid er bleven understøttet af Myndighederne, særlig ved Hjælp af offentlige Kundgjørelser, har under Köllerpolitikken ogsaa kunnet glæde sig ved en betydelig Understøttelse af anden Art. Det er saaledes uimodsagt bleven paavist fra tysk Side, at Overpræsident v. Köller overviste „Schleswigsche Grenzpost“ i Haderslev et aarligt Tilskud af 8000 Mark af det til hans Raadighed staaende hemmelige Fond. Adskilligt tyder paa, at denne Understøttelse senere er bleven forhøjet. Andre tyske Blade har paa Statens Bekostning kunnet udsende Frieksemplarer i Hundredevis. Og i flere Tilfælde er tyske Redaktører, som var idømte Pengebøder for Fornærmelser af danske Mænd, senere efter Ansøgning blevne benaadede. Det kan ikke paastaas, at dette Kostgjængeri med den deraf følgende Afhængighed af Landraaderne har haft en heldig Indflydelse paa den tyske Presse. En saa lavtliggende og sjofel Journalistik som den, der trives i det af Administrationen stærkest begunstigede Blad, skal man søge længe efter, og Snobberiet, Selvgodheden og Magttilbedelsen har aldrig skudt frodigere Skud.

Et Tilbageblik over Hr. v. Köllers Pressepolitik viser saaledes, at den har lidt samme Vanskjæbne, som de fleste andre Grene af hans Politik.

(Fortsættes.)

Foreningen til det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig.

Af Nikolaj Andersen.

I de første år efter indlemmelsen i Pröjsen stod den nordslesvigske befolkning forholdsvis passiv over for de forskellige fortyskningsbestræbelser, da den i henhold til pragfredstraktatens § 5 måtte antage, at der snart vilde indtræde en forandring i forholdene; men efter at det var blevet bekendt, at Pröjsen og Østerrig ved traktat af 11. oktober 1878 havde erklæret § 5 for ophævet, kom man snart til bevidsthed om, at den herskende tilstand kunde blive af större langvarighed, og at der som følge deraf måtte tages fat på et ihærdigt arbejde for at bevare vor nationale ejendommelighed, og da navnlig den vigtigste side af sagen: vort danske modersmål.

Det første skridt, der gjordes i denne retning, var oprettelsen af „Foreningen til det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig“.

Efter at nemlig flere af de dansk-nordslesvigske foregangsmænd, deriblandt navnlig daværende redaktør, senere rigsdags- og landdagsmand Gustav Johannsen

og kollaborator Monrad i Flensborg, tobaksfabrikant, senere rigsdagsmand J. P. Junggreen og advokat C. H. Bekker i Åbenrå samt forhenværende fysikus P. A. Madvig i Haderslev, havde plejet samråd om sagen, indvarslede Junggreen til et møde i Åbenrå den 10. oktober 1880, og på dette møde stiftedes så den nævnte forening med det formål „at værne om det danske sprog i Nordslesvig, navnlig gennem folkelig oplysnings udbredelse.

„Foreningen til det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig“, eller som den i regelen simpelthen kaldes: „Sprogforeningen“, har altså i år bestået i et kvart århundrede, og det turde derfor være rimeligt med et par ord at dvæle ved dens hidtilværende udvikling og virksomhed.

I. Organisationen.

Sprogforeningen ledes af en bestyrelse, hvis forretningsførelse kontroleres af et tilsynsråd på 12 medlemmer, der ud af deres midte vælger 3 regnskabsrevisorer. Øverste instans er den årlige generalforsamling, hvor alle foreningens medlemmer har stemmeret: den vælger bestyrelsen og tilsynsrådet samt tager beslutning om regnskabets godkendelse og eventuelle andragender.

Bestyrelsen bestod i de første 10 år af 7 medlemmer og forøgedes den 18. juni 1891 til 11, men nedsattes derpaa af hensyn til, at ved formentlige forseelser mod den pröjsiske foreningslov ikke bestyrelsen som helhed, men hvert enkelt bestyrelsesmedlem blev ikendt

pengebøder, på generalforsamlingen den 12. juli 1900 til 2 medlemmer: en formand og en kasserer. Det egentlige centrale arbejde: førelsen af medlemslisterne, den ikke ubetydelige korrespondance, organisationen, ordningen og udsendelsen af bøgerne samt revisionen af foreningens bogsamlinger m. m. besørges af en sekretær, der af ovennævnte hensyn nu ikke er medlem af bestyrelsen, men ansvarlig over for denne.

Af hensyn til sin virksomhed har foreningen inddelt hele Nordslesvig i krese, der oprindelig svarede til de enkelte sogne i landet, men senere til dels er blevne delte og således forøgede. I hver kres er der en kresformand, der indkasserer medlemsbidragene og tager imod frivillige bidrag. I det første år var medlemsbidraget 5 mark, men på generalforsamlingen den 16. juni 1881 nedsattes det til 2 mark om året. I större krese har kresformændene som oftest én eller flere tillidsmænd ved deres side. For tiden har Sprogforeningen således i 111 sogne 153 kresformænd og 21 andre tillidsmænd. Disse hverv er, ligesom bestyrelsens og tilsynsrådets, ulønnede tillidsposter.

I de fleste krese har foreningen en bogsamling, der uden vederlag kan benyttes af alle foreningens medlemmer. Disse bogsamlinger forvaltes i regelen af kresformændene eller tillidsmændene, og kun i tilfælde af, at disse enten ikke har plads eller bor for afsides, forestås de af særlig lønnede bibliotekarer. I den senere tid går en naturlig bestræbelse ud på at lade bogsamlingerne få plads i forsamlingshusene.

Som formænd for Sprogforeningen har hidindtil fungeret:

1. tobaksfabrikant, senere rigsdagsmand J. P. Jung-green i Åbenrå fra foreningens stiftelse den 10. oktober 1880 indtil sin død den 19. juli 1886;
2. advokat og notar C. H. Bekker i Åbenrå til sin død den 7. maj 1887;
3. gårdejer, löjtnant J. Michelsen i Kolstrup ved Åbenrå til sin død den 16. februar 1899 og
4. tobaksfabrikant M. Andresen i Åbenrå til dato.

II. Hindringer.

Sprogforeningen har i sin levetid haft ikke så få betydelige vanskeligheder at kæmpe med.

I første række er der jævnlig trådt hindringer i vejen for dens materielle udvikling.

Således er på den ene side indtægterne blevne indskrænkede ved, at foreningen ikke kan tage betaling for udlån af bøger til udenforstående, men må nöjes med medlemsbidragene og eventuelle frivillige gaver for ikke at komme i konflikt med den pröjsiske næringslov. Endnu mere hæmmende har i denne henseende dog de pröjsiske myndigheders fjendtlige holdning over for foreningen været, og da navnlig siden Köllerpolitikkens begyndelse: mange danske mænd har af frygt for at komme på myndighedernes sorte liste undladt at melde sig ind i Sprogforeningen, og talrige medlemmer af foreningen er blevne tvungne til atter at træde ud af denne enten ved at blive erklærede for danske undersåtter eller som følge af frygt for at få pårørende eller tjenestefolk udvist, egne eller pårørendes ansøgninger afslået og valg til kommunale bestillinger un-

derkendt eller for ikke at få sönner fritaget for militærtjeneste, ikke at få skolebörn dispenseret o. s. v.

På den anden side har de pröjsiske myndigheder gjort alt tænkeligt for at forøge foreningens udgifter og derved hæmme dens udvikling, ja om muligt at tilintetgöre dens tilværelse. Allerede to måneder efter dens stiftelse, den 9. december 1880, blev dens bestyrelse og flere foreningsmedlemmer idömte bøder for ved mødet den 10. oktober at have overtrådt forsamlingsloven. Men navnlig under Köllerregimentet kom processerne i massevis: som særlig fremtrædende eksempel kan anføres, at der alene i året 1900 anlagdes sag imod foreningens bestyrelse for formentlig overtrædelse af den pröjsiske foreningslov af 11. marts 1850 i henved 150 tilfælde, og hvis den var bleven dömt i alle disse tilfælde, vilde bøder og omkostninger have beløbet sig til henimod 20,000 mark; det endelige resultat blev imidlertid, at dommen i samtlige tilfælde, dels ved de lavere domstole og dels ved höjeste instans, kom til at lyde på frifindelse.

Ikke mindre har myndighedernes fjendtlige holdning virket hæmmende på „Sprogforeningens“ virksomhed, og da både med hensyn til bogsamlingernes forvaltning og bøgernes benyttelse.

Hvad bogsamlingernes forvaltning angår, kan særlig den hindrende omstændighed nævnes, at de mænd trindt omkring i landet, der andre steder under normale forhold er selvskrevne til at være bærere af folkelig oplysnings udbredelse, nemlig præsterne og navnlig lærerne, allerede på grund af deres stilling som pröjsiske embedsmænd er fuldstændig udelukkede fra ethvert

medarbejde ved det danske sprogs bevarelse; overalt må derfor bogsamlingerne overlades til lægmænd, og da desuden ikke så få af de mere intelligente landmænd af frygt for at komme i ulejlighed jævnlig lader sig afskrække fra deltagelsen i foreningens virksomhed, medens andre bor for afsides, ikke har den nødvendige plads eller deslige, kan det selvfølgelig ikke undgås, at det med ordningen og udlånet af bøgerne forbundne arbejde på flere steder udføres mindre hensigtsmæssigt, end det burde være tilfældet.

Selve benyttelsen af danske bøger modarbejdes navnlig over for börnene, og da gennem skolen: der er således trindt omkring ikke blot oprettet tyske skolebiblioteker, hvis bøger ligefrem påtvinges börnene til læsning i hjemmet, men mange skolelærere virker desuden både ved formaninger og trusler hen til, at deres elever ikke låner bøger af „Sprogforeningen"s bogsamlinger, ja det er endogså forekommet, at sådanne lærere har opfordret börnene til at medbringe de dem af „Sprogforeningen" skænkede bøger og derefter forgrebet sig på ejendomsretten ved at fratage dem disse eller på enkelte steder endogså at tilintetgöre bøgerne ved at kaste dem i kakkelovnen.

III. Udvikling.

Til trods for de omtalte talrige vanskeligheder har „Sprogforeningen"s udvikling dog stadig haft en jævn og sikker fremgang, både med hensyn til medlemsantal og indtægter.

Hvorledes medlemsantallet efterhånden er steget, fremgår af følgende oversigt: „Sprogforeningen“ havde

år	*medlemmer*
1883	676
1888	820
1893	1024
1898	1614
1903	2530

og på 25-årsdagen, den 10. oktober 1905: 2698 medlemmer.

Udførligere kan følgende tal opgives: 1883: 676; 1886: 788; 1887: 804; 1888: 820; 1890: 732; 1891: 793; 1892: 888; 1893: 1024; 1894: 1135; 1895: 1215; 1896: 1393; 1897: 1522; 1898: 1614; 1899: 1890; 1900: 2258; 1901: 2497; 1902: 2474; 1903: 2530; 1904: 2543; 1905: 2698.

Specielt under v. Köllers regimente (fra 7. 8. 1897 til 16. 8. 1901) steg altså medlemsantallet således:

år	*medlemmer*
1897	1522
1898	1614
1899	1890
1900	2258
1901	2497

Hånd i hånd med medlemsantallet er også indtægterne, og da ikke blot medlemsbidragene, men også

de frivillige bidrag, efterhånden stegne betydelig. Ialt havde foreningen:

i tidsrummet	*en indtægt af mark*
1881–1883	14,088 mark 08 pg.
1884—1888	15,005 „ 36 „
1889—1893	18,938 „ 43 „
1894—1898	27,148 „ 91 „
1899—1903	56,572 „ 53 „

og i året 1904 var indtægterne 19,535 mark 52 penning. At indtægterne i treåret 1881–83 næsten når op til samme höjde som i femåret 1884—88, har hovedsagelig sin grund i, at medlemsbidragene i begyndelsen var 5 mark, men senere kun 2 mark årlig.

Udførligere kan der for de enkelte års vedkommende opgives følgende indtægter:

1880: 1212.55; 1881: 6046.72; 1882: 3420.71; 1883: 3408.10; 1884: 3628.34; 1885: 3318.95; 1886: 2519.44; 1887: 2596.32; 1888: 2942.31; 1889: 3264,56; 1890: 3126.76; 1891: 3807.14; 1892: 4933.40; 1893: 3806.57; 1894: 4395.06; 1895: 4130.57; 1896: 5432.76; 1897: 6655.36; 1898: 6535.16; 1899: 7925.33; 1900: 8525.88; 1901: 8697.74; 1902: 15,556.34; 1903: 15,867.24; 1904: 19,535.52 og 1905 indtil 10. oktober: 6635.86 mark. Ialt har altså „Sprogforeningen“ i de 25 år haft en indtægt af 157,934.69 mark.

Siden 9. oktober 1900 ejer „Sprogforeningen“ bygningen „Folkehjem“ i Åbenrå, hvor foreningens sekretær har sin bolig og dens ikke ubetydelige boglager findes.

IV. Virksomhed.

Svarende til „Sprogforeningen"s numeriske og pe kuniære udvikling er også dens virksomhed til trods for de omtalte vanskeligheder efterhånden bleven både omfangsrigere og intensivere.

Denne virksomhed består hovedsagelig i både gennem udlånsbogsamlinger og ved boggaver at udbrede dansk læsning i Nordslesvig.

Oprettelsen af danske bogsamlinger påbegyndtes kort efter foreningens stiftelse. Deres antal var i 1882 allerede henimod 80 og i 1884 omkring ved 90; i det påfølgende tiår kom der jævnlig nogle til, deriblandt i 1893 og 1894 også i de truede egne ned imod sproggrænsen, og i det sidste tiår er den almindelige forøgelse ligeledes bleven fortsat, så at „Sprogforeningen" nu har 132 större eller mindre selvstændige bogsamlinger foruden et antal filialer af disse trindt omkring i hele Nordslesvig.

Til dannelse og stadig forøgelse henholdsvis supplering af disse bogsamlinger er der i de sidste 23 år fra „Sprogforeningen"s centralledelse blevet udsendt gennemsnitlig 3200—3300 bind om året, tilsammen altså ca. 75,000 bind, hvoraf dog i tidens løb en del er gået tabt ved slid o. s. v.

Hvad indholdet af bøgerne i „Sprogforeningen"s bogsamlinger angår, da er de fleste af underholdende art: romaner og noveller samt eventyr og småfortællinger for börn, og da navnlig af nordiske, særlig danske forfattere; men også talrige oversættelser af bedre udenlandske forfattere findes. I anden række

kommer den mere belærende litteratur: digterværker af danske og norske klassikere, historiske værker og afhandlinger, natur- og folkelivsskildringer, landbrugsskrifter o. s. v.

Benyttelsen af bogsamlingerne er på de fleste steder god, i talrige sogne endogså udmærket; næsten overalt hører ikke blot selve foreningens medlemmer, d. e. bønder, købmænd og håndværkere, men også deres hustruer og börn samt tjenestefolk og svende til de stadige læsere.

Uddelingen af boggaver påbegyndtes i större omfang først i året 1890. I de 15 år siden da er der hvert år gennemsnitlig blevet uddelt over 7000 bind eller hæfter, tilsammen henved 110,000 bøger og småskrifter, som gaver både til foreningens medlemmer og navnlig til börn.

Gaverne til de voksne har både været af opbyggende, belærende og underholdende art, som religiøse skrifter, historiske og landøkonomiske afhandlinger samt rejsebeskrivelser, digtsamlinger o. s. v. Til börnene er der navnlig blevet uddelt skolebøger, både bibelhistorier, verdens- og fædrelandshistorier, geografier, naturhistorier, stiløvelser og sangbøger, men frem for alt stave- og læsebøger samt desuden til underholdning både billedbøger med tekst, illustrerede börneblade og ikke at glemme et betydeligt antal af de særlig kærkomne illustrerede danske julehæfter.

Desuden har „Sprogforeningen“ imidlertid også jævnlig været knyttet til udgivelsen af danske bøger til særlig brug i Nordslesvig; blandt disse

bør navnlig „Dansk sangbog“ og „Sprogforeningens almanak“ fremhæves.

„Dansk sangbog“ eller, som den på grund af sit blå bind almindelig kaldes, „Den blå sangbog“ er hidindtil udkommen i 5 oplag, første gang kort efter „Sprogforeningen“s oprettelse i 6000 og dernæst 1885, 1891, 1894 og 1899 hver gang i 5000 eksemplarer; da også det sidste oplag er fuldstændig udsolgt, er altså tilsammen 26,000 eksemplarer af denne sangbog blevne udbredte i Nordslesvig. For nu næsten et år siden stod sangbogens nuværende udgiver i begreb med at forberede et nyt oplag; men så var det, at de pröjsiske myndigheder begyndte deres berömte felttog imod bogen, idet de forbigående beslaglagde de få hos boghandlerne og på „Folkehjem“ resterende eksemplarer af denne og i henhold til en politiforordning af 28. avgust 1866 rejste sag imod de vedkommende boghandlere tilligemed udgiveren, „Sprogforeningen“s formand M. Andresen, samt ikendte de fleste af de anklagede bøder for „udbredelse af ophidsende sange“, hvorved de fornemmelig støttede sig til en beskikket „sagkyndig“s skön, som gik ud på, at ikke blot talrige folke- og fædrelandssange, men endogså et antal åndelige sange og salmer var „ophidsende“ for den danske befolkning i Nordslesvig, da det ikke udelukkende kom an på sangenes saglige indhold, men tillige og navnlig på den mening, der af de syngende kunde tænkes lagt ind i disse. — Imidlertid har denne navnkundige sag endnu ikke fundet sin endelige afgörelse.

Den anden bog, „Sprogforeningens almanak“, udgives heller ikke direkte af selve „Sprogforeningen“, men af

et udvalg, der bærer det pekuniære ansvar; i spidsen for dette udvalg har imidlertid fra første færd af „Sprogforeningen“s nuværende formand og tidligere sekretær M. Andresen stået, og almanakken afhændes til subskribenterne gennem „Sprogforeningen“s tillidsmænd, ligesom dens overskud tilfalder foreningens kasse. Foruden det sædvanlige kalenderstof indeholder almanakken hvert år en række illustrerede småfortællinger, skitser, biografier, digte o. s. v., der på ganske få undtagelser nær er skrevne af nordslesvigere. — „Sprogforeningens almanak“ udkom første gang for året 1894 og har i de 13 år, den således hidindtil har bestået, haft et oplag af årlig 10—12,000 eksemplarer. Som våben i sprogkampen har den sin særlige betydning ved, at den på grund af sit indhold og sin prisbillighed (60 pg.) har ævne til at trænge ind i alle nordslesvigske hjem, selv de fattigste og mindst årvågne, så at den på mange steder måske er den eneste bog, der ejes, eventuelt ved siden af bibelen eller salmebogen.

Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein.

Hrsg. mit 52 Abbildungen von Dr. Ernst Sauermann. B. Nöhring. Lübeck. 1904. 72 s. + 1 kort. 8. °

Sønderjyllands ældre kunsthistorie er i den senere tid bleven behandlet i en række enkeltskildringer af tyske videnskabsmænd. Professor Matthaei har i to, tidligere her i „Aarbøgerne“ anmeldte værker undersøgt de talrige altertavler og andre kirkelige træskærerarbejder fra middelalderens sidste århundreder, dr. Brandt, direktør for Thaulowmuseet i Kiel, har yderst grundig gjort rede for den betydeligste af det 17. årbs. mange billedskærere, Gudewert, og endelig har nu dr. Sauermann, søn og efterfølger af Flensborgs kunstindustrimuseums afdøde grundlægger, behandlet de middelalderlige døbefonte i Slesvig og Holsten. Lignende arbejder er planlagte for de tre nordiske lande, og det er ret forståeligt, at fontene frister ærkæologer og kunsthistorikere. Først og fremmest fordi de, bortset fra kirkebygningerne, så omtrent er det eneste, der er levnet os af 12—13. årbs. romanske kunst. Grunden hertil er selvfølgelig materialet, der bedre end træet har kunnet modstå tidens tand, og

ikke som malmen eller de ædle metaller har fristet nogen; de svære stenkummer var der såvist ingen, der løb med. I det højeste kunde de jo bruges som vandtrug eller til dekoration i haverne, og en del er da også vandret den vej, når ivrige præster eller kirkeældste ikke har fundet dem fine nok. En overordentlig stor mængde er dog endnu i behold. Forf. giver ingen statistik, men efter Haupts „Bau u. Kunstdenkmäler“ har ikke mindre end ca. 150 af Sønderjyllands ca. 260 kirker deres gamle fonte i behold. Deres fordeling er ikke uden interesse. I de fem nordligste amter, det egentlige Nord- og Mellemslesvig, er der bevaret ca. 130 på et samlet kirketal af ca. 170, medens Sydslesvig ɔ: Ekernførde, Slesvig, Ejdersted og Husum amter kun har ca. 20 i 88 kirker. Mod nord er altså godt trefjerdedele, mod syd næppe enfjerdedel oprindelige. Grunden hertil er sikkert den, at man i disse egne, der dels mod vest i Friserne havde en usædvanlig velstående befolkning dels talte mange herregårde, ikke i længden har villet lade sig nøje med den romanske kunsts ofte tunge og plumpe former, men delvis allerede i middelalderens sidste tid har ombyttet dem med mere moderne. Mod nord har man derimod i denne som i anden henseende været mere konservativ i dette ords egentlige betydning.

Bogen er selvfølgelig ikke topografisk ordnet, men fontene deles i forskellige grupper, der behandles hver for sig. Til grund for den første store klassificering har forf. lagt materialet, den forskellige stenart, der er anvendt. Thi med rette er de ikke ganske få malmfonte udeladte; de er nemlig for en stor del

klokkestøberarbejder og lader sig derfor bedst behandle i sammenhæng med kirkeklokkerne. Stenfontene falder ganske naturlig i to store hovedgrupper, en hjemlig og en fremmed, der behandles først. Af fremmede stenarter har man på Vestkysten i ikke ringe grad benyttet en blå marmor eller kalksten fra Namur i Belgien samt en gullig sandsten fra Weseregnen. Den sidste er også bleven brugt til en enkelt kongerigsk font i Ribeegnen samt i domkirken her, fra hvilken mindre stykker har forvildet sig til et par andre sydjydske kirker. Namurstenen findes derimod kun i Sønderjylland langs Vesterhavet og i en række kirker ved Ejder og Trenen. Enkelte af disse fonte stammer fra 12—13. årh., men størstedelen er yngre, hvad der er nok så interessant, da det viser, at den livlige handelsforbindelse tværs over Vesterhavet, der på Valdemarernes tid bl. a. bragte materiale (rhinsk tuf) til en hel række kirker i Sydvestjylland og Slesvig, har holdt sig meget længe, således at der synes at være direkte forbindelse mellem den ældre middelalder og det 17. århs. forsøg på hollandsk kolonisation.

I en ganske anden retning peger den tredje fremmede stenart, den gullandske kalksten. Og medens fontene fra Namur og Weser kun fandtes i enkelte bestemte egne, er Gullandsfontene spredt over hele landet. Som påvist af forf. forekommer de langs Østersøens sydkyst, og også i kongeriget er de almindelige. Fra Ribeegnen til „Heden“ ved Roskilde, fra Hjørring til Lolland-Falster, hvor de er særlig hyppige, træffer man deres sirlig-elegante former. Der må åbenbart have været en ren storindustri af

fonte på Gulland, hvis mange prægtige kirker endnu vidner om de gamle „stenmestres“ duelighed. Thi at de er bleven udførte fra øen i fuldfærdig stand, er ganske utvivlsomt, ikke blot „højst sandsynligt“ som forf. skriver; alene af de korte beskrivelser i Brunius, „Gotlands Kunsthistoria“ — en bog forf. citerer — kan man se, at fonte af ganske samme art endnu findes i adskillige af øens kirker. Og at udføre råmaterialet for bagefter at indføre det i forarbejdet stand, vilde unægtelig være at gå over bækken for at hente vand. Om man så har haft et slags depot i Lybæk, der fra anden side er bleven hævdet som deres tilblivelsessted, eller om man har hentet dem på øen selv, ja det er et spørgsmaal for sig. Det skal her blot antydes, at det for Lolland-Falsters vedkommende ligger nærmest at tænke på de store Skånemarkeder i Skanør og Falsterbo.

Medens disse tre arter fonte bærer vidne om de lande, med hvilke vor hjemstavn i de fjærne tider stod i handelsforbindelse, er den fjerde gruppe af hjemlig herkomst. Ikke blot er materialet indenlandsk — det er den granit, istiden førte med sig fra den skandinaviske halvø i form af „kampesten“, — men de er også forfærdigede her i landet. Thi medens f. ex. gullandske kalkstensfonte af ganske ens udseende forekommer i Vendsyssels og Meklenborgs kirker, har hver enkelt egn sin mere eller mindre ensartede type af granitfonte, ja mellem flere er ligheden så stor, at de utvivlsomt må være huggede af samme mester eller i samme værksted. Navnlig i Nord- og Mellemslesvig udgør de den langt overvældende mængde, der dog gennem-

gående lader sig indordne under enkelte hovedformer. Foruden i flere mindre grupper har forf., dels gående ud fra deres form dels fra deres billedlige udsmykning, inddelt dem i to store hovedgrupper, en østlig og en vestlig, som han søger at sætte i forbindelse med datidens nationale forhold. Det kan endda gå på østkysten, hvor der i 12. årh. endnu boede en „temmelig ren jydsk befolkning“ (s. 37), derimod er det ham af gode grunde umuligt andetsteds at fastslå „en jydsk, frisisk og nedersachsisk type“ (s. 48.). Tilbage bliver så enkelte fonte, der ikke lader sig indordne under nogen bestemt gruppe. Det er i kunstnerisk henseende absolut de mest værdifulde, fonte som Munkbrarups og Førs (fig. 45 og 46) hører trods deres noget ubehjælpsomme udførelse til den bedste romanske kunst i Sønderjylland; der er over dem en forbavsende kraft og djærvhed. Navnlig overfor dem må man beklage, at forf. har måttet lade sig nøje med de tarvelige tegninger, han giver, så meget mere som de fotografiske ætsninger, der ledsager texten, gennemgående er særdeles gode, flere endog fortrinlige. Også mellem de andre fonte findes adskillige særdeles smukke stykker, f. ex. Grarup (fig. 21), Store Solt (fig. 35), Treja (fig. 36), Skodborg (fig. 48) og Vedsted (fig. 41), men i det hele og store kan de hverken kunstnerisk eller arkæologisk måle sig med deres naboer i Nørrejylland, hvor stenhuggerkunsten i Valdemarernes tid har stået overmåde højt. I anden henseende har de derimod megen interesse.

I lighed med de ovenfor nævnte værker har forf. behandlet begge hertugdømmerne, altså den prøjsiske provins Slesvigholsten, under ét. Men medens dette

var en naturlig sag f. ex. for de middelalderlige altertavler, fordi de enten er direkte importerede fra Tyskland (Lybæk) eller skriver sig fra middelalderens slutning, hvor de to landes overklasse ialt væsentlig havde samme kultur, bliver det her ret kunstlet. Døbefontene stammer nemlig fra en tid, da det skæbnessvangre politiske ægteskab endnu ikke var indgået, da Ejderen både politisk og kulturelt var grænseflod. For at overbevise sig herom behøver man blot at kaste et blik — helst ikke ved kunstigt lys! — på det meget fortjenstfulde kort, der giver en oversigt over fontenes forskellige materiale. Det er for det første påfaldende, hvor få gamle fonte, der er bevaret i Holsten, og dernæst vil man se, at den blå streg, der betegner granitfontene, kun træffes under fire holstenske bynavne, medens den i Sønderjylland strækker sig ned til en linje fra Kosel ved Ekernførde over Treja til Ollerup og Fjolde mod vest. Syd for denne linje er de grønne streger (Namurstenen) næsten eneherskende, norden for den er de blå i alt overvældende flertal, og tænkte man sig kortet forlænget mod nord op til Skagen, vilde den hele halvø være som et blåt blomsterbed. Også stenene kan tale, og højt og tydeligt vidner de om, fra hvilken side vor landsdels gamle kultur er kommet.

Kun delvis har forf. set dette. Selvfølgelig er han klar over, at grænsen for de forskellige døbefontstyper ikke falder sammen med den politiske grænse, men når han dernæst siger, „hvad nu de slesvigske døbefontstypers videre forhold til de danske angår, kan der ikke være tale om en afhængighed i

formal henseende", er dette kun rigtig taget rent efter bogstaven. Bag ved ligger en stor misforståelse, der bunder i manglende kendskab til ældre dansk kunst. Kunsten, hvis man kan bruge dette udtryk om godt gammelt stenhuggerarbejde, er i høj grad lokal, dens udtryk er forskellige ikke blot i landets forskellige provinser, men selv i disses enkelte egne. Man kan med fulstændig ligeså stor ret sige, at der ikke er nogen forbindelse mellem fontene på Sjælland og Fyn, ja for blot at tage den førstnævnte ø, der i størrelse jo nogenlunde svarer til hertugdømmet, træffer vi på den to store hovedformer, mellem hvilke der ikke er fjærneste lighed. Ikke blot i udsmykningen, men hvad der er vigtigere, i hele den ydre form, er der langt større forskel mellem dem end mellem de to sønderjydske hovedtyper. Og for at gå over til Jylland har vi dér tre, fire store hovedgrupper, af hvilke en enkelt atter spalter sig i henved en halv snes skarpt afgrænsede underarter. Selv på ganske små områder som Lolland og de sydfynske øer iagttages den samme hovedregel: Loven om de stedbundne typer, som man kunde kalde den. Har man først fået fat på dette centrale punkt, undrer det én ikke, „at med andre typer vexler i Jylland også ornamentiken og de motiver, der fremstilles" (s. 65). Selvfølgelig er og må der være ulighed, man må blot ikke over den glemme den endnu større lighed, der ligger i, at man nord og syd for Kongeåen har holdt sig til den samme udførelsesmåde, de samme hovedformer og det samme materiale, der vel at mærke så godt som ikke anvendes til døbefonte i Nord- og

Mellemtyskland (med undt. af egne i det gamle Nedersachsen), og som ikke dér gøres til genstand for kunstnerisk behandling, medens det af gode grunde næsten er enerådende indenfor Danmarks gamle område, hvor navnlig i de jydske kvaderstenskirker den hårde granit er bleven behandlet på en måde, der endnu vækker vor beundring. Man kan derfor udmærket godt med forf. i vore gamle fonte se „et vexlende billede af en hjemlig stenplastik“ (s. 65), blot må .man tilføje, at denne plastik ligeså godt som den jydske, den fynske, den sjællandske og den skånske er d a n s k provinsiel kunst. Til overflod er der en del direkte berøringspunkter mellem de sønderjydske granitfonte og deres naboer mod nord og øst. Forf. gør selv opmærksom på, at grænsen for en udpræget type går fra Vejlefjord skråt ned til Tønder (s. 63—64), og hertil kan føjes, at der i Vest- og Sydfyn forekommer fonte smykkede med ganske den samme bladranke, som den der findes vesten for Lillebelt. Og en parallel til Munkbrarupfontens fremstilling af løven, der er i færd med at sluge en mand, som gennemborer den med sit sværd, findes udhugget på en fynsk døbefontsfod (Hillerslev ved Fåborg).

Det har nærmest været anmelderens hensigt at gøre opmærksom på, hvad man i kulturel og national henseende kunde lære af vore gamle døbefonte. At give en indgående arkæologisk kritik af forf.s resultater vilde derimod falde udenfor dette tidsskrifts rammer. Bedst lykkedes er ubetinget bogens første afsnit om de indførte fonte, mindre tilfredsstillende er afsnittet om granitfontene og den almindelige del. Fejlen ligger

her ikke så meget i, hvad der siges, som i, hvad der er udeladt. Forf.s klassificering af de forskellige typer er i det hele rigtig, og i forklaringen af de ofte gådefulde fremstillinger, hvormed fontene er smykkede, holder han sig ganske borte fra de såre fantastiske fortolkninger, i hvilke navnlig den ældre ærkæologi var så stiv. Men man kunde dog nok have ønsket en noget større fylde, at der f. ex. var bleven taget fat på spørgsmålet om forholdet mellem kirkebygningerne og fontene og disses forhold til den øvrige stenskulptur.

Dog anm. ved bedst selv, hvor ulige vanskeligere arkæologen er stillet end historikeren, der i sin stue eller i arkivets læsesal kan samle de kilder, hvorpå han bygger sin fremstilling, medens der her må udføres et besværligt og ofte kostbart arbejde i marken.

M. Mackeprang.

Det danske Aarsmøde 1905.

Af Thade Petersen.

Det fjerde danske Aarsmøde fandt Sted i Haderslev Forsamlingshus den 16. og 17. Juli 1905 og omfattede lige som i tidligere Aar de tre store nationale Foreningers Generalforsamlinger. Af særlig Indbudte: Medlemmer af de tre Foreningers Bestyrelser og Tilsynsraad, de danske Kredsdagsmænd og Afsendinger fra Byerne og Landsognene i Nordslesvig, var der mødt omtrent 160. Foruden dem deltog vel dobbelt saa mange til i Mødet, til en enkelt Del af det, Foredragene den første Dags Eftermiddag, var der endog 650—700 Mennesker til Stede — i og udenfor Salen.

Sprogforeningens Generalforsamling

var det første Punkt paa Dagsordenen. Til at begynde med gav Foreningens Formand, Tobaksfabrikant M. Andresen, Aabenraa, Beretning om dens Virksomhed i Aaret 1904. Der var bleven udsendt 3216 Bind Bøger til Indlemmelse i de 130 Udlaansbogsamlinger, der findes rundt om i Nordslesvig, mens 9292

Bind var bleven gratis uddelt til Bidragydere og andre. Ialt var der saaledes udsendt 12,508 Bind. Desuden 3391 Eksemplarer af Billedet: „De Sammensvorne rider fra Finnerup Lade“. Til de truede Egne ved Sproggrænsen var der bleven sendt 492 af Bøgerne og 102 af Billederne. Der var oprettet ny Bogsamlinger i Gestrup, Kragelund ved Bov, Toftum paa Rømø, Tørsbøl og Ørsted. Af Medlemsantallet, der ved Generalforsamlingen i Fjor udgjorde 2625, var siden da 37 døde, mens 88 havde meldt sig ud. Imidlertid var der indmeldt 169, saa at der var en Fremgang af 44 og Medlemsantallet nu var 2669. Der gaves en Udsigt over, hvor mange Medlemmer Foreningen havde i hvert enkelt Sogn. Den havde i det henrundne Aar været forskaanet for Retssager. Vel var „Den blaa Sangbog“ bleven beslaglagt, og der var Retssager i den Anledning svævende, men det vedrørte ikke direkt Foreningen, da den ikke længere var Udgiver eller Forlægger af Bogen.

Regnskabet, der i 1903 sluttede med et Underskud af 2066 Mark 06 Pg., balancerede i 1904 med 19,535 Mark 52 Pg. og sluttede med et Overskud af 794 Mark 93 Pg. Indtægterne bestod af Medlemsbidrag: 5637 Mark 65 Pg., frivillige Bidrag: 3070 Mark 50 Pg. (deri indbefattet to testamentariske Gaver paa henholdsvis 1000 Mark og 1000 Kroner = 1036 Mark 30 Pg.), Lejeindtægter: 1196 Mark 95 Pg., andre Indtægter: 9630 Mark 42 Pg. Af de sidstnævnte var 9265 Mark 42 Pg. fremkommen ved Salg af et Hypotek i Hovslund Mølle. Det var det største Regnskab, Foreningen endnu havde haft. Der var derfor ogsaa an-

vendt et betydeligt Beløb til Afskrivning. Gælden paa „Folkehjem“, der købtes for 30,000 Mark, var i Løbet af Regnskabsaaret gaaet ned til det halve.

Paa Forespørgsel meddelte Formanden, at „Sprogforeningens Almanak“ ikke udgaves af Foreningen, men af ham selv og Skrumsager, Københoved. Men Renindtægten af Almanakken flød i Foreningens Kasse som frivilligt Bidrag. Det havde aarlig givet 300—750 Mark, siden 1893 ialt 4000—5000 Mark.

Skoleforeningens Generalforsamling

fandt Sted umiddelbart efter Sprogforeningens. Af den Beretning, Formanden, Gaardejer Thyssen Hansen, Randerup, gav om Foreningens Virksomhed, fremgik, at den i 1904 ingen Retssager havde haft, men kun betalt en Bøde paa 15 Mark, fordi et Medlems Død var bleven meldt en Dag for sent. Der var afgaaet 229 Medlemmer, deraf 45 ved Døden, men Tilgangen havde været 273, saa at Medlemsantallet var øget med 44 og ved Nytaar udgjorde 3794. Siden Nytaar var der desuden indmeldt rigelig 100 flere end der var udmeldt. Foreningen havde i 1904 ydet 217 unge Mennesker Hjælp til at komme paa kongerigske Skoler, 160 om Vinteren og 57 om Sommeren. Af dem var 99 paa Efterskole, 101 paa Højskole, 9 paa Landbrugs-, 4 paa Mælkeri- og 3 paa Handelsskole og en paa et elektrisk Kursus. Foruden dem, Foreningen har hjulpet, har der i 1904 været 67 unge Nordslesvigere paa Efterskole. Indtil Nytaar havde Foreningen ialt støttet 2425 Unge til Skolebesøg, deraf 1473

fra Haderslev, 400 fra Tønder, 332 fra Sønderborg, 195 fra Aabenraa og 25 fra Flensborg Amt.

Foreningens Regnskab balancerede med 16,473 Mark 50 Pg. Af Udgifterne var 14,546 Mark 88 Pg. gaaet til den nævnte Skolehjælp. Af Indtægterne var 9417 Mark 53 Pg. indkommen ved større frivillige Bidrag, 6673 Mark 65 Pg. ved Medlemsbidrag og mindre frivillige Bidrag. Af Medlemmerne boede 2066 i Haderslev, 355 i Aabenraa, 898 i Sønderborg, 477 i Tønder og 107 i Flensborg Amt.

Foredrag og Aftenmøde.

Efter disse to Generalforsamlinger holdt Landdagsmand H. P. Hanssen fra Aabenraa og Rigsdagsmand Jessen fra Flensborg hver et Foredrag. Det førstnævnte drejede sig om den nordslesvigske Befolknings Offervillighed. Deraf skal der her nævnes nogle Enkeltheder, fordi de stod i væsentlig Forbindelse med, hvad der kom frem paa Generalforsamlingerne. Af de omtrent 150,000 Danske i Nordslesvig var der siden 1864 udvandret 60,000 med henved 115 Millioner Mark. Dertil kom de store Tab, den prøjsiske Forvaltning havde paaført Befolkningen ved sit Tvangsregimente. Til Trods for det har Offervilligheden været stigende. Fra 1899—1903 har Sprogforeningen ifølge sine offentliggjorte Regnskaber haft en Indtægt af 58,740 Mark foruden Boggaverne, Vælgerforeningen 26,660 Mark og Skoleforeningen 91,366 Mark. Efter Fradrag af Kassebeholdninger og lignende er der over 125,000

Mark tilbage, som er ydet i rede Penge. Dertil kommer Jærnfondet, som i Fjor udgjorde 12,419 Mark, og 19 Forsamlingshuse til en Værdi af 245,000 Mark, hvoraf omtrent 135,000 Mark er indbetalt. Med den ovennævnte Sum giver det ca. 390,000 Mark. Samtidig har den samme Befolkning ofret meget paa upolitiske Formaal, f. Eks. 110,000 Mark paa Frimenighedskirker. Ialt er der ydet langt over ½ Million Mark i de nævnte 5 Aar, og Offervilligheden er, som Foreningernes Regnskaber udviser, stigende. Alligevel er den langt fra stor nok. ½ Million i 5 Aar giver kun en Mark aarlig pr. Hoved.

Rigsdagsmand Jessen gav en Udsigt over sin Virksomhed i den tyske Rigsdag og udtalte, at der ikke var nogen Velvilje at vente fra Regeringens Side, knap nok Forstaaelse hos de frisindede Partier. Det eneste, der var at gøre, var ved idelige Klager over Tryk og Uret at søge at paavirke den offentlige Mening og derigennem ogsaa Magthaverne.

Ved den tvangfri Sammenkomst om Aftenen blev der holdt en Række dels alvorlige, dels skjæmtende Taler.

Vælgerforeningens Generalforsamling

fandt Sted Mandag Formiddag den 17. Af Beretningen om Foreningens Virksomhed fremgik, at den i 1904 havde mistet 150 Medlemmer, deraf 38 ved Dødsfald, men faaet 192 i Stedet. Den havde altsaa en Fremgang af 42, og i det hele et Medlemsantal af 3229.

Dens Regnskab balancerede med 5501 Mark 05 Pg. Kassebeholdningen var 2414 Mark 33.

Jærnfondet var i 1904 steget fra 12,400 Mark til 26,624 Mark.

Det vedtoges næste Aar at afholde Aarsmødet i Skjærbæk den 10. og 11. Juni.

Dagshistorie 1904.

Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen.

7. Januar. „Flensborg Avis“ meddeler, at den stedfortrædende Kommuneforstander i Øbening, P. Jepsen, er bleven afskediget, fordi han har stemt dansk ved Landdagsvalget.

Gehejme - Regeringsraad Baron Hugo Plessen (en Broder til den tidligere Overpræsident for Hertugdømmerne) dør i Slesvig 85 Aar gammel.

8. Januar. Fra Gaardejer P. Hansen i Slyngsten (Felsted Sogn) bortvises to Karle og to Piger, fordi Hansen er Medlem af Sprogforeningen, og fra Købmand H. Hansen i Sønderborg bortvises en Handelsbetjent.

9. Januar. „Flensborg Avis“ meddeler, at den stedfortrædende Kommuneforstander i Kastrup, Peter Damm, er bleven afskediget, fordi han har stemt dansk ved Landdagsvalget.

Overforvaltningsretten i Berlin forhandler om en af Gaardejer C. P. Wolff i Gammelgab mod Kredsdagen i Sønderborg rejst Klage, fordi dennes Formand, Landraaden, den 6. Maj 1902 har erklæret ham for Optant og saaledes uskikket til at være Kredsdagsmedlem. Domsforkyndelsen udsættes, men den senere afsagte Dom kommer til at lyde paa, at Overforvaltningsretten stadfæster det slesvigske Distriktsudvalgs Kendelse af 25. Februar 1902, hvorefter Wolff anses for Optant og hans Valg til Kredsdagen for ugyldigt.

11. Januar. „Hejmdal“ meddeler, at den stedfortrædende Kommuneforstander i Nybøl i Sundeved, Fr. Christensen, er bleven afskediget, fordi han har stemt dansk ved Landdagsvalget.

14. Januar. „Hejmdal“ meddeler, at den stedfortrædende Kommuneforstander i Notmark, Urmager E. Bleshøj, er bleven afskediget, fordi han har stemt dansk ved Landdagsvalget.

Rentier J. J. Friis i Kopsholt (Øster-Løgum Sogn), bekendt Kvægopdrætter, god dansk Mand med forskellige Tillidshverv, dør 79 Aar gammel.

Kammerretten i Berlin stadfæster Landsrettens Dom af 19. Oktober 1903, hvorved Redaktør Jessen i Flensborg og Forpagter Philipsen i Nybøl idømtes Bøder paa 30 henholdsvis 10 M. for at have deltaget i Afsyngelsen af Sangen „Høje Nord, Friheds Hjem“.

28. Januar. I Jels og Omegn udvises 5 Tjenestefolk, fordi de har været med ved en Ringriderfest, ved hvilken der var blevet udbragt et Leve for Danmark.

5. Februar. Rigsdagsmand J. Jessen paataler i den tyske Rigsdag Forfølgelsen mod de danske Foreninger og Møder i Nordslesvig.

8. Februar. Landsretten i Flensborg idømmer Sadelmager Rosenvold i Aabenraa en Bøde paa 3 M. for ved et Møde paa „Folkehjem“ at have deltaget i Afsyngelsen af Sangen „Jeg er en simpel Bondemand“.

12. Februar. Bisidderretten i Toftlund idømmer Degn Bossen i Spandet en Bøde paa 40 M. for Fornærmelse mod Pastor v. Brinckens Hustru sammesteds; han havde sagt om hende, at hun var „et Satans Fruentimmer i Politik“.

18. Februar. Overlandsretten i Kiel stadfæster Flensborg Landsrets Dom af 11. November 1903, i Følge hvilken Redaktør Strackerjan i Haderslev var idømt en Bøde paa 500 M. for Fornærmelser imod Redaktør Jessen, indeholdte i 31 Artikler i „Schleswigsche Grenzpost“, medens Jessen var idømt en Bøde paa 100 M. for paastaaede Fornærmelser mod Strackerjan, der havde rejst Modklage for 117 Punkter.

18. Februar. Overforvaltningsretten i Berlin frikender Kommuneforstanderne Ravn i Bramdrup og Thuesen i Anslet, som var blevne afskedigede, fordi de havde stemt dansk ved Rigsdagsvalget, men havde krævet retslig Afgørelse. Det stred i Følge Dommen ikke imod deres Stilling og Ed, naar de ved at udøve deres lovlige Valgret virkede for deres Nationalitets Bevarelse.

19. Februar. Landsretten i Flensborg forhandler en Sag imod Pastor Jacobsen og Hustru samt Købmand J. Th. J. Nissen i Skærbæk som Ophavsmænd til en Sigtelse for, at Amtsforstander Winter v. Adlersflügel havde afkrævet en dansk Undersaat, Gaardmand Otzen i Vesterbæk, 500 M. for en Bosættelsestilladelse og brugt de 300 M. til et „sort Fond“, og desuden imod „Dybbølposten“ (J. Moldt), „Flensborg Avis“ (E. Christiansen), og „Modersmaalet“ (N. Petersen), der havde aftrykt en Anmeldelse til Statsadvokaten om Sagen. Efter et 4 Timers Vidneforhør, der falder meget uheldigt ud for Amtsforstanderen, tager denne og Landraad Becherer fra Haderslev som hans foresatte deres Straffeandragender mod Fru Jacobsen og de danske Redaktører tilbage, medens Pastor Jacobsen og Købmand Nissen frikendes.

25. Februar. Bisidderretten i Haderslev idømmer de ansvarhavende ved „Modersmaalet“, „Hejmdal“ og „Flensborg Avis“, N. Petersen, A. Lebeck og E. Christiansen, Bøder paa henholdsvis 400, 400 og 75 M. for paastaaet Fornærmelse imod Redaktør Strackerjan i en efter „Flensburger Nachrichten“ aftrykt Artikel af Pastor Jacobsen om en af Skærbæk Banks Generalforsamlinger.

2. Marts. Rigsdagsmand J. Jessen paataler i den tyske Rigsdag den prøjsiske Retspleje i Nordslesvig, og da navnlig Retssagerne vedrørende „Det gamle Dannevirke“ og Sangene „Høje Nord“ og „Jeg er en simpel Bondemand“.

3. Marts. Landdagsmand H. P. Hanssen anbefaler i den prøjsiske Landdag Anlægget af en Fiskerihavn ved Mommark paa Als.

3. Marts. Bisidderretten i Flensborg idømmer Journalist E. Christiansen som ansvarhavende ved

„Flensborg Avis“ en Bøde paa 50 M. for Fornærmelse mod Udgiveren af „Apenrader Anzeiger“, Th. Janke, i en Artikel om det nævnte tyske Blads Forretningspraksis.

8. Marts. Provinslanddagen vedtager at bevilge 75,000 M. til en Forsamlingsbygning i Kiel for det Tilfælde, at Overpræsidiet flyttes dertil.

Rigsdagsmand J. Jessen hævder i den tyske Rigsdag under Drøftelsen af et Forslag om at give „Huset Holsten“ (Avgustenborg og Lyksborg) Ligeberettigelse med tyske regerende Fyrstefamilier, at de danske Slesvigere ikke anser den avgustenborgske Familie for det arvefødte Fyrstehus i Hertugdømmerne.

10. Marts. Forfatteren, Skolemanden og Politikeren Johan Ottosen dør i København (født den 31. Januar 1859 i Hylke ved Skanderborg).

Lensherre Kammerherre Stampe Charisius, der har skænket Hovslund Mølle og Jordlodden Askmose til Sprogforeningen, dør i København 81 Aar gammel.

Rigsdagsmand J. Jessen fremhæver i den tyske Rigsdag ved tredje Behandling af Forslaget om „Huset Holsten“s Ligeberettigelse med tyske regerende Fyrstefamilier skarpt, at der aldrig har eksisteret noget „Slesvig-Holsten“, og at Danmark er alle Slesvigeres tusendaarige Fædreland, som de er blevne skilte fra imod Flertallets Ønske.

11. Marts. Bisidderretten i Toftlund idømmer Fru Frederikke Midtgaard fra Skærbæk 1 Dags Arrest for, skønt udvist, at være vendt tilbage uden Tilladelse.

12. Marts. Provst Høyer Møller, kendt under Forfatternavnet „En gammel Feltpræst“ (1861—1864 Præst i Nordborg) dør i Hillerød (født 28. April 1818 i Skive).

14. Marts. Under Finanslovbehandlingen i den prøjsiske Landdag anker Landdagsmand Julius Nielsen over Begrænsningen af Selvforvaltningen i Nordslesvig (af 133 Kommuneforstandere er 33 konstituerede af Myndighederne), over den voksende Gæld, som ved de mange Smaabaneanlæg paabyrdes Kredsene, og over Haderslev Kredssparekasses Virksomhed. — Indenrigsminister v. Hammerstein svarer blandt andet, at det er nødvendigt at bruge

særlige Forholdsregler i Nordslesvig, og om Skærbæk-Affæren siger han, at Pastor Jacobsen jo var gaaet over i den danske Lejr. — Landdagsmand H. P Hanssen takker for den Foræring, man vilde give os i Pastor Jacobsen, men det var dog bedst, at Tyskerne beholdt ham. Dernæst gør Hanssen udførligt Rede for Knaldet i Skærbæk og Anklagerne imod Amtsforstander v. Winter.

17. Marts. To Kriminalbetjente foretager en Husundersøgelse paa „Flensborg Avis“s Kontor for at finde Manuskriptet til en Artikel om Valgspektaklerne i Graasten den 20. Nov. 1903.

18. Marts. Den tyske Rigsdag vedtager enstemmigt et paa Rigsdagsmand J. Jessens Foranledning af 21 Rigsdagsmænd indbragt skyndsomt Andragende, hvori Rigskansleren anmodes om at foranledige Sagen mod Redaktør Jessen (jf. 17. Marts) standset, saa længe Rigsdagen er samlet.

22. Marts. Urmager Valdemar Bruun i Graasten (god dansk Mand med flere Tillidshverv) dør 73 Aar gammel.

31. Marts. Pastor A. L. C. Grove-Rasmussen i Odense, der i 1870 blev suspenderet fra sit Embede som Sognepræst i Gram, fordi han ikke vilde bede for de tyske Vaabens Sejer, dør 67½ Aar gammel (født 8 Septbr. 1836 i Horsens).

1. April. Redaktør M. C. Mathiesen fratræder sin Redaktionsvirksomhed ved „Modersmaalet“; i hans Sted indtræder hidtilværende Medarbejder ved „Hejmdal“ N. Svendsen i Redaktionen.

4. April, (anden Paaskedag) Frimenighedskirken i Aabenraa indvies. Der er henved 280 Personer til Stede ved Indvielsen, og et kristeligt Møde paa „Folkehjem“ om Eftermiddagen overværes af henved 250 Personer.

En af Ringriderforeningen for Agerskov og Omegn foranstaltet Gymnastikopvisning i Agerskov forbydes, og Forsamlingen opløses.

15. April. Paa et Kredsdagsmøde i Haderslev søger Landdagsmand Julius Nielsen Oplysning om Kredssparekassens Forhold til „Lakolk“, og Landraad Becherer svarer, at Kassen endnu ikke har faaet de 122,000 Mark, som indestaar i Badet, men at den har Sikkerhed og vil faa dem.

17. April. En i Agerskov Forsamlingshus atter foranstaltet Gymnastikopvisning forbydes, og Forsamlingen opløses.

2. Maj. Landsretten i Flensborg frikender Journalist E. Christiansen ved „Flensborg Avis“ for Fornærmelse imod en Del tyske Valgmænd i Sønderborg-Aabenraa Valgkreds i en Artikel om Valgspektaklerne i Graasten den 20. November 1903.

18. Maj. Bisidderretten i Aabenraa idømmer 13 Personer (deriblandt flere ganske unge Piger) hver en Bøde paa 2 M. for ved et Møde paa „Folkehjem“ den 8. November 1903 at have deltaget i Afsyngelsen af Sangen „Jeg er en simpel Bondemand“.

9. Juni. Bisidderretten i Haderslev idømmer Redaktør Strackerjan i Haderslev en Bøde paa 150 M. for Fornærmelse imod Pastor Jacobsen i Skærbæk, og Pastor Jacobsen en Bøde paa 50 M. for Fornærmelse mod Redaktør Strackerjan.

12. Juni. Konventualinde i Vemmetofte Kloster, Frøken Corinna Lassen, en Datter af afdøde Overpræsident G. Lassen i Flensborg, dør i Charlottenlund (født 22. September 1852 i Flensborg). Hun har skænket en meget kunstfuldt broderet Alterdug til Frimenighedskirken i Aabenraa; ved sin Død skænker hun 5000 Kroner til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig og 2000 Kroner til Frimenighederne.

24. Juni. Amtsforstander Winter v. Adlersflügel forlader Skærbæk i lidende Tilstand og dør Natten til den 26. Juni paa et Sygehus i Altona.

27. Juni. Landsretten i Flensborg idømmer Pastor Jacobsen i Skærbæk 2 Maaneders Fængsel og 900 Mark i Bøde for strafbart Forhold vedrørende Kunstvæveskolen i Skærbæk (Forseelse imod Konkursloven, falske Balanceopstillinger o. s. v.) samt Bogholderne M. E. Rabe og Kr. Petersen hver 1 Maaneds Fængsel og 600 Mark i Bøde i samme Sag. Under Forhandlingen oplyses, at der var gaaet mange Penge til Væversker „i Udlandet“, som havde vævet alle de fineste Tæpper, Skolen mødte med og lod udstille og sælge som sine egne Arbejder.

8. Juli. Gaardejer A. C. Beyschau i Toghale ved Møgeltønder (en af Vesteregnens bedste danske Mænd og betroet med talrige Tillidshverv) dør 81 Aar gammel

17. og 18. Juli. Det tredje danske Aarsmøde afholdes i Forsamlingshuset i Sønderborg. (Jf. Sj. Aarb. 1904, Side 313)

28. Juli. Tidligere Landraad i Tønder, Regeringsraad Gustav Hansen, dør i Dresden (født 28. September 1831.)

31. Juli. Forsamlingshuset i Rødding indvies ved et Møde, der er besøgt af henved 250 Personer.

1. Avgust. Politimyndighederne i Haderslev sender en Udvisningsordre til Magister H. V. Clausen fra København, der formenes at være i Besøg paa Damager; Hr. Clausen faar imidlertid ikke Ordren i Hænde, da han er afrejst forinden.

2. Avgust. Konsistoriet i Kiel dømmer Pastor Jacobsen i Skærbæk til Afskedigelse uden Pension.

6. Avgust. Landsretten i Flensborg forhandler den af Redaktør Strackerjan i Haderslev mod „Modersmaalet“ (N. Petersen), „Hejmdal“ (A. Lebeck) og „Flensborg Avis“ (E. Christiansen) rejste Fornærmelsessag (jf 25. Februar). For Petersens og Christiansens Vedkommende maa Klagen bortfalde som forældet, medens Sagen mod Lebeck udsættes til 19. Oktober.

10. Avgust. Den udviste Gaardejer Jørgen Varming arresteres, da han vil aflægge sine Sønner paa sin Gaard i Raahede et Besøg, føres til Arrestlokalet i Toftlund og der fra videre over Grænsen. (Jf. 29. April 1903).

17. Avgust. Landsretten i Flensborg frikender Journalist E. Christiansen ved „Flensborg Avis“ for Fornærmelse mod Redaktør Th. Janke i Aabenraa (jf. 3. Marts) og tilbageviser en Modklage, som Christiansen har rejst imod Janke.

24. Avgust. Bisidderretten i Aabenraa frikender Redaktør A. Lebeck ved „Hejmdal“ for Fornærmelse mod Redaktør K. Strackerjan i Haderslev.

1. September. Landraad Becherer i Haderslev ophæver et Paabud fra Amtsforstanderen i Skærbæk til en Boghandler om at tage Professor Matzens Bog „Die nordschleswigsche Optantenfrage‘, bort af sit Vindue.

5. September. Paa det socialdemokratiske Partimøde i Neumünster drøftes et Forslag af Redaktør Adler i Kiel om Udgivelse af et Ugeblad paa Dansk for Nordslesvig. Forslaget bliver foreløbig forkastet.

8. September. Bisidderretten i Haderslev idømmer tidligere Landmand og Mælkehändler i Aabenraa Knudsen Midtgaard 1 Dags Arrest, fordi han, skøndt udvist, er vendt tilbage. (Jf. 26. Avgust 1903).

9. September. Journalist P. Simonsen ved „Flensborg Avis“ løslades af Fængslet i Glückstadt, hvor han har udstaaet en Fængselsstraf paa 1½ Aar for formentlige Fornærmelser.

11. September. En Opvisning af Folkedanse, der var berammet i Majkro paa Als, forbydes.

30. September. Ved Disciplinærretten i Kiel forhandles en Sag imod Pastor v. Brincken i Spandet, der bl. a. er bleven denunceret for at være i Besiddelse af et Pibehovede med Billedet „De sidste paa Skansen“. Efter 6 Timers Forhandling stiller Pastor v. Brincken Andragende om at faa sin Afsked til 1. Januar med fuld Pension. Dette Andragende bliver senere bevilget.

1. Oktober. Bladet „Hejmdal“ i Aabenraa fejrer sit 25 Aars Jubilæum.

3. Oktober. Ved Landsretten i Flensborg forhandles imod tidligere Pastor Jacobsen og tidligere Bankbestyrer Lassen i Skærbæk for falske Balanceopstillinger og strafbare Transaktioner vedrørende Kreditbanken i Skærkæk. Statsadvokaten foreslaar 10 Maaneders Fængsel og 2000 M. i Bøde for hver af de anklagede, men Retten frikender Jacobsen og idømmer Lassen kun 600 M. i Bøde.

Ved den nævnte Retsforhandling oplyser Pastor Jacobsen, at den prøjssiske Regering i sin Tid paa den aabenraaske Landraad v. Uslars Foranledning har stillet 75,000 M. til Raadighed, for at Fru v. Wildenradt-Krabbe kunde købe Bladet „Dannevirke“, men at Summen den Gang ikke blev udbetalt, fordi der ingen Sikkerhed kunde stilles; Fru Wildenradt var selv mødt paa Brundlund Slot for at tage imod Pengene.

4. Oktober. Ved Landsretten i Flensborg forhandles imod tidligere Pastor Jacobsen, tidligere Bankbestyrer Lassen, Købmændene Petersen og Schmidt og Gæstgiver Olufsen i Skærbæk, samt Skatteinspektør Sonntag og Bogtrykker Thamssen i Tønder, der som Medlemmer af Bestyrelse og Tilsynsraad for Badestedet „Lakolk“ paa Rømø sigtes for uordentlig Bogføring, for ikke at have opstillet Balancer m. m. Statsadvokaten andrager for Jacobsen og Lassen paa henholdsvis 3 Maaneders og 1 Maaneds Fængsel, for de andre paa Bøder af 50—300 M. Dommen lyder dog paa Frifindelse for dem alle.

9. Oktober. Den nye Forsamlingssal, der er tilbygget Landbohjemmet i Skærbæk, indvies ved et Møde, hvori der deltager over 500 Personer.

19. Oktober. Landsretten i Flensborg forhandler 2 Sager, der af Redaktør Strackerjan i Haderslev er anlagte mod Redaktør A. Lebeck ved „Hejmdal“. I den første Sag angaaende en af Pastor Jacobsen forfattet og af den anklagede offentliggjort Artikel, i hvilken Dommen ved Bisidderretten i Haderslev lød paa 400 M. Bøde (jf. 25. Februar og 6. Avgust), lyder Landsrettens Dom paa Frifindelse. I den anden Sag angaaende et Svar paa et meget heftigt Angreb paa Landdagsmand H. P. Hanssen, i hvilken Bisidderretten i Aabenraa havde dømt paa Frifindelse, lyder Landsrettens Dom paa 50 M. Bøde.

20. Oktober. Et tysk Blad meddeler, at Overforvaltningsretten i Berlin i højeste Instans har afvist en Erstatningssag, som af Byggeselskabet „Frej“ i Tyrstrup var anlagt imod tidligere Regeringspræsident Zimmermann i Slesvig, Landsøkonomiraad Ohlsen som den haderslevske Landraads Stedfortræder og Amtsforstander Valentiner i Tyrstrup, fordi Selskabets Forsamlingshus retsstridigt var blevet holdt lukket i to Aar, hvorved der var tilføjet Selskabet betydelige Tab.

28. Oktober. Bisidderretten i Toftlund idømmer Gaardmandssøn M. Warming i Raahede en Bøde paa 100 M. for Fangebefrielse, idet han en Dag skulde være kommen sin Fader, den udviste Gaardejer Jørgen Warming, der var

i Besøg Syd for Grænsen, til Undsætning, da en Landbolsmand Schmidt fra Endrupskov vilde hjælpe Gendarmen ved at paagribe ham.

28. Oktober. Gaardejer Peter Ries i Stenderup ved Toftlund, en dygtig ung dansk Mand, der allerede sad inde med adskillige Tillidshverv, dør som Følge af et Ulykkestilfælde 32½ Aar gammel.

1. November. Den tidligere Ejer af „Apenrader Zeitung“, Bogtrykker A. Carstensen, paabegynder i Toftlund Udgivelsen af en ny lille Fortyskningsavis, „Nordmark-Zeitung“, der udkommer 3 Gange om Ugen.

9. November. Landraad v. Tschirschnitz i Sønderborg fejrer sit 25 Aars Jubilæum. „Den tyske Forening“ overrækker ham en Adresse med en Tak for hans Iver i Fortyskningens Tjeneste. De danske Kredsdagsmænd deltager trods Anmodninger derom ikke i Festen.

15. November. En Søn af afdøde Justitsraad Grimm i Sønderborg, Apotheker V. Grimm, overtager „Flensburger Norddeutsche Zeitung“, som han har købt af Brødrene Funke, og betegner det i en Henvendelse til Læserne som sin første Pligt „trofast mod Kejser og Rige fremmende at understøtte nationale Bestræbelser.“

21. November. Distriktsudvalget i Slesvig afviser en af Kaptejn C. C. Fischer i Aabenraa indgiven Klage over, at de stedlige Myndigheder i Aabenraa ikke vil opføre ham paa Byens Borgerliste, skønt Overlandsretten i Kiel har erklæret ham for prøjsisk Undersaat.

17. December. Paa „Den tyske Forening for det nordlige Slesvig“s Aarsmøde i Toftlund oplyses, at Foreningen har 4685 Medlemmer, og det vedtages at søge oprettet Landbrugsskoler og Husholdningsskoler i Lighed med Kongerigets.

N. A.

